

Emakeele Seltsi aastaraamat I

Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus
1955

Eesti Rahvusraamatukogu: PE A/33; 1 [1]

EOD - Trükise digitaalkoopia ehk e-raamatu tellimine (eBooks on Demand EOD): miljonid raamatud vaid hiireklõpsu kaugusel rohkem kui kaheteistkümnes Euroopa riigis!

Täname Teid, et valisite EOD!

Euroopa raamatukogudes säilitatakse miljoneid 15.-20. sajandi raamatuid. Kõik need raamatud on nüüd kättesaadavad e-raamatuna - vaid hiireklõpsu kaugusel 24 tundi ööpäevas, 7 päeva nädalas. Tehke otsing mõne EOD võrgustikuga liitunud raamatukogu elektronkataloogis ja tellige raamatust digitaalkoopia ehk e-raamat kogu maailmast. Soovitud raamat digiteeritakse ja tehakse Teile kättesaadavaks digitaalkoopiana ehk e-raamatuna.

Naudi oma EOD e-raamatut!

- Saa originaalse raamatu ilme ja tunnetus!
  - Saate kasutada standardtarkvara digitaalkoopia lugemiseks arvutiekraanil, suurendada pilti või navigeerida läbi terve raamatu.
  - *Otsi & leia*:* Saate kasutada üksikterminite täistekstotsingut nii ühe faili kui failikomplekti (isikliku e-raamatukogu) piires.*
  - *Kopeeri & kleebi teksti ning pilte*:* Saate kopeerida pilte ja tekstiosi teistesse rakendustesse, näiteks tekstitöötlusprogrammidesse.
- *Pole kättesaadav kõigis e-raamatutes.

Tingimused

EOD teenust kasutades nõustute Te tingimustega, mille on kehtestanud raamatut omav raamatukogu

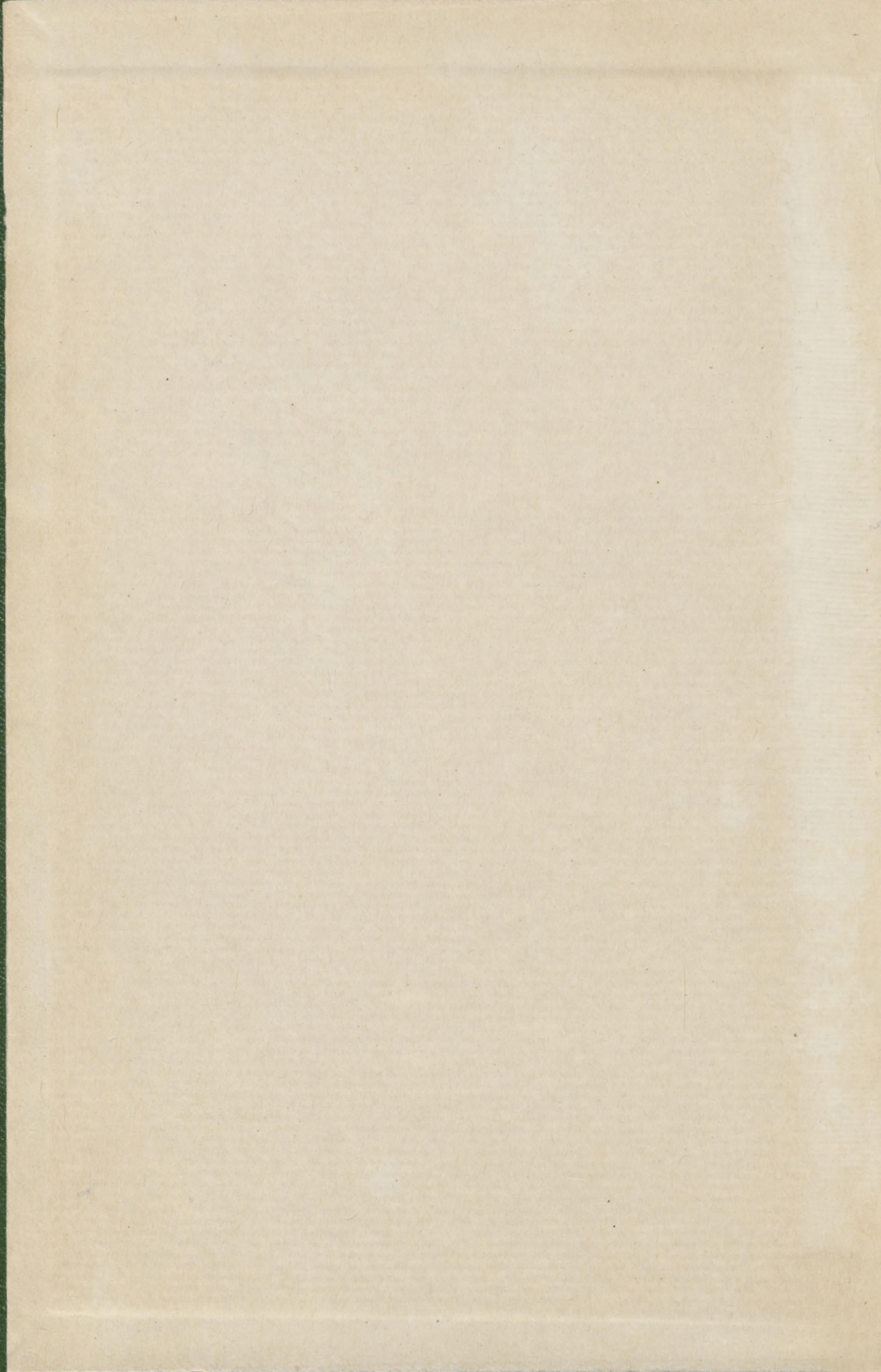
- Tingimused: <https://books2ebooks.eu/csp/et/nle/et/agb.html>

Rohkem e-raamatuid

Seda teenust pakub juba 40 raamatukogu enam kui 12 Euroopa riigis. Otsi teenuse raames pakutavaid raamatuid: <https://search.books2ebooks.eu>
Lisainfo aadressil: <https://books2ebooks.eu/et>

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT

I

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1955

Toimetuskolleegium: •
E. Ahven, P. Ariste (esimees), A. Kask

EMAKEELE SELTSI
AASSTABANUM

808.14

ENTRANCE EXHIBIT CASE
NO. 111111

EESSÕNA

Eesti NSV 15. aastapäeva puhul teevad kõikide elualade töötajad kokkuvõtteid oma senistest töötulemustest, märgivad ära puudujäägid ja kavandavad eelseisvaid ülesandeid.

Viisteist aastat tagasi, 1940. aastal meie vabariigis hoogsalt arenema hakanud majandusliku ja kultuurilise ehitustöö katkestas järsult fašistliku Saksamaa kallaletung meie suurele kodumaale. Alles pärast võidukalt lõppenud sõda saadi uuesti asuda pooleli jäänud ülesannete täitmisele. Uue innuga jätkus töö ka nõukogude teaduse vallas, sealhulgas eesti keele uurimise ja arendamise alal.

Tähtsaks sündmuseks meie vabariigi kultuurielus oli Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamine 1946. aastal. Akadeemia süsteemis loodud Keele ja Kirjanduse Instituut asus kindla plaani alusel tegelema eesti murrete uurimise ja kirjakeele normeerimise küsimustega. Uuesti tegevusse äratatud Emakeele Selts asus täitma oma ülesandeid keelematerjalide kogumisel ja nõukogude keeleteaduse saavutuste populariseerimisel.

Tõsist ning sihikindlat teaduslikku tööd halvas N. Marri nn. „uus õpetus keelest“, mille surve muutus meil eriti tugevaks aastail 1949—1950. „Uut õpetust“ oldi sunnitud õpetama üliõpilastele ja rakendama teaduslikus töös. Ei olnud aga kerge sobitada keelelisi fakte Marri „õpetusega“ ja seepärast oli lihtsam koosolekuil rääkida ja artikleis kirjutada Marri elust ja tegevusest kui tegelda teadusliku uurimistööga selle „uue õpetuse“ alusel. Nii juhtus, et tõsiseid teaduslikke uurimusi sel perioodil peaaegu ei ilmunudki. „Marrism“ kippus tõsiselt takistama ka murdeuurimistööd, suunates seda ebaõigetele radadele.

Marri „uue õpetuse“ purustamisega 1950. aasta suvel pandi nõukogude keeleteadusele kindel marksistlik alus. Viimase viie aasta jooksul ongi meie keeleteaduses saavutatud märkimisväärsed tulemused. Nii mahukate kandidaadiväitekirjadena kui ka lühemate töödena on valminud terve rida põhjalikke uurimusi eesti keele ja teiste soome-ugri keelte valdkonnas.

Erakordselt soodsad tingimused on nõukogude võim loonud noore teadlaste kaadri kasvuks. Nii on ka meie keeleteadlaste vanem põlvkond kasvatanud enda kõrvale terve rea noori andekaid nõukogude keeleteadlasi, kes on võimelised edasi viima marksistlikku keeleteadust. Ja just see fakt — uue teadlaste põlvkonna kasvata-

mine — ongi võib-olla kõige silmapaistvamaid ning kõige hinnatavamaid saavutusi keeleteaduse alal sõjajärgseil aastail.

Käesolevgi artiklite kogumik — „Emakeele Seltsi aastaraamat” — peegeldab keeleteadlaste kahe põlvkonna olemasolu. Nimekate vanemate keeleteadlaste kõrval esinevad siin arvukalt noored oma sisukate uurimustega.

Hoolimata sellest, et mõndagi on tehtud, on meie keeleteadlased siiski veel väga suured võlglased avalikkuse ees. Ajalehtedes, ajakirjades ja artiklite kogumikes on küll avaldatud lühemaid kirjutisi üksikküsimuste kohta, kuid trükivalgust pole näinud ainuski ulatuslikum uurimus või monograafia. Ometi on kasvõi kandidaadiväitekirjadena valminud väärtuslikke ja põhjalikke uurimusi, mis pakuksid huvi mitte üksnes kitsale keeleteadlaste ringkonnale, kellele need tööd on praegu kättesaadavad, vaid laiale avalikkusele. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudis säilitatakse suuri ja väga väärtuslikke murdekogusid, kuid ka neist materjalidest või nende baasil teostatud uurimustest pole midagi avaldatud. Aastate kestel on Emakeele Selts saanud oma innukailt kaastöölistelt tuhandeid lehekülgi murdetekste, kuid trükis ei ole avaldatud sellest suurest hulgast midagi. Alles käesoleval aastal on Emakeele Selts astunud esimese konkreetse sammu selles suunas: on koostatud esimene valimik korrespondentide murdetekste.

Need ja muud puudused kohustavad meie keeleteadlasi töötama senisest sihipärasemalt. Meil ootab marksistlikku läbivalgustamist terve rida probleeme eesti keele ajaloost, koostamata on teaduslik ja ajalooline grammatika jne. Hoolimata murdekogude suurusest on neis veel palju lünki.

Lähemate aastate tööülesanneteks ongi mitmed eesti keele ajaloost ja teadusliku grammatika küsimused, samuti rida soome-ugri keelte probleeme. Murdeuurimise alal suunatakse peamine tähelepanu mitmesuguste materjalide täiendavale kogumisele. Sellesse töösse lülitub ka Emakeele Selts oma arvuka korrespondentide võrguga. Ainult eesti nõukogude keeleteadlaste vanema ja noorema põlvkonna ühiste jõupingutustega ja keeletarvitajate laia hulga kaasabil lahendatakse need ülesanded edukalt.

Joh. V. Veski,
Emakeele Seltsi esimees

EMAKEELE SELTSI TEGEVUSEST SÕJAJÄRGSEIL AASTAIL (1945—1954)

H. AHVEN

1. Organisatsiooniline tegevus

Nõukogude võimu kehtestamine Eestis 1940. aasta suvel loob avarad võimalused meie rahvamajanduse ja rahvusliku kultuuri kõigekülgseks arendamiseks. Hoogne nõukogulik ülesehitustöö katkeb aga järsult fašistliku Saksamaa reeturliku kallaletungiga NSV Liidule. Eesti NSV satub sõjategevuse piirkonda ja ta okupeeritakse ajutiselt hitlerliku Saksamaa poolt. Fašistid purustavad tegelikult meie sotsialistlikele alustele rajatud rahvamajanduse. Kultuurielu kängub: fašistide programmis on ette nähtud eesti rahvusliku kultuuri täielik hävitamine.

Saksa fašistliku okupatsiooni ajal katkeb seltside, sealhulgas ka Akadeemilise Emakeele Seltsi (millist nimetust Selts kandis kuni 1952. aastani) tegevus. Selts teeb küll korduvaid katseid tegevusvõimaluste leidmiseks, kuid need ei anna tulemusi. Alles 1943. a. lõpul antakse organisatsioonidele osalt luba tegevust jätkata. Tartu ülikooli juures asuv Akadeemiline Emakeele Selts ei saa aga koosolekut kokku kutsuda, sest ülikooli rektor ei anna selleks nõusolekut. Ülikool nõuab Seltsi loobumist juriidilise isiku õigustest ja põhikirja muutmist. Vastasel korral keeldutakse Seltsi finantseerimast. Et kindlustada suurte murdekogude korrashoidu, peavad Seltsi liikmed vajalikuks säilitada ülikooli majanduslik toetus. Ülikooli nõudel koostatakse uus põhikirja, mille kohaselt Seltsil ei ole juriidilise isiku õigusi. Ta on registreeritud ainult ülikooli juures ja allub esimehe kaudu vahetult rektori kontrollile. Niisugustel tingimustel saadakse lõpuks luba Seltsi üldkoosoleku kokkukutsumiseks, mis toimub 26. mail 1944. Koosolekul valitakse Seltsi uus juhatuse. See koosolek jääb ainukeseks koosolekuks saksa okupatsiooni ajal.

Nõukogude armee võimsate hoopidega nihkub rindejoon üha lähemale ja Eesti NSV vabastamise fund ei ole enam kaugel. Et vältida Akadeemilise Emakeele Seltsi väärtuslike murdekogude sattumist võimaliku sõjategevuse piirkonda, pakitakse murdekogud kastidesse ja viiakse maale. Kogude juurde jäävad hooldajaiks Seltsi ametnikud. Sõjatules hävivad Seltsi ruumid, kuid maale evakueeritud murdekogud jäävad üldiselt terveks.

25. augustil 1944 vabastab Nõukogude armee Tartu, septembris-oktoobris vabastatakse suurem osa Eesti NSV territooriumist. Kuigi sõda veel kestab, hakkab Eesti NSV elanikkond hoogsalt taastama okupatsiooni ajal purustatud rahvamajandust ja korraldama oma kultuurielu. Rahva ja valitsuse ees on määratu suured ülesanded.

1944. a. lõpul ja 1945. a. algul tehakse ettevalmistusi ka Akadeemilise Emakeele Seltsi tegevuse taastamiseks. 1945. a. märtsis tuuakse Tartusse tagasi ajutiseks maale viidud murdekogud.

22. septembril 1945 avaldab Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määruse, mille järgi tuleb taastada Tartu Riikliku Ülikooli juures töötavad teaduslikud seltsid, teiste hulgas ka Akadeemiline Emakeele Selts. Seltsi taastamiseks määratakse organiseeriv toimkond koosseisus: esimees — Eesti NSV teeneline teadlane J. V. Veski, liikmed — dotsent A. Kask ja vanemõpetaja K. A. Ben. Tartu Riikliku Ülikooli rektorit kohustatakse kindlustama Seltsile vajalik eelarve ülikooli eelarvest.

Oktoobrikuu algul esitab organiseeriv toimkond ülikooli rektorile kinnitamiseks Seltsi uue põhikirja. Selles on märgitud, et „teaduslikus uurimistöös rakendab Selts marksistlik-leninlikku meetodit ja peab silmas nõukogude teaduse ja kultuuri ülesehituslikke ülesandeid”. Põhikirjas taastatakse Seltsi kui juriidilise isiku õigused.

Organiseeriv toimkond teeb ettevalmistusi Seltsi ettekandekoosoleku kokkukutsumiseks. Seltsi juurde kavatakse organiseerida üliõpilaste keelering, et süvendada üliõpilaste teadmisi ja huvi eesti keele ning sugulaskeelte vastu, samuti juhtida üliõpilasi lähemale teaduslikule uurimistöele.

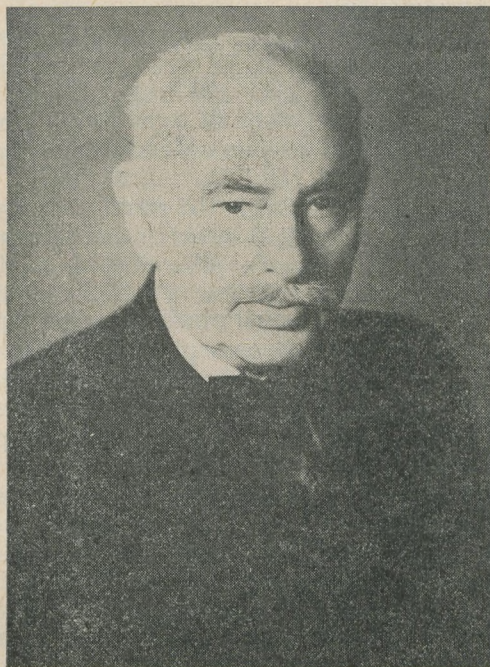
Esimene ettekandekoosolek pärast Seltsi tegevuse ametlikku taastamist toimub 9. detsembril 1945. Sellest koosolekust võtab osa 66 inimest: endisi liikmeid, Tartu Riikliku Ülikooli õppejõude, üliõpilasi, eesti keele õpetajaid jne. Koosoleku avab organiseeriva toimkonna esimees J. V. Veski, kes annab lühikese ülevaate Seltsi tegevuse taastamisest ja avaldab lootust, et Selts suudab eduga täita tema ees seisvaid ulatuslikke ja vastutusrikkaid ülesandeid. Ühtlasi teeb ta teatavaks toimkonna otsuse asutada Akadeemilise Emakeele Seltsi Üliõpilaste Keelering ja palub registreerida neid, kes soovivad astuda ringi liikmeks. — Koosolekul esinevad ettekanetega prof. K. Kure ja K. Raud.

Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrusega 5. aprillist 1946 luuakse Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Seoses sellega viiakse sama määruse alusel teaduslikud seltsid, nende hulgas ka Akadeemiline Emakeele Selts, Tartu Riikliku Ülikooli juurest Eesti NSV Teaduste Akadeemia juurde kõigi Seltsile kuuluvate õiguste ja varadega. Maikuu määratakse Eesti NSV Teaduste Akadeemia asepresidendi poolt Seltsi ajutiseks hooldajaks J. V. Veski. 31. mail toimub Seltsi varade üleandmine Tartu Riikliku Ülikooli poolt Eesti NSV Teaduste Akadeemiale.

Esialgu Selts siiski aktiivset tegevust ei näita. Alles detsembrikuu algul kutsutakse kokku Akadeemilise Emakeele Seltsi üldkoos-

olek Seltsi organite valimiseks. Koosolekul valitakse 7-liikmeline juhatus, kusjuures esimeheks valitakse Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevliige prof. J. V. Veski. Teisteks juhatuse liikmeteks on prof. P. Ariste, dots. A. Kask, filoloogiateaduste kandidaadid E. Laugaste ning P. Palmeos, prof. K. Kure ja K. Aben.

Samal koosolekul annab A. Kask ülevaate Seltsi tegevuskavast. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi asutamisega on osa

Joon. 1. Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevliige J. V. Veski.

Seltsi peamisi ülesandeid läinud Instituudile. Seltsi ülesanneteks jäävad endiselt nõukogude keeleteaduse saavutuste populariseerimine avalike ettekannete kaudu ja murdematerjalide laialdane kogumine asjaarmastajate-kaastöölise kaasabil. Selleks tuleb taastada murdekorrespondentide võrk. Jätkatakse keelelist nõuannet. Edaspidi kavatakse võtta päevakorda aastaraamatu väljaandmine.

Üldkoosolekut tutvustatakse põhikirjas tehtud muudatustega.

Teadusliku ettekandega esineb koosolekul prof. P. Ariste.

Seoses Akadeemilise Emakeele Seltsi üleviimisega Eesti NSV Teaduste Akadeemia juurde luuakse Seltsi juures koosseisuline vastutava sekretäri koht. Maikuu 1947 täidetakse see koht esialgu

ajutise kohusetäitjaga (üliõpilane A. Hameri). 1. juulist asub Seltsi vastutava sekretärina tööle mittestatsionaarne üliõpilane H. Ahven.

Alates 1947. aastast toimub Akadeemilise Emakeele Seltsi tegevuses tunduv elavnemine. Aasta jooksul korraldatakse juba 5 ettekande- ja üldkoosolekut kokku 7 ettekandega. Seoses koosseisulise koha saamisega asutakse taastama murdekorrespondentide võrku. Aasta lõpul saabuvad esimesed kaastööd. Elav tegevus toimub Üliõpilaste Keeleringis, kus kevadel kuulutatakse välja auhinnatöö keelesugemete kogumiseks.

1947. a. novembris kinnitatakse Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumis Akadeemilise Emakeele Seltsi uus põhikirj.

1947. a. lõpuks on Seltsil 109 liiget, neist auliikmeid 1 (prof. J. V. Veski), tegevliikmeid 46 ja toetajaliikmeid (s. o. üliõpilasliikmeid) 62. Murdekorrespondente on aasta lõpuks registreerunud 35.

Järgmistel aastatel kulgeb Seltsi töö enam-vähem plaanikohaselt. 1948. aastal toimub küll ainult 3 ettekandekoosolekut, 1949. aastal aga esitatakse vastavalt plaanile jälle 6 ettekannet. 1950. aastal esitatakse Seltsis 7 ettekannet. Sama arv ettekandeid esitatakse ka 1951. aastal. Tunduvalt on hoogustunud murdekorrespondentide töö. Selts ei suuda aga realiseerida oma plaane teaduslike tööde trükis avaldamise alal. Mitme aasta jooksul figureerib plaanides keeleteaduslike artiklite kogumiku või aastaraamatu väljaandmine. Tegelikult jäävad aga need kogumikud koostamata ja lõpuks need kustutataksegi plaanist.

19. detsembril 1951 arutatakse Akadeemilise Emakeele Seltsi töö küsimust Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumis. Presiidiumi otsuses öeldakse, et tuleb elavdada korrespondentide võrgu tööd, jätkata ajakirjanduses ja raadios korrespondentide saavutuste ja Seltsi teadusliku uurimistöo populariseerimist ning avaldada trükis kõige silmapaistvamate korrespondentide töid. Ühtlasi märgitakse, et Keele ja Kirjanduse Instituut peab osutama Seltsile süstemaatilist meetodilist abi.

1952. aastal kulgeb Seltsi töö plaanipäraselt. 6. veebruaril arutatakse Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumis uuesti Seltsi tööd. Konstateeritakse, et korrespondentide poolt kogutud materjal ei ole veel läbi töötatud, mistõttu on raskendatud selle kasutamine. Presiidiumi otsuses kohustatakse Keele ja Kirjanduse Instituuti abistama Seltsi murdematerjalide süstematiseerimisel ja läbitöötamisel. Presiidiumi otsuses 5. augustist 1952 kohustatakse uuesti Keele ja Kirjanduse Instituuti osutama Seltsile tarvilikku abi murdematerjalide läbitöötamisel.

1952. aasta suvel viiakse Keele ja Kirjanduse Instituut üle Tartust Tallinna. Sellega seoses viiakse Tallinna ka Seltsi murdekogud (välja arvatud korrespondentide tööd), mis on uurimistöo baasiks Keele ja Kirjanduse Instituudi keeleuurimise sektorile. Seni Instituudi ruumides töötanud Akadeemiline Emakeele Selts leiab ajutist

peavarju Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nime-
lise Kirjandusmuuseumi ruumides.

Eesti NSV Ministrite Nõukogu otsusega 13. septembrist 1952
muudetakse Seltsi nimi. Senine „Akadeemiline Emakeele Selts”
nimetatakse ümber „Emakeele Seltsiks”.

1952. aasta septembris võetakse osa Tartu Riikliku Ülikooli
150. aastapäevale pühendatud juubelinäitusest ülikoolis.

1953. aastal laieneb Emakeele Seltsi tegevus. Seltsi liikmes-
konda on võetud vastu rida keele alal töötajaid mitte üksnes Tartu-
st, vaid ka Tallinnast, Rakverest ja mujalt. Samal aastal muude-
takse Emakeele Seltsi põhikiri. Peetakse silmas asjaolu, et Seltsi
tööst saaksid aktiivselt osa võtta mitte üksnes kõrgema filoloogilise
haridusega töötajad, vaid kõik keelehuvilised, et sellega luua laiem
kandepind Seltsi tööle kogu Eesti NSV ulatuses. Kaotatakse senine
„toetajaliikmete” nimetus ja selle asemel võetakse nimetus „kirja-
vahetajaliige”. Üliõpilastest toetajaliikmed maksid väikest liikme-
maksu, kirjavahetajaliikmed liikmemaksu ei maksa. Kirjavahetaja-
liikmeiks võetakse vastu ka Seltsi parimad korrespondendid.

1953. a. lõpul on Emakeele Seltsil 127 liiget, neist auliikmeid
1 (J. V. Veski), tegevliikmeid 68 ja kirjavahetajaliikmeid 58.

1954. aastal tegutseb Selts küllaltki intensiivselt. Korraldatakse
10 ettekande- ja diskussioonikoosolekut, neist Tartus 7 ja Tallinnas
3. Murdekorrespondentidele korraldatakse eri kohtades kokku 5
murdeseminari ja instrueerimiskoosolekut. Emakeele Seltsi esindaja
(filoloogiateaduste kandidaat P. Palmeos) võtab osa 25.—27.
novembrini Moskvast NSV Liidu Teaduste Akadeemia Keeleteaduse
Instituudis toimuvast üleliidulisest dialektoloogia-alasest koordinee-
rimisnõupidamisest.

1. detsembril arutab Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidium
Emakeele Seltsi töö küsimusi. Aruandega Seltsi tööst esineb juha-
tuse liige ENSV TA tegevliige P. Ariste. Presiidium konstatee-
rib tunnustavalt Seltsi saavutusi marksistliku keeleteaduse popula-
riseerimisel ja tööd murdekorrespondentide võrguga. Presiidiumi
otsuses juhitakse Seltsi juhatuse tähelepanu vajadusele avaldada
trüki murdetekste ja muid materjale. Ühtlasi soovitab Presiidium
Emakeele Seltsil rohkem populariseerida Seltsi ja tema korrespon-
dentide tööd, samuti soovitatakse Seltsi paremaid korrespondente
premeerida aukirjade ja kirjandusega. Otsuses märgitakse veel, et
Presiidium peab hädavajalikuks suurendada Seltsi koosseisulist töö-
jõudu ühe laborandi võrra.

Aasta viimasēs kvartalis hakatakse koostama Emakeele Seltsi
aastaraamatu ja murdetekstide valimiku esimese köite käsikirja.

Seltsi liikmete nimekirjast kustutatakse hulk endisi toetajaliik-
meid, kellel juba mitme aasta kestel puudub side Seltsiga. Kirja-
vahetajaliikmeiks võetakse vastu aga rida edukaid murdekorrespon-
dente. 1954. a. lõpuks on Emakeele Seltsil 119 liiget, neist auliik-
meid 1, tegevliikmeid 77 ja kirjavahetajaliikmeid 41.

Seltsi juhatuse koosseis on 1954. aastal järgmine: esimees —

ENSV TA tegevliige J. V. Veski, esimehe asetäitjad — dotsent A. Kask ja H. Tobias, juhatuse liikmed — ENSV TA tegevliige P. Ariste ning filoloogiateaduste kandidaadid E. Ahven, P. Palmeos ja A. Univere.

Emakeele Seltsi tegevust kogu sõjajärgsel perioodil on juhtinud esimehena ENSV TA tegevliige J. V. Veski, kes on sellele kohale valitud kaheksal korral. Sama aja jooksul on kogu aeg olnud Seltsi abiesimeheks (hiljem esimehe asetäitjaks) A. Kask. Kaheksa korda on juhatuses olnud veel P. Ariste ja P. Palmeos. Viis korda on Seltsi juhatusse valitud A. Univere, neli korda — K. Aben ja H. Tobias, kusjuures viimane on kahel korral olnud esimehe asetäitjaks. Kaks korda on juhatuse koosseisus olnud — E. Laugaste, D. Palgi, E. Nurm ja M. Kindlam, üks kord — K. Kure, M. Must, G. Laugaste ja E. Ahven.

Seltsi revisjonikomisjoni liikmeteks on olnud V. Alttoa, M. Lubi, M. Pukits, A. Univere, J. Silvet, G. Laugaste, E. Vääri, S. Nigol, J. Peegel ja M. Must.

2. Teaduslikud ettekanded

Esimestel sõjajärgsetel aastatel toimuvad Emakeele Seltsis ainult mõned üksikud ettekandekoosolekud. Esimene koosolek, seekord küll Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri korraldusel, sest Emakeele Selts ei ole veel ametlikult kinnitatud, toimub 8. aprillil 1945. Ülevaatega Emakeele Seltsi 25-aastasest tegevusest ja saavutistest keeleuurimise alal esineb dots. A. Kask. Prof. P. Ariste esitab samal koosolekul ettekande „Sõna „Kalev“ päritolust”. 9. detsembril 1945 korraldatud koosolekul esinevad prof. K. Kure teemal „Marri õpetus grammatiliste kategooriate kujunemisest” ja keeleline toimetaja K. Raud teemal „Võõrmõjusid eesti tänapäeva kirjakeeles”. Järgmine koosolek toimub alles aasta pärast (9. detsembril 1946), kus ettekandega „Vadja keele tekkimisest” esineb prof. P. Ariste.

Hoogsamaks muutub ettekandeline tegevus pärast seda, kui Emakeele Selts on viidud Eesti NSV Teaduste Akadeemia juurde ja kui Seltsi organisatsioonilised alused on tugevnenud. 1947. aastal korraldatakse juba 6 avalikku koosolekut, kus esitatakse 7 ettekannet. Mitmesugustel eri teemadel esinevad P. Palmeos, A. Kask, P. Ariste, M. Pukits, K. Aben ja S. Nigol.

Samal aastal korraldatakse keeleringis 4 koosolekut 7 ettekandega.

1948. aastal toimub aga ainult kolm koosolekut, kus ettekannetega esinevad dots. A. Kask, filoloogiateaduste kandidaat E. Nurm ja üliõpilane J. Peegel.

1949. aastal elavneb jälle ettekandeline tegevus — korraldatakse 6 koosolekut. Mitmel koosolekul käsitletakse praktilisi keeleküsimusi. Seoses „Suure õigekeelsussõnaraamatu” I vihiku ilmu-

misega korraldatakse aprillikuus diskussioonikoosolek, millest võetakse väga elavalt osa.

Peab märkima, et 1949. aastal surub üha rohkem peale akadeemik N. Marri n. ö. „uus õpetus keelest”. Oma lõivu maksab marrismile ka Emakeele Selts. Sel aastal ilmuvad Seltsi koosolekute päevakorda ettekanded (me ei pea siin silmas K. Kure üksikuks jäänud ettekannet „Marri õpetus grammatiliste kategooriate kujunemisest” 1945. aastal), milles kas tutvustatakse N. Marri elu ja tegevust või püütakse väiksemal või suuremal määral rakendada Marri „õpetust” teaduslikus uurimistöös. Selle järgi on Seltsi aastakoosolekul 13. veebruaril esitatud prof. P. Ariste ettekandes „Eesti keele varasemast kujunemisest”. Aasta lõpul esineb filoloogiateaduste kandidaat A. Univere ettekandega „Akadeemik N. J. Marri elust ja tegevusest”.

Marrismi „võidukäik” saavutab erilise hoo järgmise, 1950. aasta algul. Otse araktšeejevlike meetoditega sunnitakse keeleteadlasi tunnistama ja praktikas rakendama Marri „uut õpetust keelest”. See „õpetus” on saanud ametliku toetuse ja seda ollakse kohustatud lugema ülikooli katedrites ja ellu viima õppe- ning teaduslikus uurimistöös. Tihti seotakse meil marrismi propageerimine võitlusega kodanliku natsionalismi vastu.

1950. aasta märtsis ja aprillis esitatakse Seltsi koosolekuil sellised ettekanded, nagu „Akadeemik N. Marr ja soome-ugri keeleteaduse põhiprobleeme” (P. Palmeos) ja „Soome-ugri keelte sugulusest akadeemik N. Marri uue keeleõpetuse alusel” (P. Ariste).

Marri „uue õpetuse” luigelauluks Eesti NSV-s jääb Emakeele Seltsi poolt korraldatud keeleteaduslik konverents Tartus 21. mail 1950. Konverentsi päevakorras on neli ettekannet, millest mõnedes püütakse rakendada Marri „õpetust”: 1) dots. A. Kas — „Eesti kirjakeele klassiolemusest”, 2) prof. A. Popov (Leningradist) — „Soome-ugri keelte süsteem N. J. Marri õpetuse valgustusel”, 3) prof. K. Kure — „M. Veske keeleteadlasena”, 4) prof. P. Ariste — „Adverbide kujunemisest läänemeresoome keeltes”.

Tegelikult on samal ajal ajalehes „Pravda” juba alanud keeleteaduslik diskussioon, mis lõpeb N. Marri „uue õpetuse” mittemarkсистliku olemuse paljastamise ja selle „õpetuse” hülgamisega. Diskussiooni käigus ja hiljem avaldatud J. Stalini keelealased tööd juhivad nõukogude keeleteaduse kindlale marksistlikule arenemisteele. Kõikjal püütakse parandada tehtud vigu ja teostatakse ümberhindanguid.

Emakeele Seltsi koosolekute päevakorda jõuavad ümberhindavad ettekanded detsembrikuus. 3. detsembril esineb G. Laugaste teemal „Grammatikaküsimustest seltsimees J. V. Stalini õpetuse valgusel”; 31. detsembril korraldatud koosolekul esitab filoloogiateaduste kandidaat A. Univere ettekande „Marri väärdõpetuse mõjust eesti keeleteadusse” ja S. Tanning — „Marri väärdõpetuse mõjust eesti keele õpetamisel”.

Samal aastal esitatud ettekandeist tuleb veel esile tõsta üliõpilase R. Kulli ettekannet „Kosmopolitismist eesti keeleuuenduses” juunikuus.

1951. aastal toimub 5 koosolekut 7 ettekandega. Need haaravad sugulaskeelte probleeme (P. Ariste ja P. Palmeose ettekanded), mitmeid eesti keele küsimusi (A. Kase, E. Kurve (Ahvena) ja E. Koffi (Riikoja) ettekanded) jt.

1952. aastal esitatakse plaanikohaselt 6 ettekannet. Nendest tuleb esile tõsta prof. P. Ariste ettekannet „Varasemad slaavi ja läänemeresoome keelelised kokkupuuted” ja aspirant J. Peegli ettekannet „Lõuna-eesti vana rahvalaulu morfoloogiast”. Viimases juhitakse õigesti tähelepanu sellele, kui suur osatähtsus rahvalaulude levikusuundade uurimisel on rahvalaulude keele jälgimisel.

Tartu ülikooli 150 aasta juubelit tähistatakse vastaval koosolekul prof. P. Ariste ettekandega eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamisest Tartu ülikoolis.

Kolm ettekannet (E. Nurmelt ja K. Mihklalt) käsitlevad praktilisi keeleküsimusi.

Praktilistele keeleküsimustele pühendatakse suhteliselt suurt tähelepanu ka 1953. aastal. Seoses sellega, et ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute sektor on andnud trükki uue „Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu”, korraldatakse rida koosolekuid, kus tutvustatakse sõnaraamatus tehtud normimuudatusi ja arutletakse õigekeelsuse küsimusi. Kevadel toimival kolmel koosolekul Tartus esinevad järjekorras sõnaraamatu koostajad E. Raiet, M. Kindlam ja filoloogiateaduste kandidaat E. Nurm. E. Raiet ja M. Kindlam esinevad samade ettekannetega sügisel ka Tallinnas, millega pannakse ühtlasi alus Emakeele Seltsi koosolekute korraldamisele pealinnas.

Rida ettekandeid esitatakse ka sügispoolaastal (E. Ahven, K. Kont, K. Aben). Kokku on 1953. aastal 7 koosolekut 8 ettekandega.

1953. a. oktoobris korraldatakse Tallinnas koos Keele ja Kirjanduse Instituudiga kolmepäevane keeleteaduslik sessioon. Emakeele Seltsi poolt esitatakse sessioonil kokku kolm ettekannet filoloogiateaduste doktori prof. P. Ariste, filoloogiateaduste kandidaadi P. Palmeose ja murdekorrespondendi A. Toomesalu poolt. Tuleb rõhutada fakti, et esmakordselt esineb teaduslikul sessioonil asjaarmastaja-keelehuviline — murdekorrespondentide esindaja.

Keele ja Kirjanduse Instituudi poolt esinevad sessioonil ettekannetega dotsent A. Kask, filoloogiateaduste kandidaadid E. Nurm ja A. Univere ning nooremad teaduslikud töötajad M. Must ja E. Riikoja.

Külalistena võtavad sessioonist osa ja esinevad ettekannetega NSV Liidu Teaduste Akadeemia Keeleteaduse Instituudist NSVL TA korrespondeeriv liige B. Serebrennikov, sama instituudi vanem teaduslik töötaja filoloogiateaduste doktor K. Mai-

tinskaja ning Tallinna Pedagoogilise Instituudi õppejõud E. Päll ja J. Valgma. Sessiooni päevakord on järgmine:

22. oktoobril:

1. G. Naan — Avasõna
2. A. Kask — „Eesti keele arenemise sisemisi seaduspärasusi”
3. B. Serebrennikov — „Verbi aspektide probleemid soome-ugri keeltes”
4. P. Ariste — „Sisekohakäänetest läänemeresoome keeltes”
5. K. Maitinskaja — „Sõnade tuletamine sufiksrite abil soome-ugri keeltes”
6. P. Palmeos — „Läänemeresoomelisest sõnavarast eesti keeles”.

23. oktoobril:

1. E. Päll — „Infinitiivi osatähtsusest eesti keele grammatilises ehituses”
2. E. Nurm — „Õigekeelsuse sõnaraamatute koostamise põhimõtetest ja nende rakendamisest”
3. E. Riikoja — „Tänapäeva eesti kirjakeele teadusliku grammatika koostamisest”
4. J. Valgma — „Eesti keele kooligrammatika probleeme”.

24. oktoobril:

1. M. Must — „Eesti keele sõnavara täienemine vene laenudega murrete vahendusel”
2. A. Univere — „Eesti murrete uurimise tulemustest ja perspektiividest”
3. A. Toomessalu — „Isiklikke kogemusi murdematerjalide kogumisel”.

1954. aastal korraldatakse Tartus ja Tallinnas kokku 10 ettekande- ja diskussioonikoosolekut. Aasta algul kordab filoloogiateaduste kandidaat K. Aben Tallinnas hiljuti Tartus esitatud ettekannet. Seltsi aastakoosolekul veebruaris esineb dotsent A. Kask ettekandega „Eesti murrete rühmitamisest”, milles ta konkreetse keelelise materjali alusel teeb parandusi ja täiendusi senises eesti murrete rühmitamises ja murdepiiride määramises.

Samal aastal esineb Seltsi koosolekuil kahel korral Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevliige prof. P. Ariste.

1954. aastal pööratakse küllaltki suurt tähelepanu õigekeelsuse küsimustele. Märtsikuus korraldatud diskussioonikoosolekul esineb Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevliige prof. J. V. Veski ettekandega „Kriitilisi märkmeid „Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu” kohta”. Maikuus toimub arutluskoosolek „Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu” kohta Tallinnas, kus sissejuhatava sõnavõtuga esineb Tallinna Pedagoogilise Instituudi õppejõud J. Valgma.

19. juunil korraldatakse Tartus ajalehe „Edasi” toimetuse ettepanekul samas küsimuses uus arutluskoosolek, kus tehakse kokkuvõtteid „Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu” üle toimunud diskussioonist ajakirjanduses ja koosolekuil.

Novembris on Tartus diskussioonikoosolek eesti pärisnimede kirjutamise kohta vene keeles. Pikema sissejuhatava sõnavõtuga esineb koosolekul filoloogiateaduste kandidaat E. Nurm.

Ettekandega „Kõrgematesse õppeasutistesse sisseastujate kirjan-

dite tasemest" esineb filoloogiateaduste kandidaat E. Vä r i Tallinnas (31. oktoobril) ja Tartus (14. novembril).

Võime kinnitada, et pärast vahepealset eksirännakut marrismi on viimaseil aastail suudetud ettekannete näol anda tõsiseid keeleteaduslikke uurimusi. Teoreetiliste küsimuste kõrval on suurt tähelepanu pööratud ka praktilistele keeleküsimustele.

Tartu kõrval on Emakeele Selts hakanud koosolekuid korraldama ka Tallinnas, kus koosolekuist on elavalt osa võetud. Paralleelselt Seltsi töö intensiivistumisega on tõusnud ka keeletarvitajaskonna huvi Seltsi koosolekute vastu. Seda näitavad järgmised andmed koosolekutest osavõtu kohta. Igast koosolekust on keskmiselt osa võtnud: 1950. aastal — 32, 1951. aastal — 33, 1952. aastal — 48, 1953. aastal — 48 ja 1954. aastal — 55 inimest. Siinjuures ei ole arvestatud sessioonist ja konverentsist osavõtjaid.

Väljaspool Seltsi on vastutav sekretär H. A h v e n esinenud ettekandega Emakeele Seltsi murdekorrespondentide võrgu tööst kahel korral: Eesti NSV Teaduste Akadeemia muuseumialasel konverentsil 1948. aastal Tartus ja muuseumialasel konverentsil 1952. aastal Tallinnas.

Aastail 1945—1954 on Emakeele Seltsi koosolekutel, konverentsidel ja sessioonidel esitatud järgmised ettekanded:

1.	K. A b e n	— „Eesti ja liivi sugemed läti keeles”	1947	Tartus
2.	„	— „Mis on adekvaatne tõlge?”	1953	Tartus ja 1954 Tallinnas
3.	E. A h v e n (Kurve)	— „Proletaarsed ja demokraatlikud kirjanikud võitluses dekadentliku žargooni vastu”	1951	Tartus
4.	„	— „Eesti kirjakeele arendamise põhimõttest käesoleva sajandi algul”	1953	„
5.	P. A r i s t e	— „Sõna 'Kalev' päritolust”	1945	Tartus
6.	„	— „Vadja keele tekkimisest”	1946	„
7.	„	— „Kas on lõuna-eesti mitmuse tunnus t muutunud kõrisulghäälikuks?”	1947	„
8.	„	— „Eesti keele varasemast kujunemisest”	1949	„
9.	„	— „Soome-ugri keelte sugulusest akad. N. Marri uue keeleõpetuse alusel”	1950	„
10.	„	— „Adverbide kujunemine läänemeresoome keeltes”	1951	„
11.	„	— „Protolapi keelest”	1951	„
12.	„	— „Läänemeresoome hõimude varasemast rühmitumisest”	„	„
13.	„	— „Varasemad slaavi ja läänemeresoome keelelised kokkupuuted”	1952	„
14.	„	— „150 aastat eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamist Tartu ülikoolis”	„	„
15.	„	— „Sisekohakäänetest läänemeresoome keeltes” ¹	1953	Tallinnas

¹ Avaldatud artiklina „Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetistes” 1954 nr. 1.

16.	P. Ariste	— „Läänemere hõimude varasemast kujunemisest”	1954	Tartus
17.	„	— „Ühest eesti keele astmevahelduse küsimusest” ²	„	„
18.	A. Kask	— „Ülevaade Akadeemilise Emakeele Seltsi 25-aastasest tegevusest ja saavutistest keeleuurimise alal”	1945	Tartus
19.	„	— „Jooni Nõukogude Liidu soomeugri rahvaste keelelisest tegevusest”	1947.	„
20.	„	— „Mõningaid õigekeelsuse küsimusi” (Palatalisatsioon eesti ühis- ja kirjakeeles)	1948	„
21.	„	— „Akadeemilise Emakeele Seltsi senisest tegevusest ja tulevikuväljavaateist”	1950	„
22.	„	— „Eesti kirjakeele klassiolemusest”	„	„
23.	„	— „Mõningaist eesti keele süntaksi küsimustest”	1951	„
24.	„	— „Eesti murrete rühmitamisest”	1954	„
25.	M. Kindlam	— „Ortograafia küsimusi seoses „Väikese õigekeelsuse sõnaraamatuga”	1953	Tartus ja Tallinnas
26.	K. Kont	— „Võrdlusjooni mordva ja läänemeresoome keelte vahel”	1953	Tartus
27.	R. Kull	— „Kosmopolitismist eesti keeleuuen- duses”	1950	Tartus
28.	K. Kure	— „Marri õpetus grammatiliste kate- gooriade kujunemisest”	1945	Tartus
29.	„	— „M. Veske keeleteadlasena”	1950	„
30.	G. Laugaste	— „Grammatikaküsimustest seltsimees J. Stalini õpetuse valgusel”	1950	Tartus
31.	K. Mihkla	— „Sõnade kokkukirjutamine ja rahva- keel”	1952	Tartus
32.	S. Nigol	— „Murdejooni Jakob Pärna keeles”	1947.	Tartus
33.	E. Nurm	— „Eesti keele uuemaid oskussõnu”	1948	Tartus
34.	„	— „Uuemate eesti keeleõpikute arvus- tus”	1949	„
35.	„	— „Ühildumisküsimusi”	„	„
36.	„	— „Sõnade kokku- ja lahkukirjuta- mine”	1952	„
37.	„	— „Vene nimede kirjutamisest eesti keeles ja eesti nimede kirjutamisest vene keeles”	„	„
38.	„	— „Morfoloogia-alased normimuuda- tused „Väikeses õigekeelsuse sõna- raamatus”	1953	„
39.	P. Palmeos	— „Soome-ugri keeleteadus Tartu Üli- koolis eelmistel sajanditel”	1947	Tartus
40.	„	— „Eesti-ungari sõnavarast”	„	„
41.	„	— „Akadeemik N. Marr ja soome-ugri keeleteaduse põhiprobleeme”	1950	„
42.	„	— „Laenude küsimus läänemeresoome keeltes”	1951	„
43.	„	— „Läänemeresoomelisest sõnavarast eesti keeles”	1953	Tallinnas

² Avaldatud artiklina „Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetistes” 1954 nr. 4.

44. J. Peegel	— „1905. aasta revolutsiooni mõju meie ühiskondlik-poliitilise sõnaraava kujunemisse”	1948 Tartus
45. „	— „Lõuna-estli vana rahvalaulu morfoloogiast”	1952 „
46. A. Popov (Leningradist)	— „Soome-ugri keelte süsteem N. J. Marri õpetuse valgustusel”	1950 Tartus
47. M. Pukits	— „Uusi andmeid Pallase sõnaraamatu materjalide kohta”	1947 Tartus
48. E. Päss	— „Vene laensõnad eesti võrdlevates sõnaraamatutes”	1949 Tartus
49. E. Raiet	— „Õigekeelsuse küsimusi nimetavalise ja omastavalise liitumise alal”	1953 Tartus ja Tallinnas
50. K. Raud	— „Võõrmõjusid eesti tänapäeva kirja-keeles”	1945 Tartus
51. E. Riikoja (Koff)	— „Nõukogude Eesti kirjanike keelest”	1951 Tartus
52. S. Tanning	— „Marri väärõpetuse mõjust eesti keele õpetamisel”	1950 Tartus
53. A. Toomessalu	— „Isiklike kogemusi murdematerjalide kogumisel”	1953 Tallinnas
54. A. Univere	— „Akadeemik N. J. Marri elust ja tegevusest”	1949 Tartus
55. „	— „Marri väärõpetuse mõjust eesti keeleteadusse”	1950 „
56. „	— „Etnogeneesküsimuste käsitlusest Moskva nõupidamisel”	1951 „
57. J. V. Veski	— „Kriitilisi märkmeid „Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu” kohta”	1954 Tartus
58. E. Vääri	— „Kõrgematesse õppeasutistesse sisseastujate kirjandite tasemest”	1954 Tallinnas ja Tartus.

Peale selle on toimunud 4 diskussioonikoosolekut õigekeelsuse küsimustes (sealhulgas ka eesti nimede vene keeles kirjutamise kohta), kus pikemate sissejuhatavate sõnavõttudega on esinenud J. Valgma, E. Nurm jt. Ettekannete loetelus ei ole toodud murdeseminarides ja Üliõpilaste Keeleringis esitatud ettekanded.

Väljaspool Emakeele Seltsi on Seltsi poolt esitatud järgmised ettekanded:

1. H. Ahven — „Kogumistöö keele alal Akadeemilise Emakeele Seltsi kogemuste põhjal”, 1948. a. Tartus, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakonna muuseumialasel teaduslikul konverentsil.
2. „ — „Võõrsõnad lõuna-estli murdes”, 1950. a. Tartus, Tartu Õpetajate Instituudis.
3. „ — „Akadeemilise Emakeele Seltsi kogemustest tööst korrespondentidega”, 1952. a. Tallinnas, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakonna muuseumialasel teaduslikul konverentsil.

3. Murdekogumine ja töö korrespondentide võrguga

Seoses Keele ja Kirjanduse Instituudi loomisega Eesti NSV Teaduste Akadeemia süsteemis läheb suur osa seniseid Emakeele Seltsi ülesandeid murdeuurimise alal üle Instituudi keeleuurimissektorile.

Emakeele Seltsi keelematerjalide kogud antakse hoivule Keele ja Kirjanduse Instituuti, kes kohustub ka kogusid korraldama ja hooldama. Emakeele Seltsi ülesandeks jääb aga murdematerjalide kogumise organiseerimine korrespondentide võrgu kaudu.

Murdekorrespondentide võrk loodi Emakeele Seltsi juurde esimesel nõukogude aastal — 1940. Samal aastal kuulutati välja murdeainestiku kogumise võistlus, mis andis küllaltki häid tulemusi. 1941. a. kevadel kuulutati välja uus võistlus, mida ei saadud aga lõpule viia fašistliku Saksamaa kallaletungi tõttu Nõukogude Liidule.

Nagu eespool öeldud, katkes okupatsiooni ajal Emakeele Seltsi tegevus. Siiski püüti säilitada ja võimaluse piires ka korraldada Seltsi väärtuslikke murdekogusid. Ka mitmed okupeeritud Eestisse jäänud murdekorrespondendid püüdsid raskest okupatsioonitingimustest hoolimata jõudumööda jätkata murdematerjalide kogumist.

Murdematerjalide kogumine, see on tegelemine oma rahva keelega, selle kaudu aga ka oma rahva oleviku ja minevikuga. Selles töös õpitakse lähemalt tundma oma rahva ainelist ja vaimset kultuuri. Tegelemine selle tööga süngel okupatsioonipäevil tähendas tegelikult protesti ja vastuseisu fašistide poliitikale, sellele poliitikale, mille eesmärgiks oli hävitada kõik rahvuslik, purustada rahvuslik kultuur ja kaotada üldse eesti rahvus kui niisugune.

Tänu mitmete kaastööliste entusiasmile saadi neil raskeil aastail väärtuslikke kaastöid.

Emakeele Seltsi murdekorrespondentide võrgu taastamine algab 1947. a. sügisel, pärast seda, kui on asunud tööle Seltsi vastutav sekretär, kelle üheks tähtsamaks ülesandeks jääbki töö murdekorrespondentide võrguga. Pöördatakse kirja teel üleskutsega endiste kaastööliste poole, samuti avaldatakse üleskutseid ajakirjanduses. Aasta lõpuks teatab 35 endist ja uut kaastöölist oma nõusolekust koguda Seltsi murdekorrespondendina keelelist materjali.

Murdekorrespondentide jaoks koostatakse sama aasta sügisel viis uut küsitluskava: „Kohaliku murde grammatika peajooni” (koostanud A. K a s k), „Sepp”, „Rätsep”, „Saun” ja „Endisaegse eesti elamu sisustis” (H. A h v e n). Nendel teemadel kuulutatatakse välja ka murdekogumise võistlus, kuid tegelikult see ei toimu, sest küsitluskavade trükkimine viibib oodatust kauem. Aasta lõpul laekuvad korrespondentidelt esimesed tööd — murdetekste 76 lk.

1948. aastal jätkub kontakti otsimine endiste kaastöölistega ja uute keelehuviliste leidmine. Et küsitluskavade trükkimine venib, saadetakse neid küsitluskavu kaastöölistele masinakirjas paljundatult. — Sisuliselt ei suudeta korrespondentide võrku veel tööle rakendada. Aasta jooksul saabub mõni üksik kaastöö. Suuremaks tööks on A. T o o m e s s a l u „Tuli ja valgustus minevikus” (68 lk., Põide).

1949. aastal toimub korrespondentide võrgu väljaarendamine aeglaselt. Ikka veel pole trükkis ilmunud 1947. a. sügisel koostatud küsitluskavad ja korrespondentidele ei ole võimalik anda suuremaid

konkreetseid ülesandeid. Aasta lõpuks on Emakeele Seltsis registreeritud 67 kaastöölist. Kaastöid laekub aasta kestel 545 lk.

Küsitluskavad ilmuvad viimaks 1949. a. lõpul brošüüris „Kogumistöö juhendaja eesti keele alal” nr. 1. Lisaks küsitluskavadele sisaldab see üldjuhendi murdematerjalide kogumiseks (koostanud A. K a s k).

1949. aastal tunduvalt suurenev marrismi surve avaldab mõnevõrra mõju ka murdematerjalide kogumisele. Nõutakse, et Emakeele Seltsi koguks materjale mitte niivõrd vanema, kui just keskmise ja eriti noorema põlvkonna keele kohta. Teiseks nõutakse nn. „tööliskeele” jälgimist. Seltsi tööplaani võetaksegi uute küsitluskavade koostamine teemadel „Üldine küsitluskava tööstusalase materjali kogumiseks”, „Lina- ja riidetööstus” jne.

1950. aasta algul viiakse läbi korrespondentide ümberregistreerimine, mille tulemusena kustutatakse kaastööliste nimekirjast 30 nime 67-st. Edasi hakatakse hoogsalt arendama korrespondentide võrku. Kultuuri alal töötajate kaasatõmbamiseks keelelise materjali kogumisele kasutatakse maakondlikke kultuurilis-hariduslike asutuste töötajate seminare, kus Seltsi esindaja esineb 1—2 tunnise loenguga murdekogumistööst. Vastutav sekretär H. A h v e n esineb 1950. a. veebruari-, märtsi- ja aprillikuu jooksul vastavatel seminaridel Tartus, Viljandis, Tallinnas, Valgas, Kingissepas (end. Kuressaare), Pärnus ja Haapsalus.

Kahel korral (kevadepool ja sügisel) pöördatakse vastava üleskutsega kõigi eesti õppekeelega keskkoolide, pedagoogiliste koolide ja õpetajate instituutide poole. Mitmeid üleskutsesid avaldatakse ka vabariiklikes ja kohalikes ajalehtedes.

Kõige selle töö tulemusena kasvab aasta jooksul korrespondentide arv 81 keelehuvilise võrra ja aasta lõpuks on registreeritud kokku 118 korrespondenti.

Kõrva pikemate küsitluskavadega antakse välja väikseid küsimustikke nn. keeleliste ülesannete sarjas. 1950. aastal koostatakse 4 seesugust küsimustikku: „Häälikulised paralleelvormid murdes” (keeleline ülesanne nr. 3, koostanud H. A h v e n), „Paralleelkeelendid rahvakeeles” (nr. 4, koostanud kollektiiv) ning „Seesütlev kääne mäarsõnana” ja „Seesütlev kääne murdes” (nr. 5 ja nr. 6, koostanud E. R a i e t).

Augustikuus teostab vastutav sekretär kümnepäevase jalgrattamatka endisele Pärnu- ja Viljandimaale, et luua korrespondentidega isiklik kontakt ja anda neile tööks vajalikke juhendeid.

1950. aasta jooksul saadakse korrespondentidelt murdetekste, kohanimedid ja muid materjale. Sellel aastal saabub korrespondentidelt esimene töö kohaliku murde grammatilise ehituse kohta, nimelt E. M e t s a „Kohtla murde grammatika” (185 lk.). Aasta jooksul laekub korrespondentidelt kaastöid kokku 993 lk. ja 1577 sedelit.

1951. aastal on murdekorrespondentide võrgu tegevus küllaltki elav. Korrespondentidele on saadetud laiali eelmisel aastal koosta-

tud keelelised ülesanded, milledele 1951. aastal lisandub ülesanne nr. 7 — „Morfoloogilised paralleelvormid murdes” (koostanud H. Ahven).

Korrespondentide instrueerimiseks ja uute keelehuviliste kaasatõmbamiseks murdematerjalide kogumisele korraldatakse mitu murdeseminari ja instrueerimiskoosolekut. 24. mail toimub Tartus esimene murdeseminar, mille koosolekul esinevad lühikeste ettekanetega A. Kask, H. Ahven, S. Tanning, M. Must, R. Viidalepp ja A. Univere. Seminarist võtab osa üle 10 kaastöölise peamiselt Tartu koolidest. 13. mail korraldatakse murdeseminar ka Rakveres, kus on 10 osavõtjat.

Lisaks murdeseminaridele korraldatakse instrueerimiskoosolekuid Tartus (III Keskkoolis), Põltsamaal, Paides, Keilas ja Haapsalus, kus vastutav sekretär annab juhendeid tööks. 7 koosolekust võtab osa kokku 171 keelehuvilist.

Eelmistel aastatel pöörduiti üleskutsega peamiselt kultuurilis-hariduslike asutuste töötajate poole (rahvaraamatukogude ja rahvamajade juhatajad jne.), kuid see ei andnud loodetud tulemusi. Ainult üksikud selle ala töötajad astusid Seltsi kaastööliseks.

1951. aastal pöördatakse üleskutsetega peamiselt koolinoorsoo poole ja see annabki paremaid tagajärgi. Korrespondentide arv kasvab aasta jooksul 82 võrra, tõustes aasta lõpuks 193-ni. Seltsi parimale korrespondendile A. Toomessalule (Orissaare rajoonist) võimaldatakse enesetäiendamise otstarbel sõit Tartu, kus ta viibib 10 päeva.

1951. aasta jooksul saadakse korrespondentidelt murdematerjali kokku 3663 lk. ja 6163 sõnasedelit. Üheks silmapaistvamaks kaastööks on sel aastal A. Toomessalu „Põide murde grammatika” (757 lk.). — Keeleliste ülesannete järgi kogutud materjali kasutatakse Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute sektoris õigekeelsuse sõnaraamatu koostamiskäigus.

Tööd korrespondentide võrguga 1952. aastal iseloomustavad järgmised andmed. Trükis ilmub „Kogumistöö juhendaja eesti keele alal” nr. 2, mille sisuks on „Juhend tööstusalase materjali kogumiseks” ja „Üldine küsitluskava tööstusalase materjali kogumiseks” (koostanud H. Ahven). Seltsi tegevliige M. Must koostab keelelise ülesande „Vene laensõnu eesti murretes” (nr. 8), mis ilmub trükis, ja „Uuemaid sõnu murretes” (keeleline ülesanne nr. 9), mis paljundatakse kirjutusmasinal. Trükitakse veel „Juhend sõnavaralise materjali kogumiseks”. Kõik need küsitluskavad ja ülesanded saadetakse laiali korrespondentidele.

Kaastöölise juhendamiseks viib vastutav sekretär kevadel läbi instrueerimiskoosolekud Tartus (2 koosolekut), Tapal, Tallinnas, Viljandis ja Rakveres, millest võtab osa kokku 234 keelehuvilist. Augustis-septembris toimub mõnepäevane instrueerimismatk Pärnu ja Kilingi-Nõmme rajooni.

1952. aasta jooksul suureneb korrespondentide arv 44 uue kaastöölise võrra, kusjuures rida passiivseks jäänud korrespondente (17)

kustutatakse nimekirjast. Aasta lõpul on murdekorrespondentide arv 220. Elukutsete järgi on korrespondentide võrgu koosseis järgmine: õpilasi ja üliõpilasi 31,7%; töölisi ja teenistujaid 21,0%; õpetajaid 15,0%; kultuurilis-hariduslikul alal töötajaid 12,0%; kolhoosnikuid ja põllutöölisi 10,0%; käsitöölisi, pensionäre jt. 10,3%.

1952. aastal saadakse korrespondentide võrgu kaudu murdematerjale 1203 lk. (sealhulgas küsitluskava-lehekülgi 167) ja 4468 sõnasedelit. Materjalide hulgas on murdetekste 689 lk., vene laensõnu 316 lk. ja 1976 sõnasedelit jm. Kõige silmapaistvamaks kaastöök on A. Toomessalu töö „Tuulikud” (505 lk.). Töös antakse põhjalik ülevaade Laimjala ümbruskonna (Saaremaal) tuulikute, selgitatakse nende ehitamis- ja töötamistingimusi minevikus jne. Korrespondent on eriti hoolikalt jälginud tuulikutega seoses olevat rahvapärast terminoloogiat. Töös on rikkalikult selgitavaid jooniseid (arvult 75).

1953. aastal suunatakse korrespondendid peamiselt kohanime ja koduloomade nimede kogumisele. Selle kõrval jätkub ka murdetekstide kogumine. I kvartalis ilmub trükis „Kogumistöö juhendaja eesti keele alal” nr. 3 (koostanud H. Ahven), mille sisuks on juhendid kohanime ja koduloomade nimede kogumiseks ja ülevaade Seltsi murdekorrespondentide tööst. Samadele ülesannetele pühendatakse ka instrueerimiskoosolekud (viib läbi vastutav sekretär), mis aprillis ja mais toimuvad Otepääl, Valgas ja Rāpinas, oktoobris ja novembris aga Lihulas ja Rakveres (kaks koosolekut). Kuuest koosolekust võtab osa 218 keelevilist.

Aasta jooksul kogutakse kohanimesid kokku 3033 sedelit, mille hulgas suuremad kogud on Verioralt (1847 sedelit), Loksalt, Rakvere ümbruskonnast ja mujalt. Koduloomade nimesid kogutakse paljudest rajoonidest eriti koolinoorte kaasabil 783 sedelit ja 48 lehekülge. Sõnavaralise materjali osas laekub veel vene laensõnu 604 sedelit ja 48 lehekülge jm. Murdetekste kogutakse kokku 707 lk. Nendest märgitagu E. Siili kogutud teksti „Mihkel Veske Urvases” (38 lk.) ja E. Metsa teksti „Sepp” (Jõhvi) 144 lk.

Aasta lõpuks saadakse kaastöid kokku 964 lehekülge ja 6816 sõnasedelit. Korrespondentide arv on tõusnud 220-lt 240-ni. Paremaid korrespondente premeeritakse aasta lõpul kirjandusega.

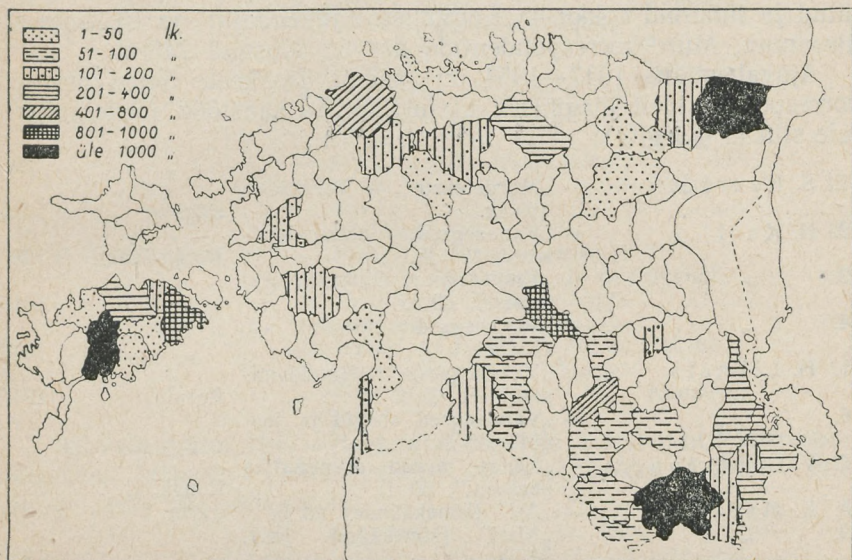
1954. aastal püsib päevakorras esimesel kohal kohanime kogumine, kuigi ei unustata ka teisi ülesandeid. 9. mail korraldatakse Tallinnas murdeseminar, millest kutsutakse osa võtma ligi 30 korrespondenti üle kogu Eesti NSV. Seminari päevakorras on ettekanded Seltsi tegevliikmelt A. Univerelt teemal „Ülesandeid kohanime uurimise ja kogumise alal”, korrespondendilt G. Vilbastelt teemal „Kogemusi kohanime kogumiselt”, korrespondendilt M. Mäesalult „Kohanime kogumisest Rannametsas (Kilingi-Nõmme rajoonis)” ja Seltsi tegevliikmelt H. Viireselt teemal „Praktilisi juhendeid kohanime kogumi-

seks". Nii on neljast ettekandest kaks korrespondentidelt, kes saavad sel viisil edasi anda oma isiklike töökogemusi.

Kohanime kogumisele pühendatakse ka järgnevad instrueermiskoosolekud Paides, Pärnu-Jaagupis, Kuldres (Antsla rajoon) ja Türi. Kõigist koosolekuist võtab osa kokku 168 inimest.

Loodetud tulemusi kogumistöös siiski ei saavutata. Kevadel äratati küll paljude huvi kohanime kogumise vastu, kuid suve jooksul ei suudeta seda huvi vajalikul määral süvendada ja kõiki uusi kaastöölisi tegelikule tööle õhutada, sest kavatsatud pikemat instrueerimismatka Türi ja Paide rajooni ei saada teostada.

Joon. 2. Emakeele Seltsi murdekorrespondentide poolt kogutud murdetekstid seisuga 1. jaan. 1955.

1954. aastal kogutud keelelise materjali hulk on eelmiste aastate omast mõnevõrra tagasihoidlikum (sõnavara osas). Aasta jooksul saabub kaastööd kokku 1364 lk. ja 2131 sõnasedelit, sealhulgas kohanimesid 44 lk. ja 680 sedelit, koduloomade nimesid 13 lk. ja 1428 sedelit jne.

1954. aasta kõige silmapaistvamaks kaastöök on eaka korrespondendi G. Vilbaste monograafiline ülevaade „Prangli saared. Vanemat elu-olu ja sõnavara” (779 lk. masinakirja ehk ca 35 autoripoognat). Töö esimene köide sisaldab ülevaate Prangli saarte ajaloo kohta. On kirja pandud rohkesti jutustusi elust-olust, rahvapärastest kommetest, samuti vanasõnu, mõistatusi jne. Kõites on toodud ka lühike ülevaade prangli murraku grammatilisest ehitusest. Töö teine köide kujutab endast ulatuslikku murdesõnastikku.

Ülevaate koostamisel on kasutatud rohkesti arhiiviandmeid kui ka rahvasuust otse üleskirjutatud materjale.

Paremate töödena tuleb veel esile tõsta sama korrespondendi tööd „Paetööstus Tallinna kivimurdudes ja jooni rahvapärasest geoloogiast” (50 lk.) ning E. Metsa „Endisaegne elu külas” I (112 lk.).

1954. aastal ilmub trükis järjekordne „Kogumistöö juhendaja eesti keele alal” (nr. 4 — koostanud H. A h v e n), milles on esitatud küsitluskavad „Veskid” ja „Viinavabrikud” ning ülevaade Seltsi tööst 1953. aastal. Aastail 1947—1954 on Emakeele Seltsis koostatud ja ilmunud kokku 4 „Kogumistöö juhendajat” ja 10 keelelist ülesannet. Murdekorrespondentide arv on tõusnud 249-ni.

Ajavahemikus 1947—1954 on saadud Emakeele Seltsi murdekorrespondentidelt järgmised ulatuslikumad kaastööd (sedelmaterjale siin ei märgita):

1.	S. Kaarheit	— „Murdetekste Verioralt”, 169 lk.	Räpina,	1953
2.	H. Kurt	— „Vanaaegsest põllupidami- sest”, 126 lk.	Kolga-Jaani,	1950
3.	„	— „Endisaegsest karjakasvata- misest”, 69 lk.	„ „	1951
4.	„	— „Vanaaegsed ehitused” I, 156 lk.	„ „	1953
5.	H. Liimets	— „Vanaaegsest põllupidami- sest”, 41 lk.	Karula,	1947
6.	„	— „Vanaaegsed söögid ja joo- gid”, 35 lk.	„	„
7.	V. Lüütsepp	— „Rõuge murde grammatika peajooni”, 60 lk.	Rõuge,	1951
8.	K. Madi	— „Asi” (kõnekäände), 23 lk.	Tartu,	1950
9.	„	— „Nimi” (kõnekäände jm.), 98 lk.	„	1951
10.	E. Mets	— „Murdetekste põlevkivirajoon- ist”, 37 lk.	Jõhvi,	1950
11.	„	— „Kohtla murde grammatika”, 185 lk.	„	„
12.	„	— „Saun”, 62 lk.	„	1952
13.	„	— „Endisaegse eesti elamu sisustus”, 63 lk.	„	„
14.	„	— „Sepp”, 144 lk.	„	1953
15.	„	— „Rätsep”, 80 lk.	„	„
16.	„	— „Endisaegne elu külas. I. Rändpublik”, 112 lk.	„	1954
17.	K. Mihkla	— „Murdetekste Kose rajoon- ist”, 186 lk.	Kose,	1951
18.	„	— „Kose murde grammatika peajooni. I. Hääliku- ja vor- miõpetus”, 411 lk.	„	„
19.	„	— „Kose murde grammatika peajooni. II. Lauseõpetus”, 114 lk.	„	1952
20.	M. Priimets	— „Meie kodunurga keelemurde käänded, häälendamise ja väl- jarääkimise viisist”, 28 lk.	Pärnu-Jaagupi,	1951

21.	E. Siil	— „Muistsetest pidudest ja pühadest”, 118 lk.	Urvaste,	1949
22.	„	— „Vanaaegsest põllupidamisest”, 134 lk.	„	1950
23.	„	— „Mihkel Veske Urvastes”, 38 lk.	„	1953
24.	„	— „Muistendeid Urvastest”, 108 lk.	„	„
25.	L. Sillavee	— „Saun”, 60 lk.	Rõuge,	1949
26.	A. Toomessalu	— „Tuli ja valgustus minevikus”, 68 lk.	Karja,	1948
27.	„	— „Endisaegse eesti elamu sisustus”, 95 lk.	Pöide,	1949
28.	„	— „Saun”, 59 lk.	Kaarma,	„
29.	„	— „Tõrva-, pigi- ja sõeasjandusest”, 68 lk.	„	1950
30.	„	— „Sepp”, 71 lk.	Pöide,	„
31.	„	— „Talurahva ülestõus von Sengbuschi vastu Karja mõisas aastal 1905”, 40 lk.	Karja,	„
32.	„	— „Pöide murde grammatika”, 757 lk.	Pöide,	1951
33.	„	— „Käsikivi”, 172 lk.	„	„
34.	„	— „Tuulikud”, 505 lk.	„	1952
35.	G. Vilbaste	— „Prangli saared. Vanemat elu-olu ja sõnavara”, 779 lk.	Prangli,	1954
36.	„	— „Paetööstus Tallinna kivi-murdudes ja jooni rahvapärasest geoloogiast”, 50 lk.	Tallinn,	„
37.	„	— „Vanaveski veski Kolgas Hirvli külas”, 28 lk.	Kuusalu,	„

Ajavahemikus 1947—1954 on Emakeele Seltsi murdekorrespondentidelt laekunud üldse keelelist materjali kokku ligi 8900 lehekülge ja 21 200 sõnasedelit.

4. Üliõpilaste Keeleringi tegevus

Üliõpilaste Keelering luuakse Emakeele Seltsi juurde 1945. aasta lõpul. Seltsi koosolekul 9. detsembril teeb J. V. Veski teatavaks Seltsi organiseeriva toimkonna sellekohase otsuse ja palub registreerida neid, kes soovivad astuda selle ringi liikmeks. Keeleringi esimene koosolek toimub 7. märtsil 1946. See on vaidluskoosolek teemal „Kas lihtne või keeruline keel?“, kus algatava sõnavõtuga esineb üliõpilane P. Kressa.

Üliõpilaste Keelering on esimeseks üliõpilaste teaduslikuks ringiks ülikoolis.

1946. aastal piirdubki Seltsi tegevus peamiselt Üliõpilaste Keeleringis toimunud töökoosolekutega. Aasta jooksul korraldatakse kokku 5 koosolekut. Ettekannetega ringi koosolekuil esinevad aga veel üksnes õppejõud (A. Kask teemal „Millest sõltub keeleuendusettepanekute läbimine?“, P. Ariste teemal „Eesti keele kvantiteediküsimusi“) või kateedrite töötajad (S. Tanning tee-

mal „Muljeid murdekogumismatkadelt”, M. Must „Vene laenuid setu murdes”).

Üliõpilaste poolt tuleb esimene ettekanne ringi koosolekute päevakorda järgmisel aastal. 14. märtsil 1947 toimunud koosolekul esitab üliõpilane E. Kurve (Ahven) ettekande „Eesti grammatiliste oskussõnade kujunemine”. Samal aastal esinevad koosolekutel veel üliõpilased E. Vääri („Teaduslikust matkast vadjalaste juurde suvel 1947”), A. Kuus („Muljeid suvisest murdekogumisest”), V. Saage („Kokku- ja lahkukirjutamisküsimusi”) jt. Seltsi tegevliikmetest esinevad ringi töökoosolekuil P. Ariste („Isuri keelest”) ja A. Univere („Ülevaade Leningradi keelekonverentsist”). Ringi koosolekute vastu valitseb küllalt suur huvi. Igast koosolekust võtab osa keskmiselt 55 inimest.

14. märtsil 1947 kuulutab Emakeele Selts keeleringis välja auhinnalise keelesugemete kogumise võistluse teemadel: „Eesti Rahvuskorpuse erikeel” ja „Tänapäeva üliõpilaste erikeel”.

Esimesel teemal esitatakse kaks tööd. Esimese auhinna (400 rubla) saab üliõpilane J. P e e g e l töö eest „Kaardiväe Tallinna Laskurkorpuse erikeelt” (66 lk.), teise auhinna (200 rubla) H. E r n e s a k s töö eest „Eesti Kaardiväe Rahvuskorpuse erikeel” (27 lk.).

1947. aasta lõpuks on keeleringil 61 liiget.

1948. aastal organiseeritakse Tartu Riiklikus Ülikoolis Üliõpilaste Teaduslik Ühing (ÜTÜ), millega liitub ka keelering, säilitades aga seejuures tihedad sidemed ka Emakeele Seltsiga. Aasta jooksul organiseeritakse ringis rida huvitavaid ettekandeid, nagu V. K u k e (Mälgu) „Eesti vanemais rahvalauludes esinevaist meelitusnimedest”, A. K u u s e „Potentsiaal eesti vanemas kirjakeeles, rahvaluules ja eesti murdeis”, V. H a l l a p i „Noor-grammatilise koolkonna eksimusi”, E. T a e l a „Poleemikat ja paroodiat keeleuuenusliku keele kohta kuni aastani 1918”, J. S i m m u l i „Võitlus eesti keele õpetamise õiguse eest keskkoolides XX sajandi algul” jt. Ülikooli õppejõududest esineb P. P a l m e o s märkmete ja tähelepanekutega keeleuurimismatkalt Taga-Karpaatia ungarlaste juurde elmisel suvel jne.

1948. aasta mais toimub ÜTÜ esimene üliõpilaste teaduslik konverents, millest keelering võtab osa kahe ettekandega. Teemal „Liivi kirjakeele arengust” esineb üliõpilane E. Vääri ja teemal „Värvide eesti murdeis” üliõpilane A. Villup.

1948. aasta kevadel kuulutatakse Emakeele Seltsi poolt välja järjekordne auhinnatöö teemal „Mingi tööala sõnavara”. Tähtpäevaks esitatakse üks töö teemal „Stepereitöö” (121 lk., 200 sedelit — autor E. Vääri), millele määratakse esimene preemia (500 rubla).

1949. aasta aprillis toimub ÜTÜ korraldusel teine üliõpilaste teaduslik konverents. Keeleringi poolt esitatakse konverentsil taas kaks ettekannet. Ringi töökoosolekuil esitatakse rida sisukaid ettekandeid, nagu „Sjögreni uurimisreis 1846. a. Liivimaale” (E. L e p -

p i k), „Uurimismatkast liivlaste juurde 1949. a. suvel” (L. V a i d e), „Suhtumisest eesti keelesse 100 aastat tagasi” (H. N i i t) jt.

1949. aasta auhinna töö kuulutatakse Emakeele Seltsi poolt välja teemal „N valla kohanimed”. Tähtpäevaks esitatakse seekord kolm tööd, mis kõik tunnistatakse esimese auhinna vääriliseks. I^a auhind (500 rubla) määratakse H. N a s s a r i l e töö eest „Ruusmäe valla kohanimed” (111 lk. ja 1258 sedelit), kaks I^b auhinda (à 400 rubla) antakse B. B r a m b a t i l e töö eest „Raasiku valla kohanimed” (103 lk., 832 sedelit) ja A. K a a l e p i l e töö eest „Tähtvere valla kohanimed” (115 lk. ja 779 sedelit). Väljaspool võistlust saadab E. K i v i m ä e töö „Vajangu valla kohanimed” (23 lk. ja 1320 sedelit).

1950. aasta märtsis-aprillis toimub kolmas üliõpilaste teaduslik konverents. Ringi poolt esitatakse konverentsil ettekanded „Mihkel Veske keelemehena” (V. S a a g e) ja „Rahvusvaheliste sõnade sissetung lõuna-eesti murdesse” (H. A h v e n). Töökoosolekute kõrval korraldatakse maikuu Mihkel Veske 60-ndale surma-aastapäevale pühendatud koosolek, kus H. R ä t s e p esineb ettekandega „Mihkel Veske soome-ugri keelte uurijana” ja A. V a l k e r (Rätsep) ettekandega „M. Veske soome-ugri ja slaavi keelte suhetest”.

Sügispoolaastal esitatakse keeleteaduse küsimustele pühendatud kahel ÜTÜ konverentsil kolm ettekannet: 13. oktoobril — „„Pravdas” toimunud keeleteadusliku diskussiooni tähtsusest” (V. T i m m o) ja „Murrangust nõukogude keeleteaduses” (V. H a l l a p) ning 29. novembril — „Marrismi kajastusi eesti keeleteaduses” (R. K u l l).

Huvitavate ettekannetega esinevad üliõpilased ka ringi töökoosolekuil, nagu „Väärast ja hoolimatust suhtumisest eesti keelesse” (R. K u l l), „Välte varieerumisest eesti ühiskeelesse” (A. P i k a m ä e), „Muljeid keeleteaduslikult Rammu saarele” (E. T a e l) jt.

1950. a. auhinna töö kuulutatakse välja teemal „Ühe murde grammatika”. Tähtpäevaks esitatakse kaks tööd. I auhind (400 rubla) määratakse tööle „Hargla-mõniste murde grammatika” — 246 lk. (A. K u u s) ja II auhind (200 rubla) tööle „Holstre murde grammatika” — 64 lk. (A. P i k a m ä e).

Asjaolu, et keelering allub kahele organisatsioonile — ühelt poolt Emakeele Seltsile, teiselt poolt Üliõpilaste Teaduslikule Ühinguks, toob ringi töösse teatavaid raskusi. Ring peab pidama kahekordset aruandlust — kalendriaasta järgi Emakeele Seltsile ja õppeaasta järgi ÜTÜ-le. Ringil on tegelikult kaks nimegi: Emakeele Seltsi juures nimetatakse ringi endiselt Üliõpilaste Keeleringiks, ÜTÜ liinis on ringi ametlikuks nimeks aga Eesti Keele Ring.

1951. aasta jooksul muutuvadki ringi sidemed Seltsiga nõrgemaks. Seltsi ja keeleringi vastastikuseid suhteid arutletakse mitmel Seltsi juhatuse koosolekul. Küsimuse lõplik otsustamine jäetakse ringi hooleks. Arvestades seda, et ÜTÜ põhikirja järgi võivad üliõpi-

laste teaduslikud ringid kuuluda üksnes ÜTÜ-sse, lõpetatakse 1951. aasta lõpul ringi alluvus Emakeele Seltsile. — Kogu ringi töö ongi 1951. aastal faktiliselt toimunud ainult ÜTÜ liinis.

Asutamisest kuni 1950. aastani (incl.) on keeleringi poolt esitatud ringi töökoosolekuil ja konverentsidel kokku üle 40 teadusliku ettekande.

Auhinnatööde kaudu on saadud keelelist materjali kokku 876 lehekülge ja 4389 sõnasedelit.

* * *

1954. aasta novembris toimub Tallinnas Eesti NSV Teaduste Akadeemia juures asuva vabariikliku teadusliku töö koordineerimise nõukogu ajaloo- ja filoloogiateaduste sektsiooni büroo koosolek, millest võtavad osa Keele ja Kirjanduse Instituudi, Tartu Riikliku Ülikooli, Tallinna Pedagoogilise Instituudi ja Emakeele Seltsi esindajad. Sellel nõupidamisel kavandatakse murdeuurimistöö ülesanded lähemateks aastateks ja määratakse kindlaks üksikute asutuste konkreetset ülesanded. Koosoleku otsuse kohaselt jääb peamiselt Emakeele Seltsi õlgadele kohanimede kiire kogumise organiseerimine vabariigis. Koos Tallinna Pedagoogilise Instituudiga on Seltsi ülesandeks veel murdeainestiku kogumine ulatusliku küsitluskava alusel, mis hõlmab foneetika, morfoloogia ja süntaksi alasid. Endamõistetavalt jätkub murdetekstide kogumine. Võimekamaid kaastöölisi tuleb suunata kohalike murrakute grammatiliste ülevaadete koostamisele.

Nii koordineerimisnõupidamisel kui ka hiljem Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumis peetakse vajalikuks, et Emakeele Selts publitseeriks keeleteaduslikke kogumikke ja paremaid korrespondentide kaastöid. Esimesed sammud sellel alal on tehtud.

Ei ole kahtlust, et laialdase keelehuviliste aktiivi elaval toetusel suudab Emakeele Selts edaspidi anda väärtuslikku lisa senistele töötulemustele ja täita Seltsi põhikirjas määratletud ülesandeid eesti keele uurimisel ja marksistliku keeleteaduse saavutuste populariseerimisel.

AKADEEMIK F. J. WIEDEMANNI TEADUSLIK TEGEVUS TALLINNA PÄEVI

P. ARISTE

Kes on tegelnud eesti keele ja selle murrete uurimisega, see tunneb hästi akadeemik Ferdinand Johann Wiedemanni nime, sest tänini on „Eesti-saksa sõnaraamat”, „Eesti keele grammatika” ja teised selle suure õpetlase teosed neid allikaid, kust saab ammutada igakülgseid andmeid eesti keele murrete ja eesti rahvuskeele arenemise kohta. Wiedemanni nimi on hästi tuntud ka kõikjal seal, kus üldse käsitletakse soome-ugri keeli, sest mainitud uurija sulest on ilmunud ulatuslikke põhjanevaid töid veel mitmete teistegi soome-ugri keelte kohta peale eesti keele. Wiedemanni isikust ja tema kujunemisest oma aja üheks kõige suuremaks lingvistiks teatakse üldiselt siiski õige vähe. Wiedemanni isik on meie päevil vahest just selle tõttu jäänud liigagi kõrvaliseks, et Wiedemann jäi küllaltki tagasihoidlikku valguse tollalgi, kui ilmusid üksteise järel tema sadu lehekülgi sisaldavad uurimused. Wiedemanni liikumissfäär ei ole olnud ulatuslik. Tagasihoidlikuna ja suure järjekindlusega töötavana ei taotlenud ta kõlavate efektide saavutamist, vaid tõmbus pigemini oma töötuppa või liikus märgatamatult murdealadel ja kirjutas lausa sipelgausinusena uusi tähelepandavaid töid. Õeldust ei pea siiski nõnda aru saama, nagu oleks Wiedemann olnud mingi ajast ja ruumist irdunud kabinetiõpetlane, kelleks teda on tembeldatud meiegi keeleteaduses. Wiedemannil on olnud oma kindel koht möödunud sajandil toimunud eesti rahvuse kujunemise ja eesti rahvuskeele arenemise käigus. Kuigi ta pole olnud selline suur võitleja, nagu seda olid Fr. R. Faehlmann, Fr. R. Kreutzwald, L. Koidula, M. Veske või C. R. Jakobson tema kaasajal, on ta oma teadusliku tööga eesti keele uurimise alal ning aktiivse väljaastumisega eesti rahvuskeele kujundamise eest andnud oma tähelepandava osa eesti rahva võitluses feodalismi igandite vastu. Olles Fr. R. Kreutzwaldile lähedaseks isikuks on Wiedemann saatnud paljugi korda, et „Kalevipoeg” sai suure tunnustuse osaliseks Demidovi auhinna näol¹. Wiedemann aitas ka „Kalevipoja” rahvaväljaande ilmumiseks aktiivselt kaasa. Akadeemikuna pealinnas elades oli ta õige

¹ Fr. R. Kreutzwald 1803—1882. Elu ja tegevus sõnas ja pildis. Tallinn 1953, lk. 16 ja 170 jj. — Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg. Tallinn 1953, lk. 374 jj.

lähedalt seotud nn. Peterburi patriootidega². Missugune suur poliitiline tähtsus oli Wiedemanni eesti keele kohta käiva ilu suuruurimustel ja kuidas ta aitas tõhusalt Fr. R. Kreutzwaldi võitluses ühise eesti rahvuskeele kujundamisel, seda on juba Lydia Koidula õige ilmekalt esile toonud pikemas luuletuses, mille ta 16. septembril 1880 pühendas akadeemikule viimase 50-aastase tööjuubeli puhul. Selles luuletuses ütleb Koidula:

Vaeseks lapseks teede ääres
Nuttus seisis EESTI KEEL,
Tuisuvallal tolmus veeres
Eide kullavara veel.
Et ta kuninglikku sugu:
Uhket sõna naeris ilm!
Neiu laulis leinalugu,
Näust nõrkend käsist külm!
Isa, nägid tema häda,
Tolmu seest ta välja tõid,
Teda usaldates, keda
Omakesed risti löid!
Leidsid tema haavul liidid,
Ehtisid ta iluga. . .
Et sa, taati, teda ehtind
Kaugel põhjal kaljutand,
Tema kulda lahti lehtind,
Tema tarkust paljutand.

Selles luuletuses ei ole Koidula liialdanud, vaid ta on toonud jõuliselt silmade ette Wiedemanni suuri teeneid eesti keele alal³.

Käesolevas kirjutises tahetakse anda ülevaade sellest, kuidas Wiedemannist kujunes silmapaistev keeleteadlane, kelle Vene Teaduste Akadeemia valis Tallinna gümnaasiumiõpetaja kohalt oma liikmeks.

Wiedemannilt on säilinud ulatuslik perekonnakroonika ja autobiograafia, mida hoitakse alal Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas⁴. Sellest autobiograafilisest käsikirjast saab õige üksikasjalise ülevaate Wiedemanni lapseõlvest, kooli- ja ülikooliajast ning tegevusest õpetajana Tartus, Miiavis ja Tallinnas.

Isa poolt on Wiedemann põliseid haapsalulasi. Ta vanaisa oli Haapsalus tuntud kübarsepp. Tolle kolmas naine, akadeemiku vana-

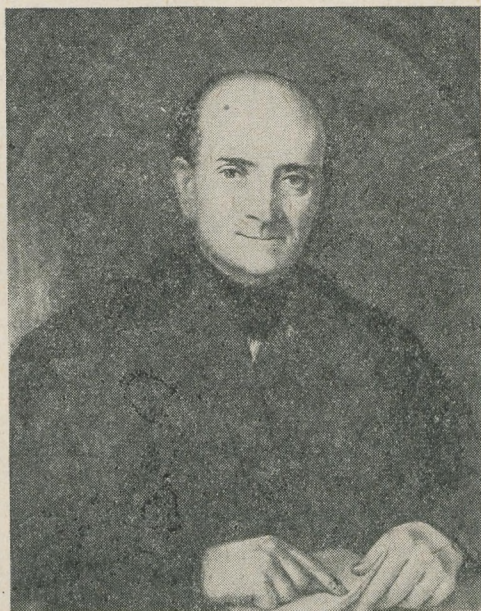
² Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853—1879. Tallinn 1953, lk. 23 jj., 27.

³ Vt. ka Eesti kirjanduse ajalugu II. Õpik keskkooli IX klassile. Toimetanud E. Sõgel. Tallinn 1953, lk. 71.

⁴ Nachrichten und Aufzeichnungen von und über Personen meiner Verwandtschaft. Erinnerungen aus meinem Leben, zusammengetragen St. Petersburg 1858 u. ff. — Eluloolised andmed, mille allikaile pole viidatud, on võetud sellest autobiograafiast.

ema, oli Lagus Viljandist. Wiedemanni isa Johann Gottlieb sündis Haapsalus 1770. aastal ning oli elukutselt maakohtu- ja raesekretär. Mõnda aega oli ta ühtlasi laevareeder. Reedriks olles oli Johann Gottlieb lühemat aega üsna jõukas mees, kuid kaotas hiljem oma varanduse, nõnda et ülikooli päevil poeg Ferdinand Johann pidi võitlema suurte majanduslike raskustega. Akadeemik Wiedemanni ema, isa teine naine Henriette Amalie Lönvig oli sündinud Tallinnas 1786. aastal. Ema poolt oli Henriette Amalie Ploschkuseid, kes olid

Joon. 1. F. J. Wiedemann 1853. aastal (tundmatu kunstniku maali järgi).

põliseid tallinlasi. Ploschkused olid laialdane perekond. Üks Wiedemanni ema lähedasi sugulasi oli Tartu üliõpilane Robert Heinrich Ploschkus, kes koos pärastise eesti rahvaluule uurija A. H. Neusi ja teistega asutas esimese eesti keele ja kirjanduse harrastajate ringi, sama üliõpilane Ploschkus, kes oma luuletustes kutsus eestlasi võitlema saksa feodaalide vastu⁵. Henriette Amalie isa Lönvig oli Taanist Sjaellandist Tallinnasse siirdunud käsitöeline. Wiedemanni perekonnas kõneldi eesti ja saksa keelt. Wiedemanni isa oli liiatigi suurte praktiliste keeleoskustega mees. Peale eesti ja saksa

⁵ P. Ariste, Eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamisest ja uurimisest Tartu Ülikoolis (1802—1852). Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 35. Tallinn 1954, lk. 80 jj.

keele kõneles ta ka vene, prantsuse, inglise ja rootsi keelt. Isalt ongi poeg oma keeleharrastused saanud.

Akadeemik Wiedemann on sündinud Haapsalus vana kalendri järgi 18. märtsil 1805. aastal. Nimeks pandi talle Johann Ferdinand, mis hiljemini tegelikus tarvituses muudeti Ferdinand Johanniks.

Ferdinand Johanni sündimise ja lapseõlve ajal oli Wiedemanni perekond Haapsalu kõige haritumaid perekondi. Perekonnas loeti süstemaatiliselt teaduslikku ja ilukirjandust. Et oma raamatutest lugemiseks ei piisanud, tellis isa Tallinna laenuraamatukogust lugemismaterjali, mida tõi post üks kord nädalas. Tollal post Tallinna ja Haapsalu vahel ei käinud sagedamini. Haapsalus eneses laenuraamatukogu ei olnud ja vähe oli üldse neid perekondi, kus leidus raamatuid. Ferdinand Johann õppis lugema nelja-aastaselt ning luges kõike, mida kätte sai. Juba enne kooliminekut hakkas ta õppima ka prantsuse ja vene keelt isa ja vanema õe Therese juhatusel.

Varasest lapseõlvest pärineb Wiedemanni muusikaharrastus. Isa, lell ja teised lähedased sugulased olid õige musikaalsed. Isa on loonud isegi mõned helitööd. Perekonnal oli väike orkester, milles igapäev oli oma osa. Juba pisikese poisikesena mängis Ferdinand Johann trianglit. Et tollal ta nooti veel ei tundnud, seisis ta isa kõrval, kes astus siis ta jalale, kui oli tarvis trianglit lüüa. Hiljemini oli Wiedemann tunnustatud klarneti- ja klaverimängija. Üliõpilaspäevadel ja osalt hiljemini oli klarnetimängimine talle isegi oluliseks sissetulekuallikaks.

Juba kodunt oli Wiedemann saanud kaasa ka suure huvi looduse, eriti botaanika vastu. Isa oli oma eluajal asutanud mitu aeda, milles peale tavaliste viljapuude ja -põõsaste kasvatati ka mitmesuguseid haruldasi taimi.

1814. aastal astus üheksa-aastane Ferdinand Johann Haapsalu kreiskooli sekundasse ehk ülemasse osasse. Varsti oli ta sekunda parim õpilane, nõnda et kahe aastaga oli kogu kreiskooli kursus läbi võetud. Et poeg oli aastatelt noor, ei tahtnud vanemad teda kaugelolevasse gümnaasiumidesse edasi saata, vaid jätsid ta kreiskooli veel kolmeks aastaks. Haapsalus tollal polnud kreiskoolist kõrgemat kooli. Kreiskoolis toimus aga toleaege koolikorralduse järgi õppimine ja õpetamine sedavõrd individuaalselt, et sama osa andekamad ja hoolsamad õpilased olid mahajäänutest kaugel ees. Kolme lisa-aasta jooksul, mis Ferdinand Johann oli kreiskoolis, õppis ta eriti just prantsuse, ladina ja inglise keelt.

1819. aastal saatsid vanemad poja Tallinna kubermangugümnaasiumi. Kreiskool oli tollal gümnaasiumi ettevalmistavaks kooliks. Gümnaasiumis eneses oli kolm klassi. Ferdinand Johann võeti teadmiste alusel vastu keskmisse klassi ehk sekundasse. Aasta pärast viidi ta üle viimasesse klassi ehk priimasse ja 1821. aasta suvel lasti ta abituriumieksamitele. Gümnaasiumis olles õppis Wiedemann eriti hoolega neid keeli, mis olid õppekavas, nagu saksa, ladina, vene, prantsuse, kreeka ja heebrea keelt. Ent teisteski ainetes oli ta esimesi õpilasi.

Pärast gümnaasiumi lõpetamist ei pääsenud Wiedemann ülikooli otsekohe, vaid pidi kõigepealt Tartusse asumiseks raha teenima. Isa oli vahepeal varanduse kaotanud ning suur perekond pidi vähese sekretäripalgaga toime tulema. Palgast ei jäänud midagi üle poja edasikoolitamiseks. Isa oli juba enne poja Tallinnast kojutulekut leppinud kokku parun Taubega, et poeg asub kaheks aastaks tolle mõisasse Riguldisse kodukooliõpetaja kohale. Palgaks oli 1600 rubla paberrahas aastas ja prii ülalpidamine. Wiedemann oli kõigest 16-aastane, kui

ta asus tolele õpetajakohale. Õpetama pidi ta kõiki aineid. Oma vanimast õpilasest oli Wiedemann kõigest kaks aastat vanem. Parun oli väga nõudlik. Noor õpetaja pidi lastega töötama hommikust õhtuni. Ainukeseks puhkepäevaks oli pühapäev. Wiedemann ei puhanud siiski pühapäevilgi, vaid õpetas neil päevil mõisa kangrut Gustavit, kes oli edasipüüdlis noormees. Paruni laste õpetamine edenes visalt, sest „lapsed olid, nagu sageli mõisaomanikel, vaimsetl väga vähe arenenud”. Vaimseid huve parun Taubedel ei olnud. Lugemiseks oli mõisas üksnes vähe ajaviitekirjandust. Et vahepeal oli Haapsalusse keegi Riesenkaup asutanud laenukaamatukogu, tellis Wiedemann seal raamatuid. Ühtlasi jätkas ta ladina ja kreeka keele klassikute lugemist ning õppis heebrea, araabia ja pärsia keelt. Heebrea keele kohta päris ta muide andmeid ka juudi rändkaupmeestelt, kes vahetevahel külastasid Riguldi mõisat. Selles keeles omandas ta varsti nõnda häid teadmisi, et võis teha heebreakeelseid tõlkeid. Et Riguldi mõisa talupojad olid rootslased, oli Wiedemannil häid võimalusi rootsi keelegagi otseselt kokku puutuda. Riguldis hakkas ta ka süstemaatiliselt uurima taimestikku, tehes botaniseerimisretki mõisa lähemasse ümbrusse. Ülejäänud vaba aja veetis Wiedemann klarnetimänguga. Nõnda kujunes juba Riguldis Wiedemanni tulevane tegevussfäär selliseks, milliseks see jäi pikaks ajaks, kuni akadeemik Wiedemann siirdus Tallinnast Peterburisse.

Riguldis oli Wiedemann täpselt kaks aastat. Et ta vabanes tööst alles 1823. aasta augustikuu lõpus, polnud tal sel aastal hilinemise tõttu enam võimalik Tartu ülikooli astuda. Ta pidi jääma koju kuni 1824. aasta jaanuarini, millal toimus järjekordne immatrikulatsioon. Haapsalus kodus olles õppis Wiedemann edasi. Tol ajal tutvus ta ühtlasi folkloristi A. H. Neusiga. Nende sõprus kestis Neusi surmani.

Varustanud ennast rõivaste ja muu vajalikuga, jättis Wiedemann ülejäänud raha isa hoolde ning asus teele Tartu suunas. Tollal pääses Haapsalust Tartusse ainult jalgsi või hobustega. Wiedemannil oli reel riidekast, toidukorv ja isa vana pult raamatutega. Et tee oli halb, jõuti õige vaevliselt edasi.

Wiedemanni isa oli Haapsalus tuntud nurgaadvokaadiks ja ta tahtis, et poeg hakkaks õigusteadust õppima. 14. jaanuaril 1824 immatrikuleeriti Ferdinand Johann Wiedemann Tartu ülikooli õigusteaduskonna üliõpilaseks. Õigusteaduskonna ained ei huvitanud aga noort üliõpilast. Ta tegeles juuraga nõnda vähe, et kogu ülikooli aja jooksul ei sooritanud ühtki õigusteaduskonna eksamit.

Wiedemanni kogu huvi suundus otsekohe keeleteadusele. Juba teisel semestril, s. o. 1824. aasta sügisel astus ta nn. pedagoogilis-filoloogilisse seminarile. Selle seminarile eesmärgiks oli keskkooliõpetajate ettevalmistamine. Wiedemann ütles ise oma mälestustes, et pedagoogilis-filoloogilisse seminarile astumise oluliseks põhjuseks olnud ka majanduslik külg. Seminarist osavõtjatele maksti nimelt aastas 200 rubla stipendiumi. Seminariajaks oli ette nähtud kaks aastat, kuid eriohtusega võidi lubada sellest osa võtta veel ühe aasta jooksul. Tartu Riikliku Ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonnas on säilinud pedagoogilis-filoloogilise seminarile aktid neist aastatest, kui Wiedemann oli seminaristiks⁶. Aktidest nähtub, et Wiedemann taotles luba kolmandaks aastaks seminarile jääda ja et talle antigi vastav luba. Seminaris õpetasid tuntud filoloogid Morgenstern, Francke, Jäsche ja Perevoštšikov, kes on Wiedemanni kohta andnud kiitva iseloomustuse. Wiedemann oli ühtlasi seminarivanem. Ehkki ta polnud kõige silmapaistvam üliõpilane, oli ta siiski paremate

⁶ Pedagoogilis-filoloogiline seminar. Acta anno 1826.

hulgas. Ta oli muide neid väheseid, kes seminaris esitasid ka kirjaliku uurimuse. Seminari paberite hulgas on säilinud Wiedemanni tolleaegne ladinakeelne uurimus „De quibusdam veterum philosophis eorumque doctrinis”. See töö osutab, et juba siis oskas Wiedemann ladina keelt eriti hästi. Et Wiedemann polnud oma ülikooliõpinguis kõigiti esimesel kohal, selles olid süüdi ta väga suured huvid. Ta õppis palju, kuid süsteemitult, nagu ta oma mälestustes ise tunnistab. Hoolega on ta õppinud siiski seminari peaaaineid — ladina ja kreeka keelt. Juba esimesel ülikoolisemestril hakkas ta käima ka erru läinud professor Hetzeli eraloenguil araabia, süüria ja kaldea keele kohta. Araabia keeles saavutas ta sedavõrd põhjalikud teadmised, et hiljemini usaldati tema hooleks selle aine õpetamine Tartu ülikoolis. Üliõpilasena õppis Wiedemann erilise hoolega inglise keelt. Alguses käis ta lektor Thörneri loenguil. Et aga need loengud ei pakkunud palju, õppis ta edasi peamiselt omal käel. Varsti hakkas Wiedemann ise inglise keelt õpetama. Ta õpilaste hulgas olid peale üliõpilaste ka mõned nn. professorüliõpilased, s. o. teiste Venemaa ülikoolide lõpetajad, kes saadeti Tartusse professorikutseks ette valmistuma. Need noored vene haritlased ja üliõpilane Tutšev tutvustasid Wiedemannile ühtlasi vene kirjandust ja kultuuri.

Tolleaegsetest üliõpilaste „Landsmannschaftidest”, joominguist, vehklemistest jne. ei võtnud Wiedemann osa. Ta oli aga aktiivne liige orkestrites. Peale tunniandmise oli talle orkestris mängimine üheks tuluallikakski.

Wiedemanni peamised ülikoolisõbrad olid kirjanduse ja kunsti vastu huvi tundvad noored. Üheks heaks tuttavaks oli talle Fr. R. Faehlmann, kellega koos ta 1824. aasta suvel reisis plaanvankril Tartust Põhja-Eestisse. Lähedalt tuttav oli Wiedemann ka armeenia kirjaniku H. Abovjaniga. Abovjani juhatusel õppis ta armeenia keelt.

Kui kolmeaastane ülikooliaeg, triennium oli läbi, lahkus Wiedemann 1826. aastal ülikoolist, jäi aga edasi Tartusse, kus ta pidi võitlema õige raskete majanduslike tingimustega. Oma tulevase äia Sokolowski erakoolis andis ta tunde korteri ja kosti eest. Et saada luba õpetamiseks erakoolis, sooritas Wiedemann nõutavad prantsuse, inglise ja itaalia keele õpetaja eksamid. Et tal oli häid teadmisi semi filoloogia alal, sai ta professor Buschi toetusel Tartu ülikoolis araabia keele privatissimumi 1830. aastal⁷.

Vahepeal oli Wiedemann sooritanud kreeka ja ladina keele ülemõpetaja eksami. Et aga Tartus ega teisteski linnades polnud ühtki asjaomast vaba õpetajakohta ja eratundide andmisega polnud lootust leida pidevat sissetulekut, otsustas Wiedemann siiski tagasi siirduda hüljatud juristikutsele. Ta sai Tartu raelt loa advokatuuri astuda. Enne seda pidi ta aga kirjutama teadusliku töö magistraadi poolt antud teemale. Saanud praktiseerimise loa, esines Wiedemann

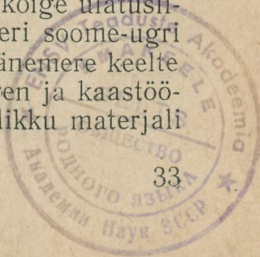
⁷ Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, fond 402, nimistu 2, säilitusühik 27186, lehed 1—7.

kohtuski mõnel nn. vaesteprotsessil, s. o. protsessidel, kus poolteks olid varatud kodanikud, kellelt polnud võimalik honorari saada. Wiedemanni advokaadipraktika lõppes õige pea. 1830. aasta sügisel võis ta siirduda Miitavi gümnaasiumi „teadusliku õpetaja” kohale. Teadusliku õpetaja koht oli alam ja väiksepalgalisem kui ülemõpetaja koht. Hiljemini sai ta ülemõpetajaks.

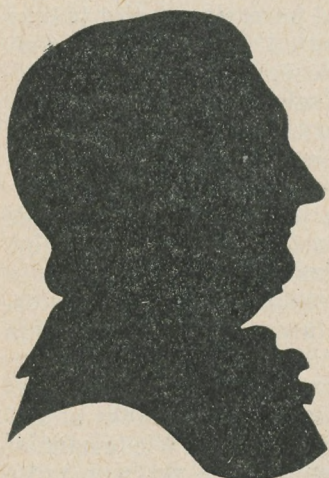
Miitavis oli Wiedemann 1830. aasta sügisest kuni 1837. aasta veebruarini. Sealse gümnaasiumi õpilased olid enamikus hellitatud aadlivõsud. Selle tõttu oli distsipliin koolis halb. Ka õpetajate kollektiiv polnud ühtlane. Kõige selle tõttu ei kōdunenud Wiedemann Miitavis mitte kunagi, vaid katsus leida võimalust kodumaale tagasi asumiseks. Miitavi ajajärk oli ta teadusmeheks arenemise käigus olnud negatiivse iseloomuga. Lingvistilised harrastused olid jäänud soiku. Ainult muusika alal on ta edasi tegelnud. Kui Tallinna kubermangugümnaasiumis vabanes kreeka keele õpetaja koht, ei kōhelnud Wiedemann sugugi, vaid kandideeris sellele otsekohe, et saada samasse linna ja samasse kooli, kus ta oli omal ajal õpilasena olnud.

Tallinna kubermangugümnaasiumi teaduslikuks õpetajaks kinnitati Wiedemann 20. jaanuaril 1837. Varsti sai ta kreeka keele ülemõpetajaks. Siia kooli ning ühtlasi Tallinna jäi Wiedemann ligemale kahekümneks aastaks. Siin kujunes tulemusrikkaks ta pedagoogiline tegevus ja siin arenes välja ka tema teadusmehepale. Ülemõpetaja palgaks oli 1800 bankorubla ehk 514 hõberubla 60 kopikat aastas. Palk ei olnud suur, kuid see andis võimaluse ennast ja perekonda elatada ning vabal ajal siiski teaduslikule tööle asuda. Oleks Wiedemann jäänud Miitavisse, poleks sealne mandunud balti-saksa õhk-kond andnud talle tõuget ega võimalusi edaspidiseks kiireks arenemiseks, nagu see toimus Tallinnas. Miitavis oleks Wiedemannist võinud parimal juhul saada balti-saksa ideoloogiaga skribent, mitte aga eesti keelt ja teisigi soome-ugri keeli haarav suur õpetlane. Olgugi et juba 1815. aastal oli Miitavis asutatud Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Selts, ei kujunenud selle tegevus nii viljarikkaks nagu 1838. aastal Tartus asutatud Õpetatud Eesti Seltsi või Wiedemanni Tallinna päevil loodud Eestimaa Kirjanduse Seltsi oma. Miitavis elades ei ole Wiedemann Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Seltsi tegevusest aktiivselt osa võtnud ega saanud sealtpoolt innustavaid ajendeid.

Kui Wiedemann asus Tallinna, oli Venemaal keeleteaduse rinde-tegevus õige elav. Suurejooneline keeleainete kogumine ja analüüsimine oli alanud juba XVIII sajandil. XIX sajandil oli aga Vene Teaduste Akadeemia saanud üheks maailma kõige tähtsamaks keeleteaduse uurimise keskuseks. Eriti tõhusalt oli edasi läinud soome-ugri keelte uurimine. Kas otseteed Teaduste Akadeemia initsiatiivil ja kulul või tema kaasabil võeti XIX sajandi esimesel poolel ette kõige ulatuslikumaid uurimisretki Ida-Euroopasse ja Uraali taha eri soome-ugri keeli kõnelevate rahvaste aladele. Samuti tõhustus läänemere keelte uurimine. Vene Teaduste Akadeemia liige A. J. Sjögren ja kaastöeline M. A. Castrén olid oma retkedel kogunud rikkalikku materjali

seni tundmata keeltest ja murretest. Sjögren oli avaldanud rea tähelepanuvaid teoseid eri läänemere keelte kohta. Tõhus soomeugri keelte alane uurimistegevus arenes ka Helsingis, mis tollal kuulus Vene riiki. XIX sajandi alguses toimus üldse suur murrang keeleteaduses. Oli saadud üle endisest, keskajast pärinevast skolastilisest keelekäsitlest. Võrdlev-ajalooline uurimismeetod sai kindla jalgealuse. Ühes keeleteadusega arenesid ka folkloristika, etnograafia, arheoloogia ja mõned teised teaduseharud, mis on keeleteadusega lähedalt seotud. Kui Wiedemann oli üliõpilasena Tartus, ei olnud võrdlev-ajalooline meetod veel sinna jõudnud⁸. Kui ta aga asus

F. J. Wiedemann

Emilie Sokolowskist

Joon. 2. Varjulõiked F. J. Wiedemannist ja tema abikaasast Emilie Sokolowskist.

Tallinna gümnaasiumiõpetajaks, leidis ta eest terve rea kolleege, kes olid saanud hea kaasaegse lingvistilise koolituse ja kellel oli huvi teaduslikuks tööks. Peterburis ja Helsingis organiseeritud soomeugri keeli ja rahvaluulet haarav uurimistöö ei jäänud kajastuseta Tallinnaski.

Kubermangugümnaasiumis eneses muidugi ei olnud Wiedemannil ega teistelgi õpetajatel eriliselt ulatuslikke võimalusi teadusliku töö arendamiseks. Intensiivset teaduslikku tööd ei võimaldanud keskkooli pedagoogilise töö iseloom. Tolleaegseis gümnaasiumides oli aga siiski selline traditsioon, et pidulikkudel aktustel pidid õpetajad esinema teaduslike ettekannetega. Esineti järjekorras. Wiede-

⁸ P. Ariste, Eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamisest ja uurimisest Tartu Ülikoolis (1802—1952). Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 35, lk. 77 jj-d.

mann on teadaolevail andmeil oma esimese ettekande pidanud teadusliku õpetajana juba 1837. aasta suvel. Selle ettekande teemaks olevat olnud slaavi keeled⁹. Trükis pole ettekanne ilmunud ja see pärast pole täpselt teada, mis oli selle sisuks. Järgmine gümnaasiumi aktuseettekannet on Wiedemannil olnud alles 1851. aastal teemal „Mida võib rahvaste kohta nende keeltest õppida”. See peokõne on ilmunud trükiski tänu kuraator Craffströmile, kellele ettekanne oli väga meeldinud¹⁰. Et kõne oli kavatsatud suurele üldsusele, lastevanematele, külalistele jne., on selles puudutatud üldkeeleteaduslikke küsimusi. Alguses käsitletakse keelte õppimise vajadust. Kõne peaküsimuseks on aga keelte järkjärguline arenemine, milles Wiedemann toob esile oma keeleteoreetilised vaated. Ladina keelest tööd näidete põhjal osutab ta, kuidas keel muutub „loodusseaduste” järgi, mitte aga mõne üksiku isiku või asutuse otsusel. Üheks oluliseks keele muutumise põhjuseks peab Wiedemann geograafilisi tingimusi, mis võivad muuta inimeste kõneorganite füsioloogiat. Seega pooldas Wiedemann kaasaegsete bioloogistlike keeleteadlaste vaateid, kes pidasid keelt iseseisvaks loodusnähtuseks, iseseisvaks organismiks. Edasi osutab Wiedemann, et sõnade struktuur ja lauseehitus kajastavat keele üldist arenemist. Ta pooldab kaasaja keeleteoreetikute vaateid, nagu oleks algne keel koosnenud üksnes onomatopoeetilistest sõnadest. Hiljemini oleks arenenud hiina keelt meenutav fleksioonita keeletüüp ja veelgi hiljem fleksiooniga keeled. Õigesti osutab Wiedemann seda tõika, et algselt on inimene tähistanud üksnes konkreetseid mõisteid, abstraktseid mõisteid on aga hakatud tähistama palju hiljemini. Nagu kaasajal üldiselt, nõnda satub Wiedemanngi lõpuks rassistlikule teele, oletades, et eri tüüpi keeli kõnelevail rahvail on ka erineval arenemisastmel olev mõtlemine. Ettekande muus osas on Wiedemann toonud esile väga väärtuslikke tähelepanekuid. Varemini kui üldiselt keeleteaduses esitab ta niisugused õiged vaated, et keele sõnavara abil on võimalik osutada, kus mingi rahvas on varem asunud ja et sõnavara kajastab seda keskkonda, kus keegi rahvas on, ning seda arenemistaset, millele mingi rahvas on jõudnud. Samuti märgib ta õigesti, et laensõnade varal on võimalik kindlaks teha, missugused suhted on minevikus eri rahvaste vahel olnud. Ettekande lõpus on toodud fakte selle kohta, kuidas erisugused ajaloolised tingimused mõjustavad keelte arenemist. Wiedemann võrdleb Inglismaa keelesuhteid Läänemeremaade omadega. Ühel pool sulas romaani element germaani omasse ning kujunes tänapäevane inglise keel. Teisal on germaani element olnud vähene ning ühiskondlikult olnud põliselanikest eestlastest ja lätlastest eraldatud. Sellepärast pole siin toimunud tihedat keelelist ühtesulamist. Nagu nähtub eeltoodust, oli Wiedemann üldiselt nende bioloogistlike

⁹ Wiedemann mainib seda oma mälestustes nimega „Über die slavischen Sprachen”.

¹⁰ „Was kann man über die Völker lernen aus ihren Sprachen”. Festrede am 20. December 1851, gehalten in dem Gymnasium zu Reval von dem Oberlehrer F. J. Wiedemann. Dorpat 1852.

vaadetega, mis olid keeleteaduses levinud möödunud sajandi keskel, ent ta sai siiski aru keele suhteist keelt kõneleva kollektiiviga.

Kirjeldatud Wiedemanni töö on tegelikult ühe endise töö uus ümbertöötatud väljaanne. Kuigi Miitavis olles Wiedemann polnud Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Seltsi liige, on ta siiski 1839. aastal, seega siis Tallinna päevil, valitud selle seltsi välisliikmeks¹¹. Seltsi koosolekuil on ta pidanud ettekandeidki keeleteaduse üldküsimuste kohta 1840. ja 1842. aastal. Viimasena mainitud aastal on Wiedemann esinenud kõnega „Mida võib rahvaste kohta nende keelte põhjal otsustada”, mis on avaldatud ka trükitult¹². See ettekanne on mõnel määral ulatuslikum kui hilisem Tallinnas peetu, kuid üldiselt tuuakse selleski esile samad põhimõtted, mida ülal on lühidalt refereeritud.

Tolleaegse tava järgi olid gümnaasiumi avalikud lõpueksamid ja aktused erilise „programmiga”, milles oli ülevaateid kooli tegevusest ning mõne õpetaja kirjutatud lühem või pikem töö. Neile kutsuti ka külalisi. Wiedemann on kirjutanud 1838. aasta juunis toimunud eksamikutsele oma esimese töö soome-ugri keelte alalt „Tšuudi rahvaste endisest asupaigast ja nende sugulusest Kesk-Kõrg-Aasia rahvastega”¹³. Tšuudideks nimetab Wiedemann soome-ugrilasi. Ta toob esile terve rea ühiseid tüpoloogilisi jooni soome-ugri, türgitatari, mongoli ja tunguusi-mandžu keelte vahel, nagu atribuudi esinemine peasõna ees, tagasõnade tarvitamine, vokaalharmonia jne., ning usub, et on olemas põline „uraali-altai” keelte sugulus. Soome-ugri keelte ja altai keelte omavahelist sugulust pole tänini saadud tõestada, kuid probleemina on see veel nüüdki päevakorral. Mõned tuntud turkoloogid, nagu M. Räsänen, peavad mainitud sugulust võimalikuks, kuna soome-ugri keeleteadlased suhtuvad sellesse tänapäeval üldiselt eitavalt¹⁴. Wiedemanni arvates on nn. uraali-altai rahvaste ühine algkodu olnud Aasias. Teatavasti on paljud hilisemadki uurijad olnud samal arvamusel, millest alles meie päevil on loobutud. Oma kirjutises toob Wiedemann esile ka mitmesuguseid üksikprobleeme soome-ugri keelte omavahelisest sugulusest. Nõnda oletab ta, et „Novgorodi tšuudide”, s. o. vepslaste ja lõuna-eestlaste vahel on omal ajal olnud tihe side, enne seda kui slaavlased on asunud Novgorodi maile. Tänapäevane läänemere keelte uurimine võib konstateerida üksikasjalisema keeleaineste analüüsi põh-

¹¹ Sitzungsberichte der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst aus den Jahren 1850 bis 1863. Mitau 1864, lk. 287.

¹² „Was kann man auf die Völker schliessen aus ihren Sprachen”. Sendungen der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst II. Mitau 1842, lk. 57—67.

¹³ „Ueber die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandtschaft mit den Völkern Mittelhochasiens”. Einladung zur öffentlichen Prüfung im hiesigen Gymnasium am 27sten und 28sten Juni 1838 von dem Oberlehrer der griechischen Sprache F. J. Wiedemann, Reval 1838.

¹⁴ Vt. G. J. R a m s t e d t, Altailaisten kielten suhde muihin kielikuntiin. Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja LIII. Helsinki 1946—1947, lk. 1—13.

jal, et vepsa keelel ja lõuna-eesti murdel on tõepoolest mitmeid vanu ühiseid jooni, mis mujal läänemere keelte alal pole nii tavalised.

Wiedemanni teine keelealane programmikirjutis on olnud indo-euroopa keelte alalt „Uus-kreeka keele suhteist vana-kreeka keele ja romaani keeltega”¹⁵. Wiedemanni sama töö pühendas gümnaasium Tartu ülikoolile viimase 50 aasta juubeli puhul¹⁶. Töös näidatakse, kuidas uus-kreeka keel on arenenud vana-kreeka keelest ja missugune osa uus-kreeka keele kujunemisel on olnud ladina keelel ja teistelgi keeltel. See töö on kõige ulatuslikum, mis Wiedemann on kirjutanud indo-euroopa keelte alal. Ülal on mainitud, et Wiedemanni ettekanne „Mida võib rahvaste kohta nende keeltest õppida” sai õpperingkonna kuraatori heakskiidu ja võis seetõttu trükkis ilmuda. Vahepeal oli aga Wiedemann sattunud kuraatori silmis halba valgusesse. Nagu Wiedemann oma mälestustes mainib, oli ta ümberehitatud gümnaasiumihoone sisseõnnistamise kutse jaoks direktori ülesandel kirjutanud ülevaate kooli ajaloost. Selles ülevaates oli ta muuseas endisi õppekavu võrrelnud uutega ning lasknud paista, et endised olid äsja kehtestatuist paremad. See asjaolu oli kuraatorile tekitanud meelepaha. Kuivõrd skeptiliselt suhtus kuraator, jalaväekindral Craffström, edaspidigi Wiedemanni töösse, seda tõestab tema kirjavahetus Tartu ülikooli nõukoguga. 1853. aasta 9. jaanuaril on ta ülikooli nõukogule saatnud kirja, milles ta käsib teha professor Neuele ülesandeks anda üksikasjaline aruanne selle kohta, mida Wiedemann kirjutab oma töös vana-kreeka keele suhetest uus-kreeka ja romaani keeltega. Ülikooli nõukogu ongi 10. jaanuaril teinud professor Neuele vastava ülesande ning 17. mail on professor Neue saatnud oma pikema arvamuse. Selles arvamuses tõstab ta esile Wiedemanni töö suurt teaduslikku tähtsust ning osutab, et see on vaid keeleteaduslik kirjutis¹⁷.

Kubermangugümnaasiumis oli Wiedemann pikemat aega kooli väärtusliku fundamentaalraamatukogu hoidjaks. Selles raamatukogus oli ohtrasti vanu haruldasi teoseid ja käsikirjugi, mille kohta Wiedemann koostas üksikasjalise nimestiku. Õpetajana oli Wiedemann olnud nõudlik ja järsk. Oma ainet oli ta õpetanud suure asjatundmise ning huviga¹⁸. Et kasvav perekond nõudis suurenevaid

¹⁵ „Ueber das Verhältniss des Neugriechischen zum Altgriechischen und zu den romanischen Sprachen”. Schulprogramm des ehstländischen Gouvernements-Gymnasiums 1852. Reval 1852.

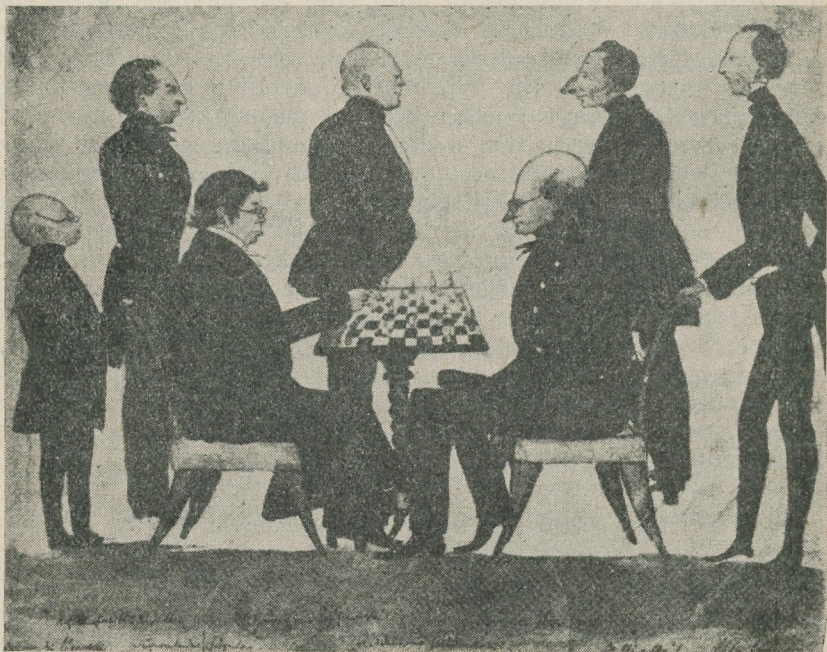
¹⁶ „Einige Bemerkungen über das Neugriechische und sein Verhältniss zum Altgriechischen und zu den romanischen Sprachen”. Reval 1852. Esilehel on älderd: Der Kaiserlichen Universität zu Dorpat zur Feier ihres 50-jährigen Bestehens und segensreichen Wirkens huldigend dargebracht am 12 December 1852 von dem Gymnasium zu Reval.

¹⁷ Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, fond 402, nimistu 2, säilitusühik 27186, lehed 9 jj.

¹⁸ Wiedemanni õpetajategevuse kohta gümnaasiumis vt. muide A. J. Ber-ting, Lehrer-Album des Revalschen Gymnasiums 1631—1862. Einladungsschrift zur öffentlichen Prüfung. Reval 1862, lk. 52 jj.; V. Reiman, Johann Ferdinand Wiedemanni mälestuseks. Sirvilauad 1906. Jurjev-Tartu 1905, lk. 1—12; J. Jensen, Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasium 1631—1931. Tallinn 1931.

kulutusi, pidi Wiedemann vahetevahel olema õpetajaks ka Hippiuse erakoolis, kus ta andis saksa keele ja botaanika tunde.

Õpetajaamet kindla aastapalgaga oli Wiedemannile vajalikuks majanduslikuks baasiks, mis võimaldas talle vabal ajal teaduslikku tegevust harrastada. Wiedemann on seda ise tunnistanud J. Hurdale saadetud kirjas. Hurdal oli tõsine kavatsus lõplikult loobuda teoloogiastuudiumist ning asuda õppima soome-ugri keeli. Enne oma kavatsuse teostamist pöördus ta nõu küsimiseks Wiedemanni poole.

Joon. 3. F. J. Wiedemann maletamas (parempoolne maletaja). Kaasaegne akvarell-karikatuur.

Wiedemann näitas oma vastuses, et üksnes soome-ugri keeleteadusega ei leiaks noor õpetlane enesele leiba. Leivateenistuseks valmistugu Hurt kas gümnaasiumiõpetaja- või mõneks teiseks elukutseks. Seda soovitades on Wiedemann iseenese olukorra võrdluseks toonud, öeldes, et tema soome-ugri keelte harrastusteks on just gümnaasiumi õpetajakoht loonud vastavad võimalused¹⁹.

Enne kui vaatlema asuda Wiedemanni soome-ugri alaseid suuri töid, mis on valminud Tallinna päevil, on tarvis peatuda ühel Tal-

¹⁹ F. J. Wiedemanni kiri J. Hurdale 15. IX 1867. EKS H 25 : 24 Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas.

linna teaduslikul seltsil, mis on jätnud ilmekaid jälgi Wiedemanni edaspidisesse arengusse, nimelt Eestimaa Kirjanduse Seltsil, mille üheks asutajaks ta ise oli.

Koos J. Pauckeriga koondas Wiedemann enese ümber asjahuviliste ringi, kes otsustasid Tallinnasegi asutada teadusliku ühingu, mille ülesandeks oleks uurida kirjandust, kunsti, kodumaa ajalugu, õigusteadust, arstiteadust, pedagoogikat, filoloogiat, keeleteadust, matemaatikat ja loodusteadust²⁰. Esialgu koguneti kord nädalas kellegi asjahuvilise juurde. Harilikult pidas korteriperemees teadusliku ettekande oma alalt. Pärast ettekannet joodi koos teed ning söödi õhtusöök. Veel varemini olid Wiedemann, Neus, Russwurm ja veel mõned teised kogunenud „kreeka õhtuteks”, kus koos loeti ning arutleti kreeka kirjandust. 1842. aastal anti luba taotletud seltsi asutamiseks. Eestimaa Kirjanduse Seltsis oli Wiedemann kirjatöimeetajaks 1842—1856 ja 1856. aastal asepresidendiks. Ühtlasi oli ta ka keeleteaduse sektsiooni juhataja. Tõllal, kui kõnesolev selts asutati, oli Tallinnas peale Wiedemanni kas õpetajatena või muudes ametites õige mitu hiljemini üldiselt tunnustatud õpetlast, nagu ajaloolased Chr. Ed. Pabst, C. J. A. Paucker ja Fr. G. Bunge, keeleteadlane Meyer, loodusteadlane E. Weber, rahvaluuleuurija A. H. Neus jt. Tallinna õpetlastega olid tihedas kontaktis ka mujal Põhja-Eestis asuvad uurijad, nagu folklorist ja keeleteadlane C. Fr. W. Russwurm Haapsalust. Wiedemann kujunes õige varsti uue seltsi keskseks kujukse, niihästi teaduslikult kui ka organisatoorselt. 17 aasta jooksul on ta seltsis pidanud tervelt 50 ettekannet. Üks Wiedemanni kaasaegne on tema tegevuse kohta andnud järgmise iseloomustuse²¹. „Esiteks filoloogina ja lingvistina: vana- ja uus-kreeka keel, ladina ja itaalia keel, eesti keel ja Eestimaa saksa keel, inglise kirjandus Ameerikas; siis botaanikuna ja loodusuurijana: loomade ja taimede elu, korallid ja korallehitised; muusikuna ja muusikatundjana: Mozart, helimaalikunst ja muusika ajalugu; elu kirjeldajana ja natsionaalökonoomina: kevad ja narkootika-naudinguvahendina; — lisagem veel mõned ained ta üksikettekannetest: soome mütoloogia, vana-liivi kaalud, sürja ja tšeremissi grammatika, Euroopa keelealad, mustlased ja nende keel, hiina keele iseloomustus, norra rahva muistendeid ja haldjajutte, keeleteaduslikke aforisme, tõlkeid kreeka keelest (üks vana-kreeka novell, Heliodoros Aethiopia, Thukydidest, katk Ateenas), ladina keelest (Tacitus'e Agricola elu), itaalia keelest (Silvio Pellico Francesca da Rimini), norra keelest, inglise kee-

---

²⁰ Festschrift der ehstländischen literärischen Gesellschaft zur Feier ihres fünfzigjährigen Bestehens Reval 1892. Esilehel: Geschichte der ehstländischen literärischen Gesellschaft für die Zeit von 1842 bis 1892. Zu der am 10. Juni 1892 stattfindenden Feier des 50 jährigen Bestehens der Gesellschaft verfasst und in deren Namen herausgegeben von ihren Ehrenmitglieder Paul Jordan.

²¹ L. Pezold, Schattenrisse aus Revals Vergangenheit. Zweite, vermehrte Auflage, Reval 1901, lk. 279 jj.

lest (miss Rigby novell²²), Tannhäuseri muistend ja selle ümber-
töötused, fonograafia ja fonotüüpia (1852!). — See on vaid meie
õpetlase erakordse mitmekülgsuse iseloomustamiseks. Ei ole isegi
mitte toodud kõiki ettekandeid, mis Wiedemann on oma piinlikult
kohusetundliku gümnaasiumiõpetaja tegevuse kõrval aastail 1842—
1858 kirjanduse seltsis pidanud. Lisatagu veel, et ta on kirjutanud
eesti sõnaraamatu, koos Weberiga teadusliku ülevaate Eestimaa
taimestikust, mitmed ugri-soome keelte grammatikad, et ta oli täiesti
tähelepandav muusik — ta olevat mänginud 16 muusikariistal, mit-
metel neist kontsertidel —, et malemängus leidis vaevalt temale
kohast vastast, — siis ei ole meil ometi veel üsna täiuslikku pilti
sellest imestusväärsest andekast mehest.”

Eestimaa Kirjanduse Selts muutus aja jooksul üheks balti paru-
nité ideoloogia kantsiks. Tollal, kui Wiedemann oli juhtival kohal,
oli seltsi üheks tähtsaks ülesandeks eesti keele ja rahvaluule, eesti-
keelse kirjanduse, eestlaste arheoloogia, etnograafia ja ajaloo uuri-
mine. Igal aastal pidas selts muide erilise konverentsi, kus arutleti
eesti keele küsimusi.

Kõneldes Wiedemanni ülikooliajast on nenditud tema erakordselt
laialdasi huvisid ning neist lähtunud jõukillustumist. Tallinna päe-
vil on Wiedemanni huvid küll suurel määral kontsentreerunud, kuid
siiski on ta teadusliku tegevuse haare olnud liigagi suure kaarega.
Ta on kirjutanud uurimusi keele, muusika ja loodusteaduse kohta²³.
Peatudes kõigepealt sellel Wiedemanni keelealasel tegevusel, mis
on olnud seoses Eestimaa Kirjanduse Seltsiga, näeb, et seltsis tema
poolt peetud viiekümnest ettekandest on tervelt 35 olnud keeleküsi-
muste kohta. Mitmed muudki ettekanded on olnud keelega tihedalt
seotud, nimelt need, mis käsitlevad rahvaluule ja kirjanduse küsi-
musi. Et Eestimaa Kirjanduse Seltsi liikmeskonna hulgas oli vägagi
erinevate huvidega inimesi, olid seltsis peetud Wiedemanni ette-
kanded peamiselt üldiste keeleprobleemide alalt või käsitlesid niis-
guseid filoloogilis-lingvistilisi aineid, mis tolle aja haritlastele
pakkusid üldisemat huvi. On arusaadav, et õige mitmes ettekandes
on Wiedemann peatunud kreeka ja ladina keelele ning kirjandusel,
sest need ained olid tal ametliku elukutsega otseselt seotud. Wiede-
manni on eriti huvitanud just see küsimus, kuidas vana-kreeka kee-
lest on kujunenud uus-kreeka keel ja ladina keelest praegused
romaani keeled. 1842. aastast kuni 1853. aastani on ta sellelt alalt
pidanud kuus ettekannet. Nende ettekannete kokkuvõetud tulemu-
sena on Wiedemann avaldanud üsnagi ulatusliku ülalmainitud töö,
mille gümnaasium pühendas Tartu ülikoolile viimase 50 aasta juu-
beli puhul. Peale mainitu on Wiedemann samal teemal avaldanud

²² Elizabeth Rigby-Eastlake, 1809—1893, elas Tallinnas 1838—1841. Rigby
on avaldanud rea jutustusi, milles ta avaldab suurt sümpaatiat eesti rõhutatud
talupoegadele. Wiedemann on tõlkinud saksa keelde ühe Rigby jutu ja lugenud
selle ette Eestimaa Kirjanduse Seltsi koosolekul 1851. aastal.

²³ Festschrift der ehstländischen literärischen Gesellschaft zur Feier ihres
fünfzigjährigen Bestehens, Reval 1892, lk. 78 jj-d.

üldkeeleteaduslikult õige tähelepandava töö „Vana rooma ja kreeka keele muutumine nende tänapäevakujuks”²⁴. Ta peatub üksikasjaliselt sellel, kuidas keeled muutuvad. Keele muutumisest pole Wiedemanni arvates täiesti õigesti aru saanud. Ta on nimelt arvanud, et mineviku keel on olnud õigegegi täiuslik. Keele muutumine on Wiedemanni arvates kahesugune: füsioloogiline ja psüühiline. Keelefüsioloogia (Sprachphysiologie) uurigu, kuidas ümbrus, nagu kliima, mõjub kõneorganite arenemisele ning seega ühtlasi keele häälikulisele arenemisele. Füsioloogilistest muutustest sõltuvad keele muutused toimuvad pikkamööda, nõnda et üks inim põlv neid ei märkagi, ütleb Wiedemann. Wiedemann rõhutab edasi seda, et keel pole üksnes füsioloogiline nähtus, vaid ka psüühiline akt ja ka tahte akt, mida peab jälgitama ja uuritama. Wiedemanni arvates on keel niisiis füsioloogilis-psüühiline nähtus. Wiedemann on seega juba möödunud sajandi neljakümnendais aastais väljendanud mõtte, mis sajandi lõpupoolel oli õige üldiselt levinud. Kirjutise peaosas on ladina ja kreeka kirjakeele arenemise ning hilisema uuesti murreteks jagunemise kohta, eriti aga just selle kohta, kuidas poliitiliste muutuste tagajärjel ladina keel hakkab killustuma hilisemaiks romaani keelteks. Kõneldes tänapäevaste romaani keelte, eriti itaalia keele arenemisest ladina keelest, on Wiedemann õigesti osutanud, kuidas ükski keel ei teki äkki ega kao äkki. Iga keel muutub pidevalt, ütleb Wiedemann, niikaua, kui ta elab. Keelte pidevat arenemist ei saa keegi kinni pidada²⁵. Kreeka kirjanduse alalt on Wiedemann pidanud ettekanne Thukydidesest. Ettekanne vanade kreeklaste ja roomlaste romaanidest, millega seoses oli esitatud ka Heliodoruse „Aethiopika” tõlge, on ilmunud trükitulki — „Kreeka romaanist ja Heliodoruse Aethiopikast eriti”²⁶.

Indoeuroopa keelte alalt on Wiedemann kõnelnud šoti (gaeli), saksa, inglise ja mustlaste keelest. Ei ole säilinud pikem kolmel koosolekul peetud kõne šoti mägilaste ja nende keele kohta ega tea seega, kui ulatuslikud on olnud Wiedemanni teadmised keltoloogias.

Saksa keelt käsitledes on Wiedemann puudutanud mitmeid õigekeelsuse küsimusi ning murrete suhet kirjakeelega²⁷. Eri ettekanne balti-saksa murraku kohta oli peetud juba 1847. aastal, ent alles

²⁴ „Die Umwaldung der alten römischen und griechischen Sprache zu ihrer jetzigen Gestalt”. Arbeiten der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst II, Mitau 1847, lk. 1—15.

²⁵ „Ueber die Entstehung der neuromanischen Sprachen, bes. der italiänischen und ihr Verhältniss zur altrömischen”. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuseumi dokumentaalmaterjalide fond, fond 108, nr. 7.

²⁶ „Ueber den griechischen Roman und die Aethiopika des Heliodor insbesondere”. Arbeiten der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst III, Mitau 1847, lk. 1 jj.-d.

²⁷ „Ueber einige vorgebliche Sünden gegen die deutsche Sprache”, „Ueber deutsche Dialekte und ihr Verhältniss zur Schriftsprache”. Festschrift der ehsländischen literarischen Gesellschaft zur Feier ihres fünfzigjährigen Bestehens, Reval 1892, lk. 79.

1854. aastal on ilmunud samaaineline kirjutus „Inlandis” ning ise-
seisva brošüürina „Mõningaid märkmeid Eestimaa saksa keelest”²⁸.
Wiedemann on õigesti näidanud, et balti-saksa murrak erineb selle
pooldest teistest saksa keele murretest ja murrakutest, et ta on üksnes
kirjakeele murrakuks. Selle tõttu on Eestimaa sakslaste keel vaene.
Wiedemann ütleb sedagi õigesti, et Baltikumi saksa murrak oleks
ammu hävinud, sest tema seljataga pole rahvahulki, kes teda toida-
vad, kui kooli, administratsiooni ja kirjanduse kaudu teda ei hoi-
taks kunstlikult elus. Oma töös käsitleb Wiedemann ka läti ja eesti
keele mõju saksa keelele.

Ülalpool on mainitud, et Wiedemann oli hea inglise keele tundja.
Peale inglise keelest tehtud tõlgete on ta esinenud Ameerika inglise
keele omapära kohta ning andnud lühikeses ülevaates ameerika kir-
janduse arengust²⁹.

Pikemas mustlaskeelt käsitlevas ettekandes³⁰, mis on koostatud
mitmesuguste kasutatud allikate põhjal, näitab Wiedemann, et must-
laskeel on üks india keeli. Tõestusmaterjalina toob ta sõnavaralisi
ja grammatilisi võrdlusi teistest india ja indo-euroopa keeltest.

Wiedemanni keelehuvid on küündinud ka hiina keeleni ja kiil-
kirjani, millest ta on pidanud ettekandeid.

Paljude keelte oskus ning nendega tegelemine viis Wiedemanni
nagu iseenesest ka väga mitmesuguste üldkeelteaduslike problee-
mide käsitlemisele. Eestimaa Kirjanduse Seltsi koosolekuil on ta
käsitletud võrdleva keelteaduse eeliseid, W. Humboldti vaateid
keelele, keelte klassifikatsiooni, taimenimede kujunemist jne. Kah-
juks on Wiedemanni keeleteoreetilised tööd suures enamikus jäänud
ilmumata. Osa töid pole säilinud käsikirjaski. Ülal on juba toodud
ülevaade Wiedemanni vaadetest keelte rahvusliku omapära kohta.
Käsikirjas on säilinud pikem ülevaade peamiselt tolelaegsel Vene-
maal kõneldud keelte omavahelisest rühmitumisest, mis hiljem
ümbertöötatult on avaldatud trükiski kahes Peterburis ilmunud
kalendris³¹. Selles kirjutises mainib Wiedemann kõigepealt, et keeli
võib rühmitada kahel alusel. Üheks aluseks on keelte ajaloolis-füsi-
oloogiline sugulus, põlvnemine samast allikast ja teiseks morfoloo-
gilis-tüpoloogiline sarnasus. Ta selgitab lugejale, et esimese põhi-
mõtte aluselt lähtudes ei piirduta vaid tänapäevaste keeleliste näht-
uste kõrvutamise, vaid võetakse võrdluste aluseks vanimad tea-

²⁸ „Einige Bemerkungen über die deutsche Sprache in Ehstland”. Dorpat
1854.

²⁹ „Ueber die englische Sprache in Nordamerika und ihre Literatur”. Eesti
NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi dokumentaalmaterjalide fond, fond
108, nr. 18.

³⁰ „Die Zigeuner und ihre Sprache”, käsikiri nr. 15 samas fondis, kus eel-
mine.

³¹ Pealkirjata käsikiri Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi doku-
mentaalmaterjalide fondis, fond 108, nr. 3; Classification der Bevölkerung des
russischen Reiches nach den Sprachen. Kalender für das Schaltjahr 1860, St.
Petersburg, lk. 319—336; Классификация народонаселения Российской Импе-
рии по языкам. — Месяцослав на 1860 год, Санктпетербург 1859, lk.
354—373.

daolevad keelevormid ning vanim sõnavara, sest varemini on sugulaskeeled üksteisele olnud lähemal kui nad seda on meie päevil. Et paljude keelte kohta pole olemas kuigi vanu mälestisi, siis suutvat üksnes keeleuurijad kindlaks teha, missugused keeled on omavahel suguluses. Wiedemann arvab sellepärast, et keeli on kergem rühmitada morfoloogilise omapära järgi. Oma klassifikatsiooni aluseks võtab ta mõlemad põhimõtted. Tüpoloogiliselt jagab ta Venemaa keeled kolme suurde rühma. Esiteks on toodud „lihtsa fleksiooniga keeled”. Siia rühma on arvatud a) jukagiiri, tšuktši, korjaki, kamtšadali, giljaki keel; b) altai keeled: tunguusi-mandžu ja aino, mongoli, samojeedi, soome-ugri (Wiedemannil „Finnische Familie”) keeled; c) jennisai (keti) keel; d) kaukaasia keeled ja e) semi keeled. Teiseks rühmaks on „keerulise fleksiooniga keeled” ehk indoeuroopa keeled ja kolmanda suure rühmana on toodud „polüsünteesilised keeled: a) eskimo keeled ja b) punanahksete keeled (Alaskas elavad indiaanlased kuulusid tollal Vene riiki). Wiedemanni esitatud üksikute keelerühmade jaotus on üldiselt õige, ent tänapäeva keeleteadus ei tunnusta keelte tüpoloogilist rühmitamist sellel kujul, nagu Wiedemann on osutanud. Keeli klassifitseerides ei too Wiedemann vaid pelka keelte nimestikku, vaid ta iseloomustab ühtlasi keelerühmi ja keeligi. Iseloomustused on hästitabavad.

Keelte klassifikatsiooni kohta on Wiedemannilt säilinud teinegi käsikiri „Keeltesüsteemid”³². Olles ise tunnustatud botaanik leiab Wiedemann, et keeli võib süstematiseerida samal põhimõttel, millel süstematiseeritakse taimi. Nagu botaanikas, nõnda ei saavat ka keelte klassifitseerimisel teha täpset vahet liigi ja teisendi vahel. Selleski töös jagab Wiedemann keeled tüpoloogiliselt kolme rühma, nimelt polüsünteesilisteks, ühesilbilisteks ja flekteerivateks. Üldiselt on ta keeli klassifitseerides oma aja tuntud keeleteoretiku Max Mülleri vaadete pooldaja. Seega arvab Wiedemann, et esitatud keeletüübid on ühtlasi keele arenemise eri astmeteks (Stufen). Mõned keeled on tänapäevalgi üldisel madalamal arenemisastmel kui teised. Kõnesolevas töös pole nimetamisväärselt Wiedemanni oma seisukohti, vaid ta on kokku võtnud teiste kaasaja keeleuurijate arvamusi. Uut pakuvad aga ta seletused soome-ugri keelte tüpoloogilise kuuluvuse kohta. Täiesti põhjendatult väidab Wiedemann, et läänemere keeled (die Sprachen der baltischen Finnen) pole puhtalt aglu-tineeruvad, nagu tollal asjaomases kirjanduses üldiselt korraldi.

Selles keelesüsteemide kohta olnud ettekandes on Wiedemann loodusteaduslikul alusel. Möödunud sajandi neljakümnendates ja viiekümnendates aastates oli loodusteadustel keeleteaduseski viljastav mõju, mis hajutas endist skolastilist udu keelte tekke ja arenemise küsimuste lahendamisel. Loodusteaduse adopteerimises mindi aga osalt liialdusteni. Arvati nimelt, et kõiki keele arenemises esinevaid nähtusi võib selgitada samade arenemisseaduste varal, mis

---

³² „Sprachensystemen”. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi dokumentaalmaterjalide fond, fond 108, nr. 8.

tehti kindlaks looduse arenemises. Kuivõrd aktuaalne oli hiljemini ka darvinismi keeleteaduses rakendamise probleem Tallinnagi keehevõimude ringides, seda osutab muide fakt, et Wiedemann on pidanud vastava ettekande „Darvinism keele alal”³³. Wiedemann nimetab darvinismi vaimukaks hüpoteesiks (eine geistreiche Hypothese) ja näitab, et keelte arenemist selgitades võib darvinismi rakendada, kuid siiski mitte täielikult, sest keeled arenevad teisiti kui loomad või taimed, ehkki ka keelte alal sugeneb uusi teisendeid ja liike nagu looma- või taimeriigis. Kuidas darvinismi saab keeleteaduses aplikeerida, selleks toob Wiedemann taaski näiteid romaani keelte arenemisest ladina keelest. Wiedemann oli kaheldamatult selle poolest õigemal teel kui paljud tema kaasaegsed, et ta ei allutanud keele arenemise seadusi täiel määral looduse arenemise seadustele. Samas ettekandes on Wiedemann ühtlasi näidanud, missugune suur osatähtsus on naaberkeelte mõjul mistahes keele arenemise käigus.

Wiedemann polnud siiski vaba tollest vulgaarbiologismist, mis A. Schleicheri mõjul hakkas keeleteaduses levima, nagu ülal on juba mainitud. Temalt on säilinud eri käsikirigi „Keel”³⁴, mis vaatleb keelt füsioloogiliselt seisukohalt. Keelesse suhtutakse siin nagu taimede või loomaga võrreldavasse elavnähtusesse. Füsioloogia tungimisest keeleteadusse oli ometi positiivset kasugi, sest hakati täpselt jälgima üksikute häälikute ja kogu artikulatsiooniprotsessi füsioloogilist tausta. Ka Wiedemanni kõnesolevas käsikirjas on õigesti kirjeldatud mitmete häälikute ja häälikuühendite moodustamise füsioloogilist tausta.

Tallinna ajajärgul on Wiedemann lõpuks avaldanud veel ühe keeleteooriat puudutava töö, milles tulevad esile ta vaated inimkonna kõne tekke ja keelte arenemise kohta, nimelt „Mõned märkmed ürgkeele otsimisest”³⁵. See juba 1840. aastal trükitud töö on kirjutatud ebateaduse vastu, mis inimkonna keele kaugema mineviku kohta valitses veel üsna üldiselt paljude keeleteadlaste töödes. Kõigepealt ironiseerib Wiedemann neid, kes arvavad, et heebrea keel on kõigi keelte ürgkeeleks (Ursprache). Samuti kummutab ta teiste „keeleeurijate” vaated, kes oletavad, et mõni teine tänapäeval elav keel on ürgkeeleks. Wiedemann väidab kategooriliselt, et ükski olemasolevatest keeltest ei saa olla ürgkeeleks, sest too aeg, kus inimene hakkas kõnelema, on väga kauges minevikus, kuhu ei küüni ükski praegune keel. Wiedemanni töö on peamiselt J. Klaprothi teose „Asia polyglotta” kriitikaks. Klaprothi arvates on olemas kaheksa keele sugulus, nimelt „veeputuse-

³³ „Der Darwinismus auf sprachlichem Gebiete”. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi dokumentaalmaterjalide fond, fond 108, nr. 4.

³⁴ „Die Sprache”. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi dokumentaalmaterjalide fond, fond 108, nr. 11.

³⁵ „Einige Bemerkungen über das Aufsuchen der Ursprache”. Sendungen der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst I, Mitau 1840, lk. 130—135.

eelne" üldine sugulus ja „veeputusejärgne" suguvõsasugulus. Wiedemann võtab lähemale vaatlusele „veeputuse-eelse" suguluse ja näitab, et sellist pole olemas. Niihästi Klaprothil kui ka teistel, kes on otsinud tõendeid maailma kõigi keelte suguluse kohta, on olnud ekslik uurimismeetod. Kaugeleulatuvaid otsuseid on tehtud mõne juhuslikult samakõlalise ja samatähendusliku sõna põhjal. Nõnda näiteks on väidetud, et sanskriti keel ja voguli (mansi) keel on ürgsuguluses, sest sanskritis on laev *k e w a* ja voguli keeles *k a p*. Wiedemann ütleb õigesti, et keelte suguluse jälgimisel peab tingimata arvestatama ka grammatilist ehitust. Ta ei usu siiski, et ka grammatilise ehituse jälgimine annaks positiivseid tulemusi ürgkeele probleemi lahendamisel, sest sugulaskeeledki võivad olla erineva ehitusega, nagu ladina keel ja romaani keeled või vana- ja uus-kreeka keel.

Wiedemanni arvates on olemasolevate keelte üldine arenemiskäik niisugune, et fleksioon kaob. Võivat sageli nentida, et mõne vana keele fleksioon ei esine tema järglastes, ent vastupidiseid suhteid polevat võimalik konstateerida. Mida vormirikkam on keel, seda lähemal olevat ta vanale omaaegsele keelekujule. Samuti võivat nentida, et omal ajal on sõnad olnud palju pikemad kui praegu, eriti just vokaale olevat olnud rohkem. Seega siis olevat seegi keel lähemal vanale omaaegsele keelekujule, millel on pikemakujulised sõnad. Wiedemann ütleb kokkuvõttes siiski õigesti, et toodud vanema keelekuju iseloomustus on suhteline. Ehkki „gröönimaa keel", s. o. eskimo keel, on vormirikas ja „mehhiko keeles" on sõnad gigantselt pikad, ei tähenda see siiski, et need keeled on eriti vanad ning ürgkeelele lähemal kui teised keeled. Samuti õigesti väidab ta, et vanad kirjanduslikud keeled ei tarvitse sugugi vanad ning ürgkeelele lähedased olla. Ta teeb õige otsuse, et kaasaegse keeleteaduse arengut arvesse võttes on võimatu ütelda, milline on olnud inimkonna ürgne keel. Pole olemas üldist keelte sugulust ega saaks üldisest sugulusest, kui see oleks olemas, redutseerida mingit ürgkeelt. Ürgkeele probleemi lahendamine, ütleb Wiedemann, oleks sajandeid kestev töö, mille jooksul uuritaks põhjalikult kõiki keeli ning nende ajalugu.

Kõnesolevas kirjutises on Wiedemann andnud ka keele olemuse definitsiooni. Ta leiab nimelt, et kõigile keelele on ühiseks jooneks „võime ja vahend enam-vähem täiuslikult väliste nähtuste kaudu teistele tunnetatavaks teha seda, mis kõneleja vaimus toimub". Seega on tal juba XIX sajandi esimesel poolel olnud arusaamist keele ülesandest suhtlemisvahendina ning keele ja mõtlemise seost.

Kuigi Wiedemann on üldiselt õigesti lahendanud ürgkeele uurimise probleemi, on tal mainitavas kirjutises küllalt ekslikkegi vaateid. Ta arvab nimelt, et inimkonna keel on juba oma algetes olnud üsna täiuslik, sest tollal polnud veel levinud darvinism ega osatud õigesti aru saada inimkonna pikaajalisest järkjärgulisest arene-

misest. Näikse, et Wiedemann uskus siis koguni seda, nagu oleks inime algusest peale olnud vaimselt täiuslik olend.

Wiedemanni keeleteoreetilised seisukohad on seni olnud käsitlemata. Need on olnud üldiselt tundmatagi. Sellepärast on käesolevas kirjutises puudutatud veidi üksikasjalisemalt just neid ettekandeid ning kirjutisi, kus Wiedemann on esile toonud oma arvamused keele tekkimise ja arenemise kohta. Ehk küll Wiedemann jäi elu lõpuni peamiselt deskriptiivseks keeleuurijaks, on talle olnud siiski hästi tuntud ajaloolis-võrdlev meetod, mida ta mainib tunnustavalt, ja kaasaja eri autorite poolt püstitatud teooriad, mis toleaegses keeleteaduses olid levinud. Wiedemann polnud siiski teiste teooriate pelk refereerija, vaid ta tõi iga teooriaga seoses esile ka oma arvamusi.

Eestimaa Kirjanduse Seltsi koosolekuil on Wiedemann esinenud peale ülalmainitud mitmesuguseid keeli ja üldkeeleteaduse küsimusi käsitlevate ettekannete ka ettekannetega soome-ugri keelte ja rahvaste kohta. Juba seltsi alguspäevil on ta debüteerinud ettekandega soome mütoloogiast Gananderi, K. J. Petersoni, „Kalevala” ning muude allikate järgi. Nagu osutab säilinud käsikiri, on see ettekanne peamiselt refereerivat laadi ega pole selles mainimisväärselt Wiedemanni enese seisukohti.

Et Eestimaa Kirjanduse Seltsi üheks otseseks ülesandeks oli eesti keele harrastamine, siis on kõigiti ootuspärane, et just Wiedemann on olnud neid mehi, kes on käsitlenud koosolekutel ka eesti keelt. E. Ahrensi grammatika „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes” esimese osa ilmumise puhul 1843. aastal on ta ühel seltsi koosolekul andnud arvustava ülevaate sellest teosest. Samuti on ta arvustavalt käsitletud sama grammatika esimese osa teist trükki, millega koos ilmus ka teine osa. Mainitud ettekanded pole säilinud. Trükis on aga ilmunud Wiedemanni pikem samateemaline töö „Eesti grammatika uusimast käsitlusest”³⁶, milles ta vaated Ahrensi kohta on ulatuslikult esile toodud. Wiedemann tunnustab üldiselt Ahrensi tööd eesti keele grammatika kirjutamise alal ning pooldab uut kirjaviisi, mille Ahrens on esitanud. Ta võtab kogu grammatika üksikasjaliselt läbi ning teeb omalt poolt parandusi ja ettepanekuid. Wiedemann osutab üksikasjaliselt, et eesti keel pole soome keele „tütar”, nagu Ahrens oli oletanud, vaid iseseisev soome-ugri keel, mis soome keelele on lähedane. Otseselt eesti keelel peatudes kirjeldab Wiedemann eesti keele hääldamist ja parandab terve rea Ahrensi vigu. On tähelepanev, et Wiedemann on teinud vahet nn. algupäraste diftongide ja sõnasisese konsonandi kao läbi tekkinud diftongide vahel. Sõnades *p o e g*, *k a u a* jne. konstateerib ta diftongi, ent sõnades *l o e t a m a*, *k a u t a m a* üksnes kaht teineteise kõrval olevat vokaali. Õige pikalt peatub Wiedemann ka astmevahelduse olemusel ning näitab ühtlasi, kuidas vana kirjaviis

³⁶ „Ueber die neueste Behandlung der Ehstnischen Grammatik”. *Mélanges russes tirés du Bulletin historico-philologique de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg* II, 6me livraison, St.-Pétersbourg 1855, lk. 669—758.

ei lase astmevaheldusel kirjas esile tulla, mille tõttu loetut hääldatakse sageli hoopis vääramsti. Õige põhjalikult on Wiedemann käsitlenud Ahrensi grammatika sõnade muutmist ja tuletamist. Ta on toonud hulga parandusi ning täiendusi. Eriti tähtsad on tema lisandud verbi ja kaassõnade alal. See töö näitab, et Wiedemann tundis juba tollal eesti keelt paremini kui Ahrens. Wiedemanni eesti keele oskusele võib kõrvu seada üksnes Fr. R. Kreutzwaldi eesti keele oskuse.

Ahrensi õigekirjutuse põhimõtete kohta on Wiedemann avaldanud veel ühe teisegi kirjutise, mis on tegelikult üheks lüliks võitluses eesti keele uue ja vana kirjaviisi vahel³⁷. Wiedemann pooldab Ahrensi ortograafiat eriti selles osas, et pikad ja lühikesed konsonandid ja vokaalid kirjutatakse vastavalt kas kahe või ühe tähega. Samuti pooldab ta Ahrensi uuendust, mille järgi sõna lõpus ei kirjutatud enam *o-d*, vaid võeti põhja-eesti hääldamise kohaselt tarvitusele *u*. Wiedemann oleks tahtnud siiski teostada veel mõned täiendused eesti keele õigekirjutuses, nimelt eraldada *z*-märgiga leenis-*s* fortis-*s*-ist ja tähistada eri märgiga *η*-häälikut, nimelt *n-ga*, mille kohale oleks lisatud punkt. Wiedemann leiab Ahrensi kirjaviisi puuduseks sedagi, et pole tarvitusele võetud erilist palatalisatsiooni märki.

Võib julgesti ütelda, et oma kirjutistega on Wiedemann tõhusalt kaasa aidanud Fr. R. Kreutzwaldi võitluses uue õigekirjutuse tarvituselevõtu eest.

Tundes Ahrensi riiakat iseloomu, on Wiedemann oma arvustuse kirjutanud õige diplomaatiliselt, tõstes Ahrensi teeneid alguses väga eredalt esile, et hiljemini öeldud valjud arvustussõnad ei torkaks liiga tugevasti silma. Puudusena heidab ta Ahrensile ette liigset sõltumist soome keele grammatikast, millest Ahrensil ei olevat aga õiget ega küllaldast ülevaadet. Samuti ei pea Wiedemann seda õigeks, et Ahrens tunnistab ainsa õige eesti keele tavana vaid seda, mida ta ise tunneb ning tarvitab oma keelepraktikas. Wiedemann toob terve rea väga asjalikke märkusi ning parandusi.

Teistest soome-ugri rahvustest ja keeltest on Wiedemann Eestimaa Kirjanduse Seltsis esinenud peamiselt seoses oma suuremate uurimistöödega sürja, mari, liivi ja teiste keelte kohta. Eestimaa Kirjanduse Selts oli Wiedemannile kohaks, kus ta sai oma keelelisi vaateid suuremale publikule esitada. Seltsist ei saa siiski ütelda, et see oleks Wiedemanni otse soome-ugri alasele tööle innustanud või muul teel kaasa aidanud. Oma suured tööd soome-ugri keelte alal on Wiedemann Tallinnas elades kirjutanud omaette töötades, ilma et tal oleks olnud kaastöölisi.

Wiedemanni esimene suur uurimistöö, mille ta sooritas Tallinnas ja mis tõi talle tunnustuse õpetlasena, oli sürja keele grammatika. Nagu ta ise kahetsevalt mainib oma mälestustes, polnud tal selle

³⁷ Gutachten des Herrn Akademikers Wiedemann über die neue ehstnische Orthographie (Ertheilt auf Ansuchen der Section der ehstländischen literarischen Gesellschaft für ehstnische Sprache und Literatur), Reval 1869.

grammatika koostamiseks muud ainetikku peale evangeeliumitõlke ja ühe Tallinnas sõjalaevastikus teeniva sūrja meremehe, kellelt ta sai mõne aja jooksul keeleandmeid paberile panna. Selle grammatika kirjutamiseks sai Wiedemann tõuke H. C. Gabelentzi sūrja keele grammatikast, mis oli sama evangeeliumi põhjal kirjutatud ja millega Wiedemann ei olnud rahul³⁸. Kui Wiedemann oli oma grammatika valmis saanud, ei teadnud ta esialgu, mis sellega peale hakata. Seda omal kulul välja anda polnud majanduslikult võimalik. Tallinnas ei leidunud kirjastajat, kes oleks niisuguse teose vastu huvi tundnud. Lõpuks otsustas Wiedemann grammatika Peterburi Akadeemia kaastöötajate kätte saata. Akadeemik Sjögren oli grammatikast sedavõrd heas arvamises, et esitas ta koos Castréni sūrja keele grammatikaga Demidovi auhinna saamiseks³⁹. Vastav komisjon ei tahtnud ühel aastal kahele sama keele grammatikale auhinna anda. Auhinna sai Castrén. Wiedemann pidi leppima üksnes Sjögreni kiitva otsusega, mis oli siiski õigegi innustavaks teguriks Wiedemanni jätkuvale soome-ugri alasele tööle. Ta võttiski nüüd otsekohe käsile uue suurema töö, nimelt mari (tšeremissi) keele grammatika. Mari keele grammatika koostamiseks oli Wiedemannil enam allikaid kui sūrja keele grammatika kirjutamisel. Kasutada oli neli evangeeliumitõlget ja üks piiblitõlge. Ka seekord leidis ta Tallinna sõjalaevastikust mari madruse, kellelt ta võis mõnd abi saada. Muid mari keele allikaid, nagu 1775. aastal ilmunud grammatikat⁴⁰ jne., Wiedemann oma grammatika koostamisel ei võtnud arvesse, sest need olid teises murdes kui ülalmainitud allikad. 1845. aastal oli mari grammatika valmis. Wiedemann saatis ta ise võistlusele Demidovi auhinna saamiseks. Seekord Wiedemann saigi poole preemiat ning ühtlasi tähelepandava summa käsikirja trükkimiseks. Samast trükikulude summast pidi aga tasutama ka sūrja keele grammatika avaldamise kulud. Wiedemann asuski otsekohe mõlemate grammatikate avaldamisele, mis ilmusid Tallinnas 1847. aastal.

„Sūrja keele grammatika katse Matteuse evangeeliumi tõlkes tarvitatud murde järgi”⁴¹ on Wiedemannil valmis olnud juba 1842. aastal. Tundes mitmeid teisi soome-ugri keeli on Wiedemann õigemini kui vanemad sūrja keele uurijad sūrja keele iseloomust aru saanud. Ehkki kasutada olnud allikad olid vähesed, piiratud

---

³⁸ H. C. Gabelentz, Grundzüge der syrjänischen Sprache, Altenburg 1841.

³⁹ Разбор сочинения Г. Видемана под заглавием: Versuch einer Grammatik der syrjaenischen Sprache etc., составленный Г. Экстраординарным Академиком Шегреном. — Тринадцатое присуждение учрежденных П. Н. Демидовым наград. Санктпетербург 1844, lk. 99—105.

⁴⁰ Сочинения принадлежащие к грамматике черемисского языка, С.-Петербург 1775.

⁴¹ Versuch einer Grammatik der syrjänischen Sprache nach dem in der Übersetzung des Evangelium Matthäi gebrauchten Dialekte. Von Ferdinand Joh. Wiedemann, Oberlehrer der griechischen Sprache am Gymnasium zu Reval, Reval 1847.

keelematerjaliga ning osalt vigase keelegagi, on grammatika autor siiski kirjutanud töö, mis tõi sürja keele sõnade muutmise, sõnaliigid ja nende tarvitamise ning süntaksi peajooned ilmekalt ning otsarbekalt lugejale esile. Wiedemann on ühtlasi võrrelnud sürja keele grammatilisi elemente läänemere ja teiste soome-ugri keelte grammatika elementidega. Kõik need sürja keele spetsiifika jooned, mis Wiedemann leidis kasutada olnud trükitud teosest ning sürja sõjaväelaselt, on ta hästi ning põhjalikult süstematiseerinud. Sürja keele uurimisel on seega Wiedemanni grammatika tänapäevalgi oma väärtuse säilitanud.

„Tšeremissi keele grammatika katse 1821. aasta evangeeliumitõlkes kasutatud murde järgi”⁴² kirjutamisel oli Wiedemannil rohkem kogemusi kui eelmise töö koostamisel. Selle tõttu on tšeremissi ehk mari keele grammatika kujunenud paremaks ning täiuslikumaks. Peale selle on Wiedemannil mari keele grammatika viimistlemisel abiks olnud ka Castréni „Elementa grammatices Tscheremissae”, mis ilmus 1845. aastal. Mari keele häälendamist on kirjeldatud õigege üksikasjaliselt ning osutatud, missuguseid peamisi foneetilisi murdevahesid on olemas. Kogu tuletusõpetus, deklinatsioon, konjugatsioon, sõnaliigid jne. on analüüsitud suure põhjalikkusega. Kui tänapäevane mari keele uurimine kritiseerib Wiedemanni teost, siis mitte sellepärast, et Wiedemann oleks kirjutanud halva raamatu, vaid et kasutada olnud ainek on olnud puudulik ning kohati ebasaldatavgi.

Kui võrrelda Wiedemanni sürja ja mari grammatikat Castréni samaaegsete teostega, võib otsekohe konstateerida, et Wiedemannil on olnud palju parem arusaamine asjaomastest keeltest ning suurem võime kogutud materjali analüüsida. Castrén on vaid selle poolest Wiedemannist ees, et ta on oma teoste allikaina kasutanud peamiselt otse elavat rahvakeelt.

Nagu ülal öeldud, on Wiedemann seoses vastavate grammatikate valmimisega pidanud ettekandeid asjaomase keele ning keelt kõneleva rahva kohta. Maride kohta on Wiedemann pidanud ettekande peale Eestimaa Kirjanduse Seltsi ka Miitavis Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Seltsis. Selles seltsis peetud ettekanne on ilmunud trükis⁴³. Kasutades varemini ilmunud kirjandust on Wiedemann toonud üsna põhjaliku kirjelduse maride asukohast, antropoloogiast, etnograafiast, usundist, kommetest jne. Ta esitab ühtlasi mari keele iseloomustuse ning toob ohtrasti mari sõnavara, mis on soome-ugri algupära. Tähelepanдав on ka see osa kirjutisest, mis käsitleb mari keeles esinevat türgi-tatari keelte mõju.

Samas kirjutises on Wiedemann esile toonud mõned soome-ugri

---

⁴² Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache nach dem in der Evangelienübersetzung von 1821 gebrauchten Dialekte. Von Ferdinand Joh. Wiedemann, Oberlehrer der griechischen Sprache am Gymnasium zu Reval, Reval 1847.

⁴³ „Die Tscheremissen”. Arbeiten der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst II, Mitau 1847, lk. 15—29.

keeli üldiselt puudutavad seisukohad. Nõnda arvab ta, et Volga on olnud väga vanaks slaavlaste ja idapoolsete tšuudide, s. o. soomeugrilaste piiriks. Volgast lääne pool asuvad soomeugrilased olevat siiski juba vanast ajastki olnud oma asukohtadel. On tähelepanev, et Wiedemann peab õigusega soomeugrilaste ja slaavlaste suhteid üsna vanaks. Nagu hiljem M. Veske ja teised on osutanud spetsiaaluurimustes, on need suhted tõepoolestki õige vanad.

Kui sürja ja mari grammatika olid ilmunud, asus Wiedemann udmurdi (votjaki) keele grammatika koostamisele. Sellegi grammatika koostamiseks oli kõigepealt olemas mõningaid vaimuliku sisuga käsikirju, mis olid aga kirjutatud eri murretes. Peale selle sai Wiedemann Sjögrenilt muid Teaduste Akadeemia valduses olevaid materjale udmurdi keele kohta. Ka udmurdi grammatika esitas Wiedemann Demidovi auhinna saamiseks. Auhind määratigi talle⁴⁴. Teaduste Akadeemialt saadeti käsikiri Tallinna tagasi ning nõuti selle trükkimist. Alles siis pidi auhind välja makstama, kui grammatika on trükist ilmunud. Tallinna tsensori kaudu saadeti käsikiri Tartu tsensuuriametile, kus anti vastav trükiluba. Teel Tallinna tsensorilt Rossillon'ilt Wiedemanni korterisse läks aga käsikiri kaduma. Wiedemannil ei jäänud muud teha kui säilinud mustandi järgi kirjutada uus trükikõlvuline käsikiri. Uus käsikiri, mis autori enese sõnade järgi oli palju parem endisest, valmis kiiresti ja 1854. aastal ilmus „Votjaki keele grammatika koos väikese votjaki-saksa ja saksa-votjaki sõnaraamatuga”⁴⁵. Kaduma läinud esimese grammatika redaktsioon on hiljemini siiski kätte saadud. Viru Roela mõisast Teaduste Akadeemiale tulnud arhiivmaterjalide hulgas on muide Wiedemanni oma käega kirjutatud „Votjaki keele grammatika”⁴⁶. Käsikirja esilehe äärele on kirjutatud: Демидовский конк. (ур) 1849, № 4. Nagu tekstivõrdlus näitab, on grammatika teine redaktsioon esimesest tunduvalt täielikum.

Udmurdi keel on lähim sugulaskeel komi keelele, mida Wiedemanni konstateerib. Ta arvab aga ebaõigelt, nagu oleks udmurdi keel teiselt poolt lähedane ka mari keelele ning seega moodustaks mingi siirdeastme idapoolsete ja läänepoolsete soomeugri keelte vahel. Missugune suur mõju on türgi-tatari keeltel olnud tänapäeva udmurdi keele lõplikule kujunemisele, seda on Wiedemann õigesti iseloomustanud. Kasutatavaid käsikirju on ta tekstikriitika seis-

⁴⁴ Разбор сочинения Г-на Ф. И. Видемана под заглавием: Grammatik der wotjakischen Sprache, составленный Академиком Шегреном. — Девятнадцатое присуждение учрежденных П. Н. Демидовым наград. — Санктпетербург 1950, lk. 103—123. Supplément à Bulletin de la classe historico-philologique de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg VIII. St.-Pétersbourg 1851, lk. 6.

⁴⁵ Grammatik der wotjakischen Sprache nebst einem kleinen wotjakisch-deutschen und deutsch-wotjakischen Wörterbuche von F. J. Wiedemann, Oberlehrer der griechischen Sprache am Gymnasium zu Reval, Reval 1854.

⁴⁶ „Grammatik der wotjakischen Sprache von F. J. Wiedemann, Oberlehrer der griechischen Sprache am Gymnasium zu Reval”, Reval 1849, 336 lk. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi dokumentaalmaterjalide fond, fond 108, nr. 5.

kohalt palju paremini analüüsinud kui sürja või mari keele grammatikaallikaid. Et käsikirjad ja üks trükitudki evangeelium olid erinevais murdeis, eri isikute poolt kirja pandud ning erinevas kirjavaanis, kus pealegi leidus ohtrasti kirjutusvigu, polnud kerge ülesanne õiget udmurdi hääldust kätte saada. Suureks abiks olid Wiedemannile taas sõjaväelased, kes teenisid Tallinna laevastikus. Nende sõjaväelaste hulgas oli muide üks kirjaoskaja udmurt Jelabuga murde alalt. Et samalt murdealalt oli ka parim käsikiri, võttiski Wiedemann tolle murde oma töö aluseks. Kompositsioonilt on udmurdi grammatika sarnane sürja ja mari grammatikaga, ent viimastest palju ulatuslikum. Hoolimata algallikate nappusest suutis Wiedemann udmurdi grammatika viimistleda selliseks, et see on tänini välditamatu igaühele, kes tegeleb udmurdi keelega. Selles töös sai soome-ugri keeleteadus üldse esmakordselt teadusliku ülevaate udmurdi keele spetsiifikast. Kõnesoleva grammatika suurt väärtust tõstab veel see fakt, et tal on lõpus udmurdi-saksa ja saksa-udmurdi tähestikuline sõnaloend. Udmurdi grammatika puudused, seda eriti süntaksi osas, on johtunud suurelt osalt just halvasti tõlgitud usundilise sisuga käsikirjadest, mitte aga igakord Wiedemanni oma saamatusest või oskamatuses.

Et Wiedemann koostas oma kolm esimest suurt teost ja mõned hilisemadki teosed peamiselt teiste poolt kirja pandud või trükitud allikate järgi, on tekkinud legend, nagu oleks Wiedemann olnud tüüpiline kabinetiõpetlane, kes tegutses üksnes oma kirjutuskambris ega tundnud huvi elava rahvakeele vastu. Olukord on olnud just täiesti vastupidine. Kus on vähegi olnud võimalik, seal on Wiedemann asunud otse elava kõnekeele juurde. Tema suured tööd eesti keele alal on koostatud mitmeaastaste matkade tulemusena, mida ta igal suvel sooritas risti ja põiki eesti keelealal liikudes. Sürjalaste, maride ja udmurtide juurde minekuks polnud Wiedemannil mingit majanduslikku võimalust. Gümnaasiumiõpetaja palk võimaldas küll suurel perekonnal ära elada, kuid reiseideks sellest ei piisanud. Nagu ülal on mainitud, kasutas Wiedemann iga grammatika koostamisel ka asjaomaseid keelejuhte.

Mainitud kolme grammatika ja muude soome-ugri keelte kohta avaldatud vähemate tööde alusel valiti Wiedemann 29. detsembril 1854. aastal Peterburi Teaduste Akadeemia kirjävahetajaks liikmeks. 11. jaanuaril 1857. aastal valiti ta sama akadeemia erakorraliseks ja 2. oktoobril 1859. korralliseks akadeemikuks. 1857. aastal lahkus Wiedemann Tallinnast ja asus Peterburisse, et Teaduste Akadeemias täiel määral teaduslikule tööle anduda. Tallinnas elades on Wiedemann avaldanud veel ühe suure töö, mis tõi talle väljastpooltki suurt tunnustust. Nimelt koos E. Weberiga on ta koostanud 126 + 664 lehekülge haarava mitmete tabelitega suurteose Läänemeremaade taimestiku kohta „Eesti, Liivi- ja Kuramaa fanerogaamsete taimede kirjeldus”⁴⁷. Alguses Tallinna Toomkooli õpetaja E. Weberiga koos

⁴⁷ Beschreibung der phanerogamischen Gewächse Esth-, Liv- und Curlands mit möglichst genauer Angabe der Fundorte und der geographischen Verbreitung

ja hiljemini üksi on Wiedemann 1843. aastast alates igal suvel rännanud mööda Eestimaad ning kogunud suure herbaariumi⁴⁸. Enese kogutud materjali ning varasemaist allikaist kogutud andmete põhjal kujuneski see botaanikaalane suurteos, kus on kirjeldatud taimede levikut, kasulikust, kasutatavust jne. Ladina- ja saksakeelsete taimenimetuste kõrval on toodud ka vene-, eesti- ja lätikeelsed. Selle teose kirjastas Tallinna raamatukaupmees Franz Kluge, andes kummalegi autorile honorariks 50 rubla ja ühe eksemplari. Teos esitati ka Demidovi auhinna saamiseks, kuid auhinda sellele siiski ei määratud. Peterburi Vaba Õkonoomia Selts määras aga teosele hõbeauraha. Wiedemann on Tallinnas elades pidanud botaanikaalaseid loenguid ja avaldanud mitmed lühemad kirjutised, mille vaatlus ei kuulu aga käesoleva töö raamidesse.

Saanud Teaduste Akadeemia kirjavahetajaks liikmeks, avanesid Wiedemannile paremad võimalused oma tööde publitseerimiseks. Juba Tallinna päevil avaldabki ta Teaduste Akadeemia väljaannetes paar tähelepanavat tööd soome-ugri keelte alalt.

1856. aastal ilmus Helsingis A. Ahlqvisti sulest vadja keele grammatika „Wotisk grammatik jemte språkprof och ord-förteckning”, parim vadja keele kohta olev teos XIX sajandist. Wiedemann kirjutas pikema saksakeelse ülevaate sellest Ahlqvisti teosest⁴⁹. Tegelikult on see Wiedemanni ülevaade iseseisev uurimus, mis põhineb vaid Ahlqvisti kogutud ainestikul. Wiedemann näitab õigustatult, et vadja keel on eesti keelele lähim sõsarkeel. Selles aga eksib Wiedemann, et ta peab lõuna-eesti murret vadja keelele lähemaks kui põhja-eesti oma. Samas töös esitab ta ka läänemere keelte omavahelise jaotuse.

Kui akadeemik Sjögren suri, andis Teaduste Akadeemia viimase rikkalikud liivi keele kohta olevad ainestikud Wiedemanni kätte käsikirjaks viimistleda. See oli Wiedemanni suurim töö soome-ugri keelte alalt, mis ta võttis Tallinnas käsile. Et töö lõpetati Peterburis, ei käsitleta seda siinkohal. Seoses Sjögreni materjalide korraldamisega kirjutas Wiedemann eri uurimuse kaasaja liivlastest ja liivi keelest, mille ta 1857. aastal esitas ühel Eestimaa Kirjanduse Seltsi koosolekul teemal „Liivlaste jääned ja nende keel”. Usutavasti on

---

nebst Andeutung über den Gebrauch in medicinischer, technischer und öconomischer Beziehung. Dazu mehrere Beilagen enthaltend eine kurze Erklärung der vorkommenden technischen Ausdrücke, eine tabellarische Uebersicht der Pflanzen nach ihren Nutzen und Schaden, eine Vergleichung unserer Flora mit den benachbarten und einen Pflanzenkalender mit Berücksichtigung der Standarte und Bodenverhältnisse von F. J. Wiedemann, Oberlehrer am Gymnasium, und E. Weber, Oberlehrer and der Ritter- und Domschule zu Reval, Reval 1852.

⁴⁸ Kui käesoleva artikli autor oli Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasiumi, omaaegse Kubermangugümnaasiumi järglase õpilane, oli seal alles Wiedemanni koostatud herbarium, mis praegu näikse olevat hävinud.

⁴⁹ Ueber das Wotische in seiner Stellung zum Ehstnischen. Bulletin de la Classe Historico-Philologique de l'Académie des Sciences de St.-Petersbourg XIII, St.-Petersbourg 1856, veerg 299 jj-d, 327 jj-d, 337 jj-d.

sama ettekanne täiendatud kujul ilmunud trükiski paar aastat hiljem pealkirjaga „Liivi keelest ja tema suhteist eesti keelega”⁵⁰. Selles kirjutises pakub Wiedemann lühiülevaate liivlaste ajaloost ja kaasajast. Liivi keelt eesti ja soome keelega võrreldes jõuab autor õigele otsusele, et see keel on iseseisev läänemere keel, mitte aga eesti keele murre või rikutud eesti keel, nagu tollal õigegi üldiselt arvati. Liivi keele murrete, grammatilise ehituse ja sõnavara kohta on Wiedemann andnud hea ülevaatliku iseloomustuse.

Mainitud liivi keele kohta oleva tööga lõpeb Wiedemanni uurimistegevuse Tallinna periood. Esitatule lisaks võib veel vaid seda öelda, et ta on eesti keele kohta saatnud andmeid akadeemik A. J. Sjögrenile ning arvustanud viimase uurimust Liivimaa etnograafia kohta „Zur Ethnographie Livlands”⁵¹.

Tallinnas elades oli Wiedemann 1842. aastast alates ka linna koolikomisjoni liige ning 1853. aastal lühemat aega tsensoriks. Viimasest ametist, mille ta oli vastu võtnud tuttavate pealekäimisel, püüdis ta taas vabaneda esimesel võimalusel. Juba Tallinna päevil sai Wiedemanni teaduslik tegevus peale Teaduste Akadeemia teistegi teaduslike seltside poolt tunnustuse osaliseks. Soome Kirjanduse Selts valis ta oma liikmeks 1848, Õpetatud Eesti Selts auliikmeks 1853, Peterburi Vaba Õkonoomiline Selts kirjavahetajaks liikmeks 1853, Tartu Loodusuurijate Selts samuti kirjavahetajaks liikmeks 1854 jne.

Tallinnas alustatud viljarikas teaduslik töö sai seda suurema hoo, kui Wiedemann 1858. aastast alates elas Peterburis. Teaduste Akadeemia poolt pakutavad lahedamad majanduslikud võimalused, kokkupuuted teiste õpetlastega, suured raamatukogud ja eriti aga Peterburi vabam õhkkond avasid Wiedemannile uue avara tee edaspidiseks veelgi viljarikkamaks tegevuseks keeleteaduse alal. Peterburis vabanes ta ühtlasi endisest mõningasest killustatusest ning pühendus täiel määral soome-ugri keelte uurimisele.

Selle 20 aasta jooksul, mis Wiedemann elas Tallinnas, arenes ta keelehuvilisest keskkooliõpetajast suureks õpetlaseks. Tallinnas elades kasutas ta oma uurimustes peamiselt teiste poolt varemini kogutud ainetikku, mida ta aga oskas teadust edasiviivalt analüüsida ning terviklikeks teosteks organiseerida. Wiedemanni poolt Tallinna päevil sooritatud töö soome-ugri keelte alal on selle tõttu eriti tähelepanev, et ta pidi ise olema teerajajaks õige mitmel alal, sest polnud olemas asjaomaseid eeltöid, mille põhjal oleks võidud edasi minna.

---

⁵⁰ Ueber die livische Sprache und ihr Verhältniss zu der ehstnischen. Mélanges russes tirés du Bulletin historico-philologique de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg III, 6me livraison, St.-Pétersbourg 1859, lk. 675—724.

⁵¹ Mélanges russes tirés du Bulletin historico-philologique de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg I, 2me livraison, St.-Pétersbourg 1849, lk. 160 jj-d ja 5me livraison (1850), lk. 510 jj-d.

EESTI KIRJAKEELE AJALOO PERIODISEERIMISEST

A. KASK

Eesti kirjakeele ajalugu on senini suhteliselt vähe uuritud. Terve rida põhilisi küsimusi sel alal on veel lahtised. Seetõttu puuduvad meil ka ulatuslikumad ülevaated eesti kirjakeele ajaloost, puudub kindlaks kujunenud periodiseering.

Alamal on tehtud katse tähistada eesti kirjakeele arenemise põhi- etappe, lähtudes tänini läbitöötatud kirjakeele ajaloo materjalidest, aga samuti tänapäeva marksistliku keeleteaduse seisukohtadest.

Eesti kirjakeele ajalugu on võrdlemisi lühike — veidi üle 400 aasta. Tõsi küll, üksikuid sõnu ja kohanimesid leidub veel tunduvalt varasemast ajast, eriti XIII sajandist (vrd. Läti Henriku kroonikas ja Taani hindamise raamatus leiduvaid kohanimesid jm.), kuid et need ei võimalda pilku heita meie keele grammatilisele struktuurile ja kogu sõnavara põhifondile, siis saame eesti kirjakeele ajaloo vaatlust alustada ikkagi alles XVI sajandi esimesest poolest, missugusest ajajärgust pärinevad esimesed eestikeelsed tekstid ja esimene eestikeelne raamat.

Selle aja jooksul on eesti kirjakeel, sõltuvalt vastava ajajärgu majanduslik-ühiskondlikest tingimustest ja eesti keelele omastest sisemistest arenemiseadustest, läbi elanud rea arenemisastmeid. Eesti kirjakeel on pidevalt arenenud, kujunedes sakslaste poolt kirjutatud abitust ja võõrapärasest kirikukirjanduse keelest eesti rahva laiu hulki rahuldavaks tänapäeva kultuuriliseks kirjakeeleks. Et saada ülevaadet meie kirjakeele arenemise käigust, on vaja märkida selle arenemise põhilisi etappe, pidades seejuures silmas marksistliku keeleteaduse seisukohti.

Kõneldes keelte arenemisest tõstab J. V. Stalin oma teoses „Marksism ja keeleteaduse küsimused” esile keelte arenemise põhilised etapid, näidates, et keel areneb „sugukonnakeeltelt hõimukeelteneni, hõimukeeltelt rahvakeelteneni ja rahvakeeltelt rahvuskeelteneni”¹. Kirjakeelte seisukohalt tuleb nendest etappidest arvestada peamiselt kaht viimast, s. o. rahvakeele ja rahvuskeele ajajärku, kusjuures eriti oluline on rahvuskeele periood. Rahvuskeel saab kujuneda alles seoses „kapitalismi ilmumisega, feodaalse killustatuse likvideerimisega

¹ J. Stalin, Marksism ja keeleteaduse küsimused, 1953, lk. 23.

ja rahvusliku turu kujunemisega”, millega seoses „arenesid rahvad rahvusteks ja rahvaste keeled rahvuskeelteks”². On loomulik, et märgitud momente tuleb arvestada ka eesti kirjakeele ajaloo perioodiseerimise küsimuse lahendamisel.

Senini on eesti kirjakeele ajalugu periodiseeritud väga mitmest seisukohast lähtudes. Meie varasemad kodanliku aja kirjandusloolased, kes sageli kirjanduse ajaloo periodiseerimisel teataval määral aluseks võtsid keele, on eesti kirjakeele kujunemise käigus rõhutanud eriti kirjaviisi osatähtsust. Nii näiteks vaatleb K. A. Hermann eesti kirjanduse esimese ajajärguna aega Stahlist Hornungini, teise perioodina aga ajajärku Hornungist kuni XIX sajandi alguseni. M. Kampmaa, kelle kirjandusloo algusperioodid õige tunduval määral ühtivad K. A. Hermanniga, nimetab vaimuliku kirjanduse esimest perioodi otseselt segase saksa-eesti kiriku keele ajaks ja teist perioodi eesti parandatud kiriku keele ajaks.

Ka hiljem on eesti kirjakeele ajaloo käsitlemisel sageli esile tõstatatud vastava ajajärgu ortograafia erijooni. Nii on näiteks käesolevate ridade autorigi oma 1946. aastal ilmunud kirjakeele ajaloo ülevaates õige suurel määral arvestanud kirjaviisi, jaotades kogu kirjakeele ajaloo vastavalt kolme perioodi, nimelt 1) ebaühtlase kirjaviisi ajajärguks (XVI ja XVII sajand), 2) vana kirjaviisi ajajärguks (XVIII sajand ja XIX sajandi esimene pool) ja 3) uue kirjaviisi ajajärguks (XIX sajandi teine pool ja käesolev sajand).

Meil ei tarvitse muidugi alahinnata kirjaviisi osatähtsust keeles, sest kiri — nagu näitab A. N. Gvozdjov oma töös vene ortograafia alustest³ — on kõige tihedamas seoses keelega ja teenindab ühiskonda suhtlemisvahendina samuti kui keel, laiendades õige tunduvalt keelilise suhtlemise võimalusi.

Kuigi kirjaviisil on rida ühiseid jooni keelega, ei saa meie siiski neid samastada, sest kirjaviisil on ikkagi ainult keelilise väljenduse üheks vormiks, nimelt selle nähtavaks graafiliseks vormiks. Kirjaviis erineb oma olemuselt põhiliselt keelest: ilma keeleta ei saa olla ühiskondlikku tootmist, ilma keeleta laguneks ühiskond, ilma kirjata ja kirjutusviisita on aga ühiskond võimalik, kuigi ainult selle madalamal arenemisastmel. Keel on suhtlemise põhitingimuseks, kirjaviisil ei ole aga seda. Keel on vahetult seotud seda keelt kõneleva rahvaga, on vastava rahva või rahvuse põhitunnuseks, kirjaviisil aga võib täielikult muutuda, ilma et vastava rahva kultuuri arenemine selle all kannataks. Sellepärast ei saa pidada õigeks lähtumist kirjaviisist kirjakeele ajaloo periodiseerimisel. Et kirjaviisi kujunemine on seoses keele arenemisega, siis tuleb kirjaviisi kui üht tegurit loomulikult arvestada, kuid kirjaviisil ei saa kirjakeele ajaloo periodiseerimisel olla peamiseks ning määravaks. Seda silmas pidades loobuti meil kirjakeele ajaloo periodiseerimisest kirjaviisi järgi ja asuti otsima uusi aluseid.

Teatavasti pidas nõukogude varasem keeleteadus akadeemik

² Sealsamas, lk. 24.

³ A. Н. Гвоздев. Основы русской орфографии, 1951. Vrd. lk. 3 jj.

N. Marri õpetuse kohaselt keelt pealisehituseks. On sellepärast päris loomulik, et vastavalt sellele õpetusele asuti ka kirjakeele ajalugu üles ehitama. Kui keelt pidada pealisehituseks, siis sõltub ta oma ajajärgu majanduslikust baasist. Järelikult tuleb keelt ja selle arenemist vahetult siduda ühiskondlike formatsioonidega. Nii näiteks on teinud seda nende ridade kirjutaja oma 1949. aastal avaldatud „Lühikeses ülevaates eesti keelest ja selle arenemisest”, kus peamiselt formatsioonidest lähtudes kirjakeele ajalugu on periodiseeritud järgmiselt: 1) feodaalne eesti keel (XIII—XVIII sajand), 2) eesti keel feodalismi kriisi ajal (XIX sajandi 1. poolel), 3) eesti keel kapitalismiajastul (XIX sajandi 2. poolel) ja 4) tänapäeva eesti keel (XX sajand).

J. V. Stalin näitas aga, et akadeemik N. Marri poolt esitatud seisukoht, nagu oleks keel pealisehitus, on täiesti väär ja mittemarksistlik. Keel ei ole pealisehitus, sest seoses endise baasi likvideerimisega ja uue baasi loomisega ei kao endine keel ega teki uus keel, vaid endine keel oma põhialustes püsib, kuna muutub ainult teatav osa sõnavarast ja toimuvad ainult vähesed nihkumised keele grammatilises ehituses. Sellepärast pole õige ka kirjakeele ajalugu vahetult siduda ühiskondlike formatsioonidega, vaid tuleb lähtuda keele spetsiifikast ja keele arenemisele omastest seaduspärasustest.

Kirjakeele ajaloo ülesanne on näidata, kuidas keel inimeste suhtlemise vahendina on pidevalt arenenud, kuidas keel peegeldab tootmises toimuvaid muudatusi, kuidas on ajaloo jooksul täienenud kirjakeele sõnavara ja grammatiline struktuur.

Asudes konkreetset eesti kirjakeele ajaloo perioodide vaatlusele tuleb kõigepealt eristada kaht põhiperioodi. Nimelt, nagu eespool märgitud, võime kirjakeele seisukohalt kõnelda ühelt poolt eri murrete alusel kujunenud eesti r a h v a k e e l e s t ja teiselt poolt eesti ühisest r a h v u s k e e l e s t.

Eesti rahvakeelel baseeruv kirjakeel arenes teatavasti paralleelselt nii põhja- kui lõuna-eesti murrete alal. Sellepärast meie kirjakeele varasemad allikad kõnelevadki kahest eesti keelest, s. o. tallinna ja tartu keelest. Juba XVI sajandil, sõltuvalt ajaloolistest tingimustest, kujunes meil kahe erineva põhimurde alal kaks eri kirjakeelt, kusjuures põhja-eesti murrete alal domineerivaks sai Tallinna linna kui majandusliku ja kultuurilise keskuse keel, mis omakorda põhjenes põhja-eesti keskmurdel ehk nn. Kesk-Tallinnamaa keelel, lõuna-eesti murrete piirkonnas aga sai kirjakeeleks Tartu kui selle murrete rühma majandusliku keskuse keel, mis baseerus tartu murdel. On ilmne, et põhja-eesti keskmurde keel oli üldrahvalikuks suhtlemisvahendiks kõigi põhja-eesti murrete piirkonnas, samuti kui tartu murre oli selliseks suhtlemisvahendiks lõuna-eesti murrete alal.

Sellele vastavalt saamegi kõnelda eesti kirjakeele arengus kahest suurest perioodist, nimelt ühelt poolt rahvakeelsel baasil paralleelselt arenevatest eri kirjakeeltest põhja- ja lõuna-eesti murrete piirkonnas, ja teiselt poolt ühisest eesti rahvuslikust kirjakeelest. On loomulik, et ühisest rahvuskeelest me ei saa

kõnelda enne eesti rahvuse kujunemist, s. o. enne möödunud sajandi teist poolt, sest rahvuslik kirjakeel kujuneb seoses eesti rahvuse konsolideerumisega.

Mõlemaid neid põhiajajärke võib kirjakeele ajaloos omakorda jaotada alaperioodideks. Järgnevas püüangi seda teha, jättes ühtlasi vaatlusest välja lõuna-eesti murdelise kirjakeele, mis on küll rikkastanud eesti rahvuslikku kirjakeelt, kuid ei ole saanud selle aluseks, sest rahvuskeel kujunes välja ikkagi põhja-eesti keskmurde baasil.

Nagu eespool märgitud, saame pidevalt hakata jälgima eesti kirjakeelt alles XVI sajandi II veerandist, s. o. alates esimestest eestikeelsetest tekstidest ja esimesest eestikeelsest raamatust. Sissejuhatavalt muidugi tuleb peatuda ka XIII sajandist pärinevate kohanimedede analüüsil, kuid kohanimedede põhjal saab jälgida ainult tollaegse keele häälikulist külge ja mõnel määral ka sõnavara, ei saa aga järeldusi teha tollaegse keele grammatilise ehituse kohta. Kõiki keeleomaseid jooni saab vaatlema hakata alles XVI sajandist pärinevate tekstide põhjal.

Tekib küsimus, missugusteks osadeks siis jaotada eesti kirjakeele ajaloos ajajärku XVI sajandi teisest veerandist kuni XIX sajandi kolmanda veerandini, s. o. põhja-eesti rahvakeelele baseeruva kirjakeele ajastut. Näib, et nii sisuliste kui vormiliste tunnuste alusel võib siin eristada kolme perioodi, nimelt võib kõnelda 1) XVI ja XVII sajandi kirjakeelest, 2) XVIII sajandi kirjakeelest ja 3) XIX sajandi 1. poole kirjakeelest.

Kogu selle ajajärgu kirjakeelele on tüüpiline, et eesti kirjakeele tarvitajateks on peamiselt sakslased. Eesti päritoluga kirjamehi kohtame alles XIX sajandil, s. o. selle ajajärgu viimasel perioodil. Teiseks iseloomulikuks jooneks on, et murdeliselt taustalt ei ole ka tollaegsete põhja-eesti kirjameeste keel täiesti ühtlane, kuigi tugev tendents on joonduda põhja-eesti keskmurde järele.

Kui iseloomustada üksikuid perioode, siis võib märkida, et esimesel perioodil, s. o. XVI ja XVII sajandil suruti kirjutatav eesti keel täiel määral võõrastesse raamidesse. See on ka arusaadav, sest võõrad, kes oma kiriklike ametikohustuste täitmisel olid sunnitud eesti keelt tarvitama, püüdsid selle tarvitamist endale võimalikult mugavaks teha ega hoolinud põrmugi rahvast ja selle keelest. Sellepärast kasutavad nad eesti keele märkimisel seda ortograafiat, mida nad tundsid oma emakeeles, olgu selleks siis alamsaksa (XVI saj.) või ülemsaksa (XVII saj.) või isegi rootsi sugemetega ortograafia. Sellepärast esinevad tollaegses keeles tähed nagu ch, x, y, z, q jt. Eesti keele grammatiline struktuur jääb tollaegsetele kirja- ja keelemeestele samuti täiesti võõraks. Nii ei mõisteta õigesti seesugust eesti keelele iseloomulikku nähtust, nagu seda on astmevaheldus, ei osata tarvitada eesti keelele omast käänd- ja pöördsonade vormistikku. Eesti lause kohta järeldusi teha tollaegsete kirjapanekute põhjal on peaaegu täiesti võimatu, sest õigesti võime tollaegseid tekste mõista sagedasti alles siis, kui tõlgime eestikeelse teksti sõnasõnalt saksa keelde. On ilmne, et tollaegsed kirjamehed mõtlesid

saksa keeles, tahtsid aga kirjutada eesti keeles, asendades saksa-keelsed sõnad vastavate eestikeelsetega. Ja isegi sõnavara, mis kindlasti tollaegsete autorite keeles on kõige eestipärasem, ei ole vaba saksa keele mõjust. Kui tollaegne eesti keel, nagu võib järeldada ka sõnastikkudest, on küllalt rikas talupoja-elu ja loodust kujutavatest sõnadest, siis on ta vaene sõnadest uute nähtuste ja esemete märkimiseks, mis nüüd said rahvale tuttavaks (näit. paber, kalkun, teenima jne.). Viimaste märkimiseks võeti tavaliselt tarvitusele saksa sõnad.

On märgitud tollaegsete eestikeelsete kirjapanekute kohta, et neis esineb saksa keel eesti sõnadega. See iseloomustus on suurel määral õige, sest isegi kõige tunnustatumad tollaegsed keele- ja kirjamehed nagu H. Stahl jt. kirjutavad keeles, mis tollaegsele eestlasele väga kaugena pidi tunduma. Hilisemad autorid (näit. O. W. Masing) on mõnikord seda võõrapärasest keelt nimetanud žargooniks. On küsimus, kas meie ka tänapäeval seda žargooniks võime nimetada. J. V. Stalin iseloomustab žargooni kui kitsa ladva-kihi keelt, millele on tunnuslik teatav valimik spetsiifilisi sõnu, mis peegeldavad aristokraatia või kodanluse ülemkihi maitset, teatav hulk võõrsõnu ja peeni ning galantseid väljendeid, mis on vabad rahvakeele „jämedatest” joontest. Kui kõnelda XVI ja XVII sajandi eesti kirikukirjanduse keelest, siis on sellel muidugi üksikuid ühiseid jooni žargooniga, sest seda kasutab kitsas vaimulike kiht, see ei ole suhtlemisvahendiks laiematele hulkadele, see on „vaba” rahvakeelseist väljendeist. Teiselt poolt ei saa aga ütelda, et kirikukirjanduse keel täiel määral rakendaks üldrahvaliku keele grammatilist struktuuri või et see taotleks peenust ja galantsust. Sellepärast võiks seda võõrapärasest kirikukirjanduse keelt vahest ainult tingimusi nimetada kirikužargooniks.

Et selleaegsed kiriklikud käsiraamatud olid sakslaste poolt ning sakslaste ja oks kirjutatud, siis on arusaadav, et nende keelgi on mingi omapärane eesti-saksa segakeel, mille sõnavara on pärit suurel määral eesti keelest, grammatiline struktuur aga saksa keelest. Kui tahaksime ajaliselt täpsemalt seda perioodi piirata, siis võiks märkida vahest aastaid 1524—1686.

Nagu teame, hakatakse XVII sajandi lõpul mõnel määral rahulolematust avaldama selle võõrapärase keeletarvituse vastu. On näidatud, et need nn. kirikukeele parandamise katsed, mis esitati B. G. Forseliuse algatusel piiblikonverentsidel, olid tingitud ajaloolistest põhjustest, sest absolutistlik Rootsi riik vajas balti saksa aadli võimu piiramiseks kohalikke olusid ja kohalikku keelt tundvaid ametnikke. Teiselt poolt kerkib nüüd ka vajadus välja anda raamatuid, mis oleksid määratud mitte ainult sakslastele, nagu seda olid tõlkega varustatud Stahli kiriklikud käsiraamatud, vaid avaldada raamatuid ka pärisorjadele — eestlastele. On andmeid, et XVII sajandi teisel poolel oli lugemisoskus maarahva hulgas juba mõnel määral levinud, nii et kirik võis rahva vaimseks orjastamiseks ja usu kütkes hoidmiseks kasutada ka eestikeelse raamatu abi. On

sellepärast täiesti mõistetav, et pastorid, kel oli eestlastele kirja-tarkuse õpetamisel enam kogemusi, pidid paratamatult märkama selleaegse võõrapärase kirjaviisi sobimatust. Ei ole sellepärast juhus, et B. G. Förselius oma aabitsas, mis nähtavasti kasvas välja eesti keele lugemaõpetamise praktikast tema seminaris, jätab ära võõrtähed ja püüab sel teel hõlbustada eestikeelse kirja lugemist eestlastele. Samu uuendusi taotleb ta teatavasti ka nn. piiblikonventsionidel (1686, 1687), kus teda toetab J. Hornung, kes võttis Förseliuse seisukohad omaks ja 1693. aastal oma grammatikaski fikseeris. Tegelikult tulid need uuendused täiel määral tarvitusele alles XVIII sajandil, kus neid rakendati mitte ainult nn. „kodu- ja kiriku-raamatuis”, vaid ka 1739. aastal ilmunud piiblis. Sellega võiks alustada seda nn. „parandatud kirikukeele ajajärku” umbes aastast 1686 ja jälgida seda kogu XVIII sajandi jooksul ning mõnel määral isegi XIX sajandi algul (kuni „Beiträge” ilmumiseni 1813).

Kui nüüd küsida, mille poolest erineb XVIII sajandi kirjakeel eelmise sajandi omast, siis võib siin tõepoolest kõige silmatorkavama erinevusena märkida vahet kirjaviisis, mis nüüd on vabanenud võõrtähtedest ning on kujunenud palju ühtlasemaks ja reeglipärasemaks, kuigi säilitanud saksa kirjaviisile omased puudused. Lisaks sellele tuleb aga märkida, et erinevus ei avaldu mitte ainult välises kirjaviisis, vaid kogu keeletarvitus on tunduvalt eestipärasem. Silma paistab see eriti eesti keele grammatilise struktuuri rakendamises. Nii on eesti keeles kasutatavate ja tuntud vormide arv juba suurem, kuid vormistiku rakendamisel lähtutakse ikkagi veel saksa keelest ja eelistatakse näiteks analüütilisi vorme eesti sünteetilistele vormidele (näit. mitte *mäggedel*, vaid *mäggede peal*, mitte *pessadest*, vaid *pessade seest*), tarvitatakse saksapäraselt artiklit, tuleviku vorme abiverbi *saama* abil jne. Veelgi enam kui morfoloogia alal paistab võõrapärane keeletarvitus silma lausestuses. Saksapärase sõnajärjestusega, objektitarvitusega, rektiooniga laused on küllaltki kaugel veel rahvakeelest. Ja et neid ei püütudki rahvakeelele lähendada, seda näitab ka F. G. Arveliuse sõnavõtt 1792. aastal, milles ta leiab, et mitte saksa kirjameeste poolt tarvitatav eesti keel pole vääri, vaid vigane on eestlaste rahvapärane kõne, mis ei arvesta keelereegleid. Kui kõikides keeltes verb *ollema* nõudvat nominatiivi, siis pidavat ka eestlane selle reegli järgi ütleva „*need kolm mehhed ollid*”⁴.

Nagu selgub, taotleti selleaegses kirikukirjanduses seda, et rahvas tekstist kuidagi aru saaks, mitte aga seda, et keel oleks rahvapärane. Sellepärast säilisidki suurel määral veel need võõrapärased jooned, mis olid omased eelmise sajandi eestikeelsete raamatute keelele.

Murrang suhtumises eesti keelesse toimub kolmandal perioodil, s. o. XIX sajandi esimesel poolel. See murrang on ilmselt tingitud kapitalistlike tootmissuhete arenemisest ja nendest edusammudest,

⁴ Vrd. F. G. Arvelius, Über die Kultur der estnischen Sprache, Reval 1792, lk. 11.

mida omaaegsed progressiivsed teadlased töid teaduslikku mõtle-
misse. Loobuti varasemast kiriklik-dogmaatilisest suhtumisest keel-
tesse, hakati neid uurima ja võrdlema ning võrdluse põhjal ühtlasi
järeldotsi tegema ka keelte struktuuri ning suguluse kohta. Nii haka-
takse nüüd eesti keeles nägema omapärase struktuuriga keelt, mis
on oma ehituselt lähedane soome keelele. Eriti ilmekalt näeme seda
uut käsitust kirjutistes, mis avaldati Rosenplänteri „Beiträgedes”.

Need uued seisukohad olid õigupoolest praktiliste vajaduste
kajastuseks. Kapitalism, olles seotud tootlike jõudude arenemisega,
vajab kultuursemaid tootjaid, kui seda olid mahasurutud pärisorjad.
Selleks oli vaja rakendada ka kirjasõna. Kui eelmisel sajandil ilmus
peamiselt kirikuraamatuid, siis juba XIX sajandi esimesel aasta-
kümnel ilmub ligi kümmekond seaduseraamatut, rida aabitsaid ja
lugemikke, raamatuid arstiteaduse, arvutamise jm. alalt. Need raa-
matud olid määratud rahvale ja oli oluline, et rahvas saaks nendest
aru. Senine kirikuraamatute keel oli aga küllalt abitu ega võimalda-
nud sisu selgesti edasi anda, pealegi et ka nende raamatute autorid
ja tõlkijad olid sakslased.

Nii kujunebki juba möödunud sajandi teisel aastakümnel olu-
kord, kus teravalt tunnetatakse senise kirikukirjanduse keele puu-
dusi ja hakatakse võimalusi otsima nende puuduste kõrvaldamiseks.
H. Rosenplänter, O. W. Masing jt. näitavad, missugune suur kuris-
tik on tegeliku rahvakeele ja senise kirjanduse keele vahel. Haka-
takse parandusi taotlema õigekirjutuses ja esitatakse rida mitmesu-
guseid ettepanekuid (J. W. L. Luce, O. W. Masing, Fr. R. Faehl-
mann), kuni A. J. Arwidsson, E. Ahrens jt. jõuavad välja seisu-
kohani, et tuleks tarvitusele võtta uus soomepärase kirjaviisi. Haka-
takse lähemalt uurima eesti keele grammatilist struktuuri. Soome
keele kaasabil jõuavad Kr. J. Peterson, A. Knüpffer, O. W. Masing jt.
selleni, et esitatakse kõik eesti keele käänded. Püütakse lahendada
ka süntaksi raskemaid küsimusi, näiteks selgitada eesti keele objekti
tarvitamist. Tähelepanu pööratakse sõnavaragi uurimisele. Nii kogu-
takse rahvasuust murdesõnu, selgitatakse sõnade päritolu, tähend-
dust jne. Eriti tuleb aga alla kriipsutada seda, et nüüd esmakord-
selt hakatakse lähemalt kaaluma eesti kirjakeele arendamise küsi-
musi. Avaldatakse rida kirjutisi väga mitmesuguste ettepanekutega
selle kohta, kuidas lõuna- ja põhja-eesti murdelist kirjakeelt ühen-
dada üheks ühiseks kirjakeeleks. Silmapaistvamad selle ajajärgu
keele- ja kirjamehed O. W. Masing ja Fr. R. Faehlmann asuvad
üksmeelsele seisukohale, et ühise eesti kirjakeele aluseks peab saama
põhja-eesti keskmurre. See seisukoht pääseb ka tegelikus keeletarvi-
tuses kord-korralt enam kehtivusele. Nii kujuneb möödunud sajandi
esimene pool endise võõrapärase kirjakeele taandumise ja rahvapä-
rase kirjakeele võrsumise ajajärguks. Seda üleminekut näeme ka
selle ajajärgu autorite keelt vaadeldes. Kui sajandi alguse autorid
nagu F. W. Willmann, J. W. L. Luce, R. J. Winckler jt. tarvitavad
oma teostes veel väga võõrapärasest kirikukirjanduse keelt, siis eesti
päritoluga autorid nagu O. W. Masing ja C. Freundlich on juba

tubli sammukese lähemale nihkunud rahvapärasele väljendusviisile, kuigi ka nende keeletarvitus pole vaba kirikukeelepärasteist väljendest. Kui aga jälgime eesti päritoluga autoreid ajavahemikust 1840—1850, näiteks Fr. R. Faehlmanni, Fr. R. Kreutzwaldi, isegi J. W. Jannsenit, siis näeme siin hoopis rahvapärasemat ja ladusamat väljendust. Nende autorite sõnavara on rikkam ja lausestus rahvapärasem, nad kasutavad õigesti eesti keele grammatilisi vorme. Nii saab nende kirjanduslik ja keeleline tegevus otseseks ettevalmistuseks ühise eesti rahvuskeele kujunemisele.

Järgnevalt peatumegi eesti rahvusliku kirjakeele ajajärgul, eelkõige möödunud sajandi II poole kirjakeele kujunemisel.

Rahvuslik kirjakeel, nagu eespool märgitud, saab kujuneda alles seoses rahvuse kujunemisega. Et eesti rahvuse kujunemine meil toimub möödunud sajandi kolmandal veerandil, siis langeb samasse aega ka ühise eesti rahvusliku kirjakeele kujunemine. Ühise rahvuskeele kujunemine on pikaajaline protsess ja seda on raske otseselt siduda mingi konkreetse aastarvuga, sest võitlus ühise eesti rahvuskeele kujunemise eest algas juba möödunud sajandi esimesel poolel (vrd. O. W. Masingu ja Fr. R. Faehlmanni sellesuunalisi taotlusi) ja jätkus ka veel sajandi teiselgi poolel. Kui rahvusliku kirjakeele algust tahetakse tingimata mingi daatumiga siduda, siis võiks teatavaks piiriks pidada vahest aastat 1857, mil hakkas ilmuma Kreutzwaldi „Kalevipoeg”, mil põhja-eesti keeles hakkasid ilmuma korraka eesti ajalehte, neist teine isegi Tartus, lõuna-eesti murde piirkonnas, mil keele ja kirjaviisi küsimused Kreutzwaldi kaudu saavad tuttavaks laiematele rahvahulkadele. Järgnevad rahvuslikud üritused, nagu laulupeod, Eesti Aleksandri-kooli komiteed, eesti seltsid jne. haaravad kogu rahvast ning soodustavad põhja-eesti keele sissetungi ka Lõuna-Eesti aladele. Sellele põhja-eesti keele ja uute ideede sissetungile püüavad küll vastu seista tagurlikud lõuna-eesti pastorid, kuid asjatult. Hoopis vastupidi: rahvuslik liikumine on Lõuna-Eesti aladel isegi sageli tunduvalt intensiivsem kui Põhja-Eestis.

Ühise rahvuskeele arendamise teevad endale südameasjaks õieti kõik eesti rahvusliku liikumise juhid. Fr. R. Kreutzwald asub juba oma tegevuse algusest peale seisukohal, et lõuna-eesti murdes kirjanduse soetamine on kahjulik. Ta võitleb aktiivselt ühise rahvuskeele eest. Ta seob ka võitluse uue kirjaviisi eest rahvusliku liikumisega. C. R. Jakobson tõstab teravalt esile vana kirjaviisi saksa-pärased jooned ja taotleb keele vabastamist võõrapärasuse kammitsaist. Eriti märkida tuleks seda osa, mida etendasid C. R. Jakobsoni poolt avaldatud lugemisraamatud rahvusliku kirjakeele levitamisel Lõuna-Eesti alal, kus seni olid koolides olnud lõnamurdelised aabitsad ja alglugemikud.

Nüüd ei piirduta aga ainult üldrahvaliku rahvuskeele tarvituselevõtmisega, vaid asutakse seda ka arendama ja ühtlustama. Tunnetatakse teravalt kirjakeele sõnavarapuudust. Kreutzwald, Jakobson

jt. võtavad tarvitusele rohkesti uusi sõnu, milledest paljud on tänapäevani püsinud, näit. Kreutzwaldilt *rahvus, vooрус, kunstnik, etendus, palavik, põletik* jne., Jakobsonilt *ollus, avaus* jt. Rahvuskeele arendamise seab endale ülesandeks ka Eesti Kirjameeste Selts. Juba seltsi teisel koosolekul võetakse vastu rida otsuseid, mis peavad kaasa aitama rahvusliku kirjakeele ühtlustamisele. Nii näiteks fikseeritakse 1872. aastal, et tuleb tarvitada *tahavad, kannavad, laidavad* (mitte: *tahtvad, kandvad, laitvad*), *armastatakse, istutatakse, armastatud* (mitte: *armastakse, istutakse, armastud*), *hirm, häbi* (mitte *irm, äbi*) jne. Lõuna-eesti murre oli küll kirjakeelena kaotanud oma osatähtsuse, kuid teiselt poolt hakkab nüüd üksikuid lõuna-eesti murdelisi jooni tungima kirjakeelde. Selle kajastuseks on otsused kirjutada *pea* asemel *pää*, *peastma* asemel *päästma* jne.

Mihkel Veske kavatses rahvusliku kirjakeele rajada teaduslikule alusele. Lähtudes sellest, et juba O. W. Masing, Fr. R. Faehlmann, akadeemik F. J. Wiedemann jt. olid kirjakeeleks pidanud kõige sobivamaks põhja-eesti keskmurret ja et selle murde baasil oli kujunenud senine kirjakeel (näit. Fr. R. Kreutzwaldi, C. R. Jakobsoni jt. töödes), otsustab M. Veske fikseerida eesti ortograafia norme. Ta uurib vastavat murdeala ja teeb selle põhjal ka rea ettepanekuid, kuid et need olid tunduval määral vastuolus senises kirjakeeles kujunenud traditsioonidega, siis ei tule need tarvitusele. Küll aga tekitavad mitmesugused eri murretest lähtuvad seisukohad ebaühtlust keeletarvituses ja nii esinebki 60- ja 70-ndates aastates suuri kõikumusi kirjakeele ortograafias. Oige tunduval määral need erinevused küll ühtlustuvad möödunud sajandi lõpul K. A. Hermannilt. tegevuse mõjul, kuid suur hulk sellistest kõikumustest, näit. *ää ~ ea, õõ ~ õe, -sti ~ -ste* jne. ulatuvad isegi käesolevasse sajandisse, tekitades vajaduse kirjakeelt lähemalt normeerida.

Möödunud sajandi teine pool on eesti tänapäeva kirjakeele kujunemise seisukohalt olulise tähtsusega. Sel ajajärgul kujunes välja eesti rahvuskeel, mis — tõsi küll — ei olnud veel täiesti ühtlane, sest selles võistlesid omavahel mitme eri murde elemendid, kuid mis siiski suutis rahuldada oma aja nõudeid. Sel ajajärgul kujunes välja ka rahvusliku kirjakeele ortograafia, mis on üldjoontes püsinud tänini. Selle ajajärgu kirjanike ja kultuuritegelaste keeletarvitus on palju rähvapärasem kui sajandi esimese poole kirjameeste oma. Ilmuvad esimesed eesti keeleteadlaste tööd, milledest püütakse selgitada eesti keele grammatilist ehitust (näit. K. A. Hermannilt „Eesti keele grammatik“ 1884 ja „Eesti keele lauseõpetus“ 1896) ja eesti keele arenemise seaduspärasusi (näit. M. Veske „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis“ 1879).

Järgmise etapina eesti rahvusliku kirjakeele ajaloos võiks märkida käesoleva sajandi esimest nelja aastakümnet. Uus sajand esitas uusi ülesandeid ka keelele. Kapitalism oli jõudnud oma arenmises imperialismistaadiumi. Eestiski oli tekkinud suurtööstus, oli kujunenud proletariaat, teravnes klassivõitlus. Vastavalt muutunud olukorrale oli ka kirjasona osatähtsus kasvanud.

Kuigi juba eelmise sajandi lõpul oli alanud võõrsõnade hoogne sissetung eesti keelde, oli sajandi algul eesti keel sõnavara poolest siiski veel liiga vaene selleks, et rahuldada ajajärgu ühiskondlikke vajadusi sel alal. Iseäranis valusalt andis sõnavara puudus end tunda teadusliku, populaarteadusliku ja ka ilukirjanduse tõlkimisel teistest keeltest eesti keelde. Seda puudust tuntakse sajandi algul väga üldiselt. Nii näit. märgib J. V. Veski 1907. aastal, et meil puuduvad eesti keeles vasted seesugustele üldtuntud sõnadele nagu vene вероятность 'tõenäolisus', рассеянность 'hajameelsus', среда 'miljöö, keskkond', убеждение 'veendumus', необходимость 'hädavajalikkus' jne⁵.

Teine puudus, mida sajandi algul samuti küllaltki teravalt tunnetati, oli kirjakeele ebaühtlus. Sõltuvalt eri murretest oli rida sõnu saanud kirjakeeles mitmesugusel kujul tuttavaks ja nii tarvitas samast sõnast üks autor üht, teine teist vormi (näit. *naine* ~ *naene*, *veised* ~ *veiksed*, *juurde* ~ *juure*, *lesena* ~ *leskena*, *lugesid* ~ *lugesivad* jne.). Sellepärast kujunebki selle ajajärgu keeleteoste üheks põhiülesandeks aidata kaasa kirjakeele normeerimisele. Sel otstarbel teatavasti korraldatakse Tallinna ja Tartu keeleteoste ühisel osavõtul aastail 1908—1911 neli nn. keelekonverentsi, mille otsuseid soovitatakse võtta aluseks keeletarvitamisel. Samast ühtlase kirjakeele kujundamise püüdest on tingitud ka „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu” koostamine, millele asuti juba 1910. aastal.

Kui jälgida sajandi alguse tegelikku keeletarvitust, siis näeme, et rahvuslik kirjakeel areneb üldrahvaliku keele baasil pidevalt edasi, täienes sõnavaralt ja ühtlustudes vormistikult. See arenemissuund kajastub tolaaegses ajakirjanduses, populaarteaduslikes väljaannetes kui ka ilukirjanduses, näiteks demokraatlike ja proletarsete kirjanike nagu E. Vilde, E. Petersoni, J. Lilienbachi, V. Buki jt. teostes. Seda arenemissuunda rõhutab ka J. V. Veski, kes ütleb, et „kõik Eesti keele pea-asjaliseks edasiarendamiseks tarvisminevad sugemed, kavad ja seadused peituvad meie keeles eneses, kui omapäralises Soome-Ugri keeltepere liikmes”⁶. Neid eesti keele arendamise seadusi tuleb selgitada ja nende alusel meie keelt edasi arendada.

Lääne ees kummarduvat dekadentlikku „Noor-Eesti” rühma aga ei rahulda see kirjakeele arenemise suund. Kosmopolitismi kalduvad noor-eestlased ei lepi sõnavara arendamisega meie oma keele põhisõnavara põhjal, meie oma keele arenemisseaduste järgi. Nad taotleavad „euroopalikkust”, võtavad keelearendamisel eeskujuks teisi keeli, seavad oma lipukirjaks „Ilo”. Ja J. Aaviku iluprintsiibi seisukohalt ei kõlba eesti keel kuhugi, sest selles on rõhk alati esimesel silbil, selles on liiga vähe helilisi konsonante (puuduvad ž, z jt.) ja liiga palju lühikesi korduvaid silpe, selles esineb liiga rohkesti see-

⁵ Vrd. Päevaleht 1907, nr. 218, lk. 2.

⁶ J. V. Veski, Eesti kirjakeele edasiarendamise teedest, koguteoses „Voog” I, Tallinn 1913, lk. 100.

suguseid tüütavaid häälikuid nagu *s* ja *t* jne. Ning lähtudes ilu-printsiipest hakkavad noor-estlased keelt uuendama, „kaunimaks” ja „kõlavamaks” tegema, uusi sõnu ja vorme soetama, isegi uusi soomepäraseid lausekonstruktsioone looma. Seejuures ei arvesta nad vähimalgi määral rahvast. Hoopis vastupidi, nad ei tahagi kirjutada ega keelt arendada rahva, vaid kitsa esteeditseva intelligentide kliki jaoks. Töölisesse ja talupoegadesse suhtuvad nad põlglikult ja üleolevalt.

Nii olid noor-estlased 1917. aastaks jõudnud niikaugemale, et oli tekkinud nagu kaks kirjakeelt: ühelt poolt üldrahvaliku keele baasil edasiarenev rahvuskeel ja teiselt poolt sellest teataval määral erinev imperialismiajastu kodanluse ladvakihi peenutsev žargoon, millel ei puudunud oma valimik spetsiifilisi sõnu ja peeni ning galantseid väljendeid. Seejuures ei tohi siiski märkimata jätta, et noor-estlased eriti oma tegevuse varasemal etapil ka mõndagi pakkusid, mis rahva hulgas levis. Nii tuli noor-estlaste kaudu tarvitusele rida sõnu, eriti soome laene, mille järele tunti suurt vajadust; samuti levisid noor-estlaste kaudu ka mitmed lühemad grammatilised vormid, mis hiljem kirjakeeles võeti üldiselt tarvitusele.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni järel laienesid ja avardusid eesti kirjakeele ülesanded, sest eesti keel tuli nüüd nii ametiasutustes kui ka koolides kõikide õppeainete õpetamisel tarvitusele. Need ülesanded püsisid eesti kirjakeelel ka hiljem, kodanliku diktatuuri tingimustes. Seepärast on arusaadav, et järgneval ajastul eriti jõudsalt areneb mitmesuguste erialade sõnavara ja fikseerub teadus- ning oskusalade terminoloogia. Üldiselt aga jätkub ka Suurele Sotsialistlikule Oktoobrirevolutsioonile järgnenud ajajärgul ja kodanliku diktatuuri päevilgi esialgu kahe suuna vaheline võitlus. Selles võitluses väheneb keeleuuendusliku žargooni osatähtsus järgnevatel aastakümnetel pidevalt, kuna üldrahvalikul keelele baseeruv kirjakeel muutub kord-korralt ikka ühtlasemaks. Seda kirjakeele ühtlustumise protsessi soodustasid ühelt poolt tungiv vajadus tarvitada kirjanduses, aga samuti ka koolides ja avalikus elus ühtlast kirjakeelt, teiselt poolt aga ka keeleteadlaste poolt nende vajaduste rahuldamiseks üldrahvaliku keele baasil fikseeritud normid, mis leiavad väljenduse õigekeelsus-sõnaraamatuis ja grammatikais. Nii etendavad kirjakeele normeermisel küllaltki olulist osa sellised sõnaraamatud, nagu 1918. aastal ilmunud „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat”, J. V. Veski poolt koostatud „Eesti õigekeelsuse sõnaraamat” (I — 1925, II — 1930, III — 1937) ja E. Muugi „Väike õigekeelsus-sõnaraamat” (1. trükk 1933).

Nagu märgitud, rikastus sel ajajärgul õige rohkesti eesti sõnavara, ja seda eriti oskussõnade arvel, mis J. V. Veski kaasabil olid soetatud väga mitmesugustes eri teadusalade komisjonides, tingituna peamiselt vajadusest neid aineid õpetada. Kuid seejuures ei saa siiski mainimata jätta, et paljud nii „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat” kui ka oskussõnastikkudes esitatud sõnad ei ole tulnud tarvitusele, olles ilmselt puristlikku laadi ning täiesti tarbetud. Mis puu-

tub eesti keele grammatikasse, siis on selle vormistik antud ajajärgul küll juba enam välja kujunenud, kuid siiski veel mitte päris kindlalt, sest tingituna keeleuuenduse järelmõjudest ja ka eri murretest esineb selle ajajärgu kirjakeeles veel väga palju tarbetuid kõikuvusi ja paralleelsusi. Suurel määral olid ebaühtlused ja kõikuvused kirjakeeles tingitud ka sellest, et kodanliku aja keelemehed ei arvestanud kaugeltki küllaldaselt rahvakeelt ja selle arenemise tendentse ning löid kas loogilistel kaalutlustel või iluprintsiibist lähtudes rohkesti kunstlikke vorme ja sõnu, millel puudus rahvakeelne alus ja mis ainult risustasid keelt.

Kui nüüd kokkuvõttes vaadelda kirjakeele arenemist käesoleva sajandi neljal esimesel aastakümnel, siis märkame siin kaht vastupidist tendentsi. Üht, mis püüab kirjakeelt ühtlustada ja normeerida, ja teist, mis püüab ilu nimel purustada seniseid norme ning luua uusi sõnu ja vorme. Võitluses nende kahe suuna vahel võrsus ning kasvas kirjakeel ja omandas lõpuks sellise kuju, nagu see on püsinud peajoontes tänapäevani.

Kuigi meie ei saa kirjakeele arenemist siduda ühiskondlike formsioonidega, on siiski otstarbekas nõukogude ajajärku (alates 1940. a.) eesti kirjakeeles eraldi esile tõsta, sest keel, olles otseselt seotud inimese tootmisgevusega, peegeldab tootmises, aga ka kõikides inimese tegevusalades toimuvaid muudatusi otsekohe ja vahetult⁷. Seoses üleminekuga sotsialismile toimus eesti keeles rida muutusi peamiselt sõnavara alal. Nimelt täienes eesti keel suure hulga uute sõnade ja väljenditega, mis tekkisid seoses siirdumisega uuele, sotsialistlikule tootmisele, seoses ühiskondliku elu, tehnika, teaduse ja kultuuri arenemisega. Meil tarvitseb kätte võtta ainult mingi ajalehe number ja me leiame igal real sõnu, mis puudusid eesti keeles veel viisteist aastat tagasi. Ühtlasi näeme, et peaaegu kõik need uued sõnad on kujunenud meie keele ehituse päraselt kas liitsõnadena (*täitevkomitee, traktorijaam*) või liiteliste sõnadena (*leninlik, šeflus, eesrindlane*), kuna uute vene laenude (*oblast, krai, kolhoos*) arv on suhteliselt väike. Samuti võime konstateerida ka eesti keeles vananenud sõnade väljalangemisi või sõnade tähenduse muutumist (näit. *kaader, pioneer* jm.). Seega on viimase viieteistkümnede aasta jooksul eesti sõnavara õige tunduvalt muutunud. Teiselt poolt võime märkida ka õige silmapaistvat ühtlustumist grammatilises vormistikus (vrd. haruldaste i-mitmuse, i-superlatiivi vormide ärajätmist jne.). Samas tuleb aga ühtlasi konstateerida, et sõnavara põhifond ja keele grammatiline struktuur on tervenisti säilinud.

Tehes nüüd kokkuvõtte kõigest eelöeldust võiksime eesti kirjakeele ajaloo üldjoontes järgmiselt periodiseerida.

I. Põhja-eesti rahvakeelel baseeruva kirjakeele ajajärk:

1) võõrapärase grammatilise ehitusega ja ebaühtlase märkimisviisiga peamiselt pastoreile määratud kirikukirjanduse keel XVI ja XVII sajandil (1524—1686),

⁷ Vrd. J. Stalin, Marksism ja keeleteaduse küsimused, 1953, lk. 20.

2) võõrapärane ühtlase märkimisviisiga peamiselt maarahvale määratud kirikukirjanduse keel XVIII sajandil (1686—1813),

3) üleminek võõrapäraselt kirikukirjanduse keelelt rahvapärasele eesti keelele XIX sajandi esimesel poolel (1813—1857).

II. Eesti rahvusliku kirjakeele ajajärk:

1) eesti rahvusliku kirjakeele kujunemine ja ühtlustumine XIX sajandi teisel poolel (1857—1900),

2) eesti rahvusliku kirjakeele normeerimise taotlused ja võitlus nn. keeleuuendusega XX sajandi esimesel poolel (1900—1940),

3) eesti kirjakeele ühtlustumine üldrahvaliku keele baasil nõukogude perioodil (alates aastast 1940).

Eelmisega olen esitanud esialgse katse periodiseerida eesti kirjakeele ajalugu, lähtudes keelest sellisena, nagu ta on esitatud vastava ajajärgu kirjanduses. Et eesti kirjakeel ei ole algusest peale olnud eestlaste kirjalikuks väljenduseks, vaid et kõik varasemad raamatud ja tekstid on sakslaste poolt kirjutatud, siis kannab kogu varasem eesti kirjakeel endal võõrapärasuse pitsatit. Kogu eesti kirjakeele ajaloo esimese kolme sajandi jooksul on keele põhisõnavara olnud küll eesti päritoluga, kuid eesti keele grammatiline struktuur on olnud väga tugevasti moonutatud. Õieti näemegi me kogu ajajärgu jooksul XVI sajandist kuni XIX sajandi teise pooleni pidevat kirjakeele grammatilise külje lähenemist tõelisele rahvakeelele.

Mis aga puutub teise perioodi, eesti rahvuskeele kujunemise ajajärku, siis sel ajal keele grammatiline struktuur ja sõnavara põhifond ei muutu enam kuigi palju, muutub aga väga rohkesti üldine sõnavara. Nii võib juba möödunud sajandi teisel poolel märgata sõnavara rikastumist, kuid hoogsamalt hakkab sõnavara arenema käesoleval sajandil, eriti jõudsalt aga nõukogude ajal. Samuti märkame pidevat grammatilise vormistiku fikseerumist ja paralleelvormide kadumist. Näeme, kuidas meie keel muutub oma sõnavaralt järjest rikkamaks, oma ehituselt kindlamaks ja täielisemaks, et täita oma ülesandeid meie sotsialistliku rahvuse suhtlemisvahendina ning aidata luua sisult sotsialistlikku kultuuri.

MÄRKMEID EESTI AJALEHTEDE KEELE KOHTA

J. V. VESKI

Rahvaste ühiskonna-, majandus- ja kultuurielu teevad meil peatumatult uusi edusamme. Paralleelselt selle edukäiguga kasvab loomulikult ka keeles rakendatavate sõnade arv. Sest üha edasiarenev elu toob enesega alatasa uusi mõisteid kaasa, millelele on tarvis nimetusi anda; samuti tuleb nendega seotud tegevusi, omadusi jne. juurdesoetatavate sõnadega väljendada. Seesugune arenemistee peegeldub meile vastu kõigis Nõukogude Liidu rahvaste keeltes. J. V. Stalin juhtis oma teosega „Marksism ja keeleteaduse küsimused” keeleteaduse arenemise Nõukogude Liidus õigele teele. Muuseas jõuab J. V. Stalin mainitud teoses kogemustest väljakasvanud väitele, et kõik keeled „arenevad oma arenemise sisemiste seaduste järgi”. See tähendab, iga keel kujundab sõnavara, sõnade muutmist ning liitmist ja sõnade ühendamist lauseiks omamoodi, oma grammatika reeglite järgi, ilma mõne teise keele omapära ses suhtes üle võtmata. Omandatavaks saab aga küll muu keele sõnavara, kuid materjalina, mis vastuvõtva keele arenemise sisemiste seaduste nõudel tihti ümber kujundatakse. Vastavate näidetega puutume igal sammul kokku. Nii on prantsuse sõna *journal*, saksa *Furnier* omandanud vene keeles kuju *фанера*, eesti keeles *vineer*; itaalia *flauto* — prantsuse *flûte* — inglise *flute* — vene *флейта* — saksa *Flöte* — eesti *flööt*; vene *неделя* — eesti *nädal*; saksa *Affe* — eesti *ahv* jpt. Samuti on iga keele kohaselt omapärastunud väljendid ja lauseehitus.

Ajakirjandusel on suured ühiskondlik-poliitilised ülesanded täita. Ajaleht on organ, mis kannab bolševistliku tõesõna laiadesse rahvamassidesse ning kasvatab nõukogude töötajat eeskätt ideelis-poliitiliselt. „Ajaleht on mitte ainult kollektiivne propagandist ja kollektiivne agitaator,” ütleb Lenin, „vaid samuti ka kollektiivne organisaator.” Sellisena on ta rahva kasvataja. See ülesanne eeldab arusaavat vahekorda ajalehe ja ta lugejaskonna vahel. Nende vastastikune mõistetavus peab avalduma peale muu ka sõnastuses. Kõige selle suhtes teenindab eesti ajakirjandus oma lugejaskonda kõrgetele nõuetele vastavalt. Ainult siin-seal vilksab esile üks või teine eba-koht keelelises suhtes. See asjaolu annabki põhjust kõnelda eesti keele ebapiisavustest, mida võib tabada küll igasuguseis trükiseis, eriti aga ajakirjanduses. Viimasele on see kallak suuresti omane selle tagajärjel, et suur osa eesti ajalehtedes ilmuvast mater-

jalist tõlgitakse vene keelest, pealegi suure kiirusega, mis ei anna ühele või teisele tõlkijale küllalt mahti eesti keele omapära arvestada.

Ruumi kokkuhoiu mõttes on siin mõningal määral lühimärkmeid tehtud ainult eesti konstruktsioonide, laenatud sõnavara ning võõrpärismimed ja lauseehituse kohta. Kuigi kõiki eesti ajalehti läbib valdavalt ühest allikast pärinev tõlkekeel, on käesolevas kirjutises kõne alla võetud näited tsiteerimise kirjususe äraahoidmise mõttes siiski koondatud peamiselt päevalehtedele „Rahva Hää!” (R. H.) ja „Edasi” (Ed.) kui allikaile.

Et tõlkele anda keele arenemise sisemistele seadustele vastavat vormistust ning ühtlasi originaali sisu adekvaatselt edasi anda, tuleb tarbe kordadel lausele tõlkimisel anda originaali lausest ka hoopis erinev ehitus. Selle nõude vastu patustab eesti ajalehtede keel õige sagedasti.

Konstruktsioonid. Vene keele kaudu on eesti keel viimasel ajal rikastunud peale rohke sõnavara ka uute piltlikkude väljendite poolest, nagu: „Eesti nõukogude kirjandusteadlaste ees on veel palju läbiuurimata üksikküsimusi” (Ed.). Aga kui see korduv piltlikkus tarvitamiselt välja suleb vastavad tavalised ütlused, siis teeb ta keele sisult ebamäärasemaks, väljendusvormide poolest vaesemaks ja stiililt monotoonseks. Mainitud puudustest ei ole vaba vist küll ükski eesti ajalehe number. Liialdatult tarvitatakse seal kõigepealt tagasõnu *ees*, *eest*, ka *juures*. Näiteks: „Tootmise novaatorite algatuste rakendamise *eest*” (R. H.), „Kõigi sügistööde kiire lõpuleviimise *eest*” (Ed.), „Loomakasvatuse edasiarendamise *eest*” (Ed.), „Õiendada kohustused riigi *ees*” (R. H.), „Puudustest uute loomalaute *juures*” (R. H.), „Töö lõpetatakse peatselt selle vaguni *juures*” (Ed.). Neid praegutsiteeritud väljendeid ja teisi samataolisi oleks võimalik palju eestilisemalt vormistada, andes neile kasvõi järgmine kuju: „Rakendagem tootmise novaatorite algatusi”, „Lõpetagem kõik sügistööd kiiresti”, „Hoogustada loomakasvatust”, „Õiendada kohustused riigi vastu”, „Uute loomalaute puudustest”, „See vagun saab peatselt valmis”. Kui eeltähendatud ajaleheväljendite kaudu (*eest* abil) mõeldakse rõhutada võitluse momenti, siis ei ole eestikeelne öelda: võitlema millegi *eest*, vaid millegi *pärast*, millegi *poolt* või *vastu*, millegi *huvides*, millegi *taotluseks*. Sel põhjusel ei ole õige ka väljend „Rahu *eest*, sõjaohu *vastu*” (R. H.), vaid „Rahu *poolt*, sõjaohu *vastu*”, sest eesti antonüümid on *poolt* ja *vastu*, mitte *eest* ja *vastu*. Isegi raamatute eestikeelsetesse pealkirjadesse tungivad mitte-eestilised väljendid. Nii kannab N. N. Mihhailovi raamat pealkirja „Kodumaa kaardi kohal”, kus ebasobiva sõna *kohal* aset võivad täita küll mitmed tagasõnad, nagu *ees*, *juures*, aga mitte *kohal*.

Samuti vaesub kirjakeel, kui seal rakendamata jäetakse üldtutavaid sõnu ja nende asemel liialdatakse teiste sõnade tarvitamisega. Sellisteks liiga koormatud ja ühekülgsust kasvatavateks sõnadeks osutuvad näiteks *läbi viima*, *tõstma*, *tõusma*. Nii esineb ajalehtedes

korduvalt lauseid, nagu: „Seminari viivad läbi vastavad eriteadlased”, „Külv on läbi viidud”, „Teadmiste tõstmine”, „Tõsta aktiivsust”, „Töötempo tõuseb”, „Kunstilise isetegevuse tõusu eest”. Ometi võib ja tulebki neid väljendeid sõnastuselt mitmekesistada: seminari võib ka *pidada*, teadmisi võib ka *omandada*, *rohkendada*, aktiivsust saab ka *suurendada*, *hoogustada*, töötempot *kiirendada*, külvit *teostada* või vilja maha külvata, isetegevust *hoogustada*, *intensiivistada* jne. Või milleks ikka rääkida *tõsistest* ülesannetest, *tõsistest* puudustest jne., kui seda sisu saab väljendada mitmekesismalt, öeldes näiteks ka *rasked*, *olulised*, *suured* puudused.

Õige vohavalt lobbab praeguses ajalehekeeles tegusõna *kindlustama*. Seda tõsiasja illustreerigu kasvõi ajalehe „Edasi” üks ainus number (1954. a. nr. 135). Seal esitatakse nõudeid, mis peavad „kindlustama” koolide valmisoleku uueks õppeaastaks, uute koolipinkide õigeaegse valmimise, laste õigeaegse vastuvõtu koolidesse, õppetöö normaalse alguse, koolikohustuse täitmise, koolide häireteta töö, peavad „kindlustama” tingimused bioloogiateaduse arenemiseks, ühiskarjale tugeva söödabaasi, raviarstide kohaloleku haiglas; „kindlustatakse” koostööd, „kindlustatakse” rahu. See „kindlustamine” esineb antud lehenumbriks tervelt 15 korda. Samuti kubisevad kõik teisedki eestikeelsed ajalehed, nagu ka muudki trükised ja kantseleikeel, sellest kindlustamissõnast. Uheski eeltähendatud näites ei ole aga „kindlustama” õigel kohal tarvitatud. See sõna on algusest peale tähendanud sedasama, mis *kindlaks tegema* (укреплять), millele lisandus mõnekümne aasta eest uus tähendusvarjund — vara või isikut kindlustama (страховать). Sellele sõnale veel muid tähendusi külge pookida ei ole tarvidust, sest eespoolmainitud näidete jaoks on kindel valimik teisi sõnu eesti kui ka vene keeles olemas. Sellised sõnad on: *tagama* ehk *garanteerima* — гарантировать, *hoolt kandma*, *hooldama* — обеспечивать, *vastutama*, *käendama* — ручаться, *valmistama* — подготавливать, *hoolitsema* — заботиться, *soetama* — добывать jt. Niisiis oleks tarvis ütelda: *sotsiaalhooldus* ehk *hoolekanne*, *tagama* õppetöö normaalset algust, ühiskarjale tuleb *valmistada* tugev söödabaas, tuleb *hoolitseda*, et valmiks õigeaegselt uued koolipingid, *soetatagu* ehk *loodagu* tingimused bioloogiateaduse arenemiseks jne.

Eesti antonüümid *vähe* ja *palju* ei ole algupäralt käänatavad sõnad; seepärast ei saa neid rakendada käändevormides, nagu: vähesaagiline, paljutähenduseline. Ajakirjanduses aga on see mitte-eestiline liitsõnade moodustamine nüüd väga levinud; kirjutatakse: paljurahvuseline, paljumiljoniline, paljuaastane töö, paljukopiline ekskavaator, paljukõiteline romaan, paljukordsed elamud jne., sest et vene keeles nõnda öeldakse. Eesti keele traditsiooni kohaselt öeldakse neil puhkudel eesti keeles: hulgarahvuseline, rohkemiljoniline, mitmekopiline, mitmekorruseline elamu, rohke-, ohtrasõnaline jne.

Uhes keeles võib teataval sõnal üks ainus tähendus olla, teises keeles on aga sedasama mõistet väljendaval sõnal veel muidki tähendusi. Näiteks on ühel venekeelsel sõnal *волос* eesti keeles kolm

eri vastet: karv, juus, jõhv, mida ei saa üksteisega asendada. Samuti on lugu vene sõnaga лес, millel on kaks sisu: ta väljendab 1) kasvavate puudega kaetud maa-ala, 2) maharaiutud puid, puitu. Kummagi sisu jaoks on eesti keeles eri sõnad: 1) mets ja 2) puu, puit (mitte mets). Seepärast ei ole eesti keeles viisiks maharaiutud puid nimetada metsaks, vaid puudeks. Ei ole siis eesti keelele omane kõnelda metsa veost, vaid (ehitus-, tarbe-, kütte-)puude, kütuse, palkide, lattide, hagude veost. Samuti on põhiliselt kaks sisu vene sõnal „массовый”: 1) rohkearvuline, osavõturohke, massiline, 2) masside jaoks, masside hulgas tehtav, massikeskine. On vää r neid kahte sisu eesti keeles ü h e sõnaga „massiline” edasi anda. Näiteks väljendi „massiline poliitiline töö” (R. H.) asemel tuleks ütelda „poliitiline töö masside hulgas, massikeskine poliitiline töö”.

Indo-euroopa keeled, nagu vene, samuti saksa, prantsuse, inglise jt. keeled, väljendavad ulatuslikult ü h e nimisõnavormi kaudu kahte sisu: 1) tegevust ja 2) tegevuse tulemust, näiteks vene удобрение tähendab väetamist ja väetusainet. Eesti keeles on kummagi sisu tähtajaks eri tuletusvorm: tegevust märgitakse liitega -us, tegevuse tulemust is-liite varal; näiteks стройка — ehitus ja ehitis, учреждение — asutus ja asutis jne. Ses suhtes ei ole meil tänini veel küllalt järjekindel oldud; edaspidine sellesuunaline täienemine — ka ajalehtedes — aitab sisu suuremaks täpsustamiseks rohkesti kaasa.

Vene keel teeb kindlat sisulist vahet sõnade решающий ja решительный vahel, eesti ajalehtedes aga on neid sõnu viimaseil aastail ikka tõlgitud ü h e sõnaga: otsustav. See vastab aga ainult sõnale решающий (näiteks: otsustav hää l), kuna решительный on sisult täiesti erinev esimese omast; tema jaoks on eesti keeles terve valimik jõudeseisvaid vasteid, nagu: kindel, resoluutne, radikaalne jt. Kui näiteks Elva rajooni häälekandja „Uus Tee” kirjutab 1954. a. 84. numbris: „Vead ja puudused tuleb otsustavalt kõrvaldada”, siis ei ütle „otsustavalt” eestlasele mitte midagi muud kui „otsust tehes”; antud mõtteavaldus ei ole aga mingi otsuse tegemisega seotud. Sisu õigeaks väljendamiseks tuleks eeltähendatud lausele anda küll järgmine redaktsioon: „Vead ja puudused tuleb tingimata (või kindlasti, kategooriliselt, resoluutselt, radikaalselt, absoluutselt, kahtlemata, kõhklemata) kõrvaldada.”

Eespoolsed näited on selgeks tunnistuseks, et säärase keeletarvitamise tagajärjel osutub osa aktiivset eesti sõnavara kirjakeelest väljaheidetuks ja keel jääb sõnade poolest vaesemaks ning sisult ebatäpsemaks. Säherdune olukord on tekkinud sellest, et meie kirja keeles ei ole täie hoolega arvestatud üldrahvakeele omapära, vaid on oldud tõlkimisel originaali vormide kammitsas.

Laenatud sõnu ei ole meie ajalehekeel mitte alati õiges vormis rakendanud. Nii esinevad seal vormid trümmid pro trümmid, junta pro hunta, merinosed pro meriinod, ciaconna pro ciacona ehk chaconne; „Rahva Hääles”: farmatseutia pro farmatseutika, glisser

pro glissöör, katusesifrid pro katusekivid, -kiltkivid, mustjeerajastu pro mustjee ajastu; „Edasis”: desindekraator pro desintegraator, papillioni polka pro papiljonipolka, ekušeši tants pro ekossees, prententsioon pro pretensioon; „Nõukogude Õpetajas”: dub.-dispanser pro tub.-dispanser, jne. Moonutatud on ühe soome malemeistri nimi, kui seda kirjutatakse kujul *Bek* (R. H.) pro *Böök* (Ed.). Samuti ei kanna üks Suur Sunda saar Tselebesi (R. H.) nime, vaid teda on õige nimetada Seleebeseks.

On importeeritud uusi sõnu, mis osutuvad meile üleliigseiks, sest meil on omad sõnad neid mõisteid väljendamas. Sellisteks eesti keelele üleaaruseiks sõnadeks on näiteks *debošš*, *irrigatsioon*, mäendus-alane sõna *laava*, *džemm*, *barbaris*, *hurma*, *kanatnik*, sest nende mõistete väljendamiseks on meil vastavad keelendid olemas, nimelt: *mürgeldus*, *niisutus*, (kaevuri) *esi*, *moos*, *kukerpuu* ehk *paburits*, *datliploom* ehk *must dattel*, *hiina kanep* ehk *hiina džuuut*. Või milleks kõnelda mööblifurnituuridest (pro furnitüürid), kui eesti keeles väljendavad seda liitsõnad mööblimanused, mööbliosad. Ja täiesti üle-arune on soetada veel niisuguseid sõnu, nagu valmisrõivas, toorplonn ja sisseseadmed (R. H.), sest nende sisu ei saa ikkagi muud olla kui lihtsalt rõivas, lihtsalt plonn ja lihtsalt seadmed.

Ajaleheveergudele on tekkinud isegi väljamõeldud keelendeid. Nii teatas kord „Edasi”: „Hakatakse turustama marineeritud aedvilja — fisialist.” Sõna *fisialis* on uudis eesti trükisõnas. Temas peitub taimeperekonna nimi *Physalis* (hääldada: fүүsalis). Selle eesti vasteks on juudikirss, mida tuntakse ka põiskirsi nime all. Kulinaarias on tuntud järgmised põiskirsi liigid: peruu kirss, meh-hiko tomat ja maasiktomat. Nii on juba eksisteerivaid nimesid neil taimedel piisavalt, uue juurdetoomine on seega üle-arune; pealegi on see uudissõna *fisialis* hoopis vigane: ta õige kuju oleks *fүүsal* (-is on tuletusliide). — Müügil on halvaa, mis on valmistatud, nagu märgitakse kaubal ja ajalehtedes, nn. *arahiisi* õliga. See õli pärineb taimest, mille perekonnanimi on *Arachis* (hääldada: aarahhis). Tähendatud perekond on aga meile ammu tuttav nime all *maapähkel*. Kui sõnale *Arachis* anda eesti kuju, siis võiks selleks olla ainult *aarahh*, mitte *arahiis*. Tegelikult ei ole siin nn. *arahiisi* õli muud midagi kui *maapähkliõli*. Nagu selgub, on siin tuttavaile taimedele antud ajalehtede praktikas võhivõõrastust äratavad nimed.

Mõned laensõnad on eesti ajakirjanduses lubamatuseni ära moonutatud. Selline moonutis on näiteks preambulla (R. H.), mis pärineb ladina-prantsuse keelest. Selle sõna algne kuju on ladina keeles *piæambulium*, prantsuse keeles *præambule*; nendest tulenevad sõnakujud oleksid siis kas *preambulium* või *preambüül*, mitte aga preambulla. Muide ei ole seda tüve üldse tarvis eesti keelde tuua, sest meil on selle tüve vasted olemas, nimelt *eessõna*, *sissejuhatus*.

Vene keelest tõlkimisel on meie ajalehtedel ilmselt ülesaamatuid raskusi selles suhtes, millal kirjutada *h*, millal *g*, samuti kunas on õige kirja panna *i*, kunas *ü*. See asjaolu on nii mõnigi kord põhjustanud võõrastavaid sõnavorme. Näiteid: goreljeef (Ed.) pro *oreljeef*

ehk *kõrgreljeef* (prantsuse haut-relief), galurgia (Ed.) pro *halurgia* ehk *soola-asjandus*, hudroon (Ed.) pro *gudroon*, Ibragim pro *Ibrahim* (Abraham araabia keeles), Vietnami linn on *Hue*, mitte *Gue* (Ed.); kriofoor pro *krüofoor*, trotiil (Ed.) pro *trotüül*, eritrotsüüdid („Õhtuleht”) pro *erütrotsüüdid* ehk *vere punalibled*, genotsüüd (R. H.) pro *genotsiid*, maksa tsirroos (R. H.) pro *maksa tsirroos*, küneskoop („Sirp ja Vasar”) pro *kineskoop*.

Veel halvem on olukord võõrpärisnime de kirjutamise osas. Vääratusi satub eeskätt prantsuse pärisnimedesse: kirjutatakse *Vocluses* pro *Vaucluse*, Touri linn pro *Tours*'i linn, Laperusa väin pro *Lapérouse*'i väin. Aga ka muude pärisnime de ortograafia ei ole korras, kui esineb näiteks Equador pro *Ekuaador*, Dulles'i pro *Dulles*'e, kui kuulsa matemaatiku nimi antakse kujul *Eiler* (Ed., „Õhtuleht”) pro *Euler*. „Edasi” kirjutab Uus-Quinea pro *Uus-Guinea*, Saragosa pro *Saragossa*, Tselebesil pro *Seleebesel*, Strahlsund pro *Stralsund*, „Welt am Sonntag” pro „Welt am Sonntag”, paavsti häälekandja nimi „Çuotidiano” pro „Quotidiano”; Saksa ajaloolane kirjutab oma nime kujul *Schlözer*, mitte *Schlötzer*. „Sirp ja Vasar” serveerib niisugused sõnakujud, nagu: Allegheni mäed pro *Alleghany mäed*, Zesisi linn pro *Cēsis*, *Cēsise* linn, Kukrõniks pro *Kukrõniksid*, sest selle nime all töötavad kollektiivselt kolm nõukogude maalikunstnikku-graafikut; A. S. Gribojedovi komöödias „Häda mõistuse pärast” kannab üks tegelane nime *Famussov*, mitte *Famuzov*; Goethe draama pealkiri pole mitte „Torquanto Tasso”, vaid „Torquato Tasso”. „Rahva Häälest” pärinevad nimed *Dvoržak* pro *Dvorák* (hääldada: *dvoržaak*), *Glüwitz* pro *Gleiwitz*, *Hartum* pro *Chartum* ehk *Khartum*.

Korduvaid vigu on ajalehtedes tekkinud ka vene sõnaalgulise *e* edasiandmisel. Selles positsioonis hääldatakse see vene täht teatavasti ikka *je*-na. Seda tõsiasja tuleb kehtivaks pidada igasuguste vene kirjas esinevate sõnade kohta; niisiis vene isikute eesnimedes: *Jekateriina*, *Jevdokia*, *Jegor*, *Jefim*, *Jevgeni*, *Jeleena*, *Jelissei* (mitte *Ekaterina*, *Evdokia* jne.), samuti pärisnimedes: *Jessenin*, *Jessipov*, *Jerevan*, *Jessentuki* jt. Väär on see E. Elisto poolt 1952. aastal „Nõukogude Õpetaja” 32. numbris avaldatud arvamine, nagu oleks õige hääldada ja kirjutada *Erevan* ja *Essentuki*. Viimased vormid on aga minevikulised (*Эривань*, *Эссентуки*) ja nende aset täidavad nüüd *Jerevan* (*Ереван*) ja *Jessentuki* (*Ессентуки*), sest nii hääldavad neid kohalikud elanikud.

„Rahva Häälel” kirjutab: „ta külastas Iraki” — tahaks oodata: „ta külastas Irakki või Irakit.” Kuidas on siis selle riigi nimi nominatiivis, kas *Ira'k* või *I'rak*? Ei kumbki. Tõeliselt aga on see araabia päritoluga kohanimi *Iraak* — ja nii tulekski seda nime hääldada ja kirjutada; sellele nimevormile tuleks meie ajalehtedel siirdudagi.

Lisaks kõigele sellele, mille silmaspidamist on eespool rõhutatud, tuleb tingimata rõhku panna sellele, et eriti teaduslikku või populaarteaduslikku pala tõlgiks isik, kes tõlgitavas aines on kodunenud.

Vastasel korral võib juhtuda koomilisi seiku. Nii ilmus „Öhtulehes” üks O. B. Lepešinskaja artikkel, milles esinevaist teadlastest näib tõlkijal vähe aimu olevat, sest muidu ei oleks ta näiteks üht artiklis mainitud saksa zooloogi Otto Bütschli't mitte pidanud inglaseks ega tema nime kirjutanud inglisepäraselt Butchley.

Oleks loomulik, et kui mingis ajalehes on mõnes vööras keelen-dis juhtunud viga, siis teine seda edasitrukkiv ajaleht viga parandaks. Seda aga tavaliselt ei juhtu. Nii näiteks on kõikidest eesti aja-lehtedest läbi käinud sellised vigased meditsiinilised terminid: irreversiivne häire, Cheyne-Stockesi hingamine, suporoosne seisund, vastuväidistatud režiim, selle asemel et õigesti kirjutada: *irreversibel häire, Cheyne-Stokes'i hingamine, suporoosne seisund, vastunäidustatud režiim*.

Lauseehituses on mitmesuguseid erinevusi vene ja eesti keele vahel. Neid esineb rohkesti konstruktsioonides, milledest on kõneldud juba eespool, kui ka fraseoloogias ja mujal. Fraseoloogiliselt pole eestipärased näiteks järgmised „Edasi” veergudel ilmunud laused: „Ta suri haavades” (от ран) pro „Ta suri haavadesse”; „nad pildusid hoonet kividega, lüües välja (выбивая) aknaid” pro „purustades aknaid”; „Minge noodaga tiiki kokrede ja linaskite järele” — selle asemel ütleb eestlane: „Minge noodaga tiigist kokri ja linaskeid püüdma”; lause „Vastutustundetu brigadir võeti töökohalt maha” tundub eestlasele harjumatu, veider; selle asemel ütleb ta: „Vastutustundetu brigadir vallandati”. Lauses „Laste-raamatukogu kollektiiv teeb kõik selleks, et viia raamat iga nooreni” ütleb eestlane „iga nooreni” asemel kindlasti „iga noore kätte” või „igale noorele lugeda”.

Milleks teha lause keeruliseks, kui palju mõtteselgem on lihtsa ehitusega lause. Näiteks kirjutatakse: „Teostatakse tööjõu värbamist” (R. H.), „Viidi läbi elanikkude tervise kontroll” (R. H.), „Mineraalväetiste külv on juba läbi viidud enam kui 90 hektari ulatuses” (Ed.). Kindlasti võidab mõtteselgus, kui neile lauseile antakse kasvõi järgmine redaktsioon: „Värvatakse tööjõudu”, „Kontrolliti elanikkude tervist”, „Mineraalväetisi on külvatud juba enam kui 90 hektarile”.

Tuleb hoiduda kahemõttelisest lauseehitusest, nagu: „Meistersportlane kohtus kommunaaltöölisega” (R. H.), „Ei muretsetud selle eest, et parandada lao vihma läbilaskvat katust” (Ed.), „Üleliidulise välismaaga kultuurisidemete pidamise ühingu delegatsiooni viibimine Indias” (R. H.), „Vabade nõukogude rahvaste sõpruse ja koostöö suur jõud” („Abiks Agitaatorile” nr. 18).

Tõlke mõjudest eesti lauseis. Viimaseil aastail on väga sügavale tunginud kallak tarvitada eesti lauseis lihtminevikku ka täismineviku asemel, hoolimata kummagi vormi sisulisest erinevusest; selline tarvitamisviis tekitab aga suuri sisulisi ja ideoloogilisi vigu. Vaadelgem kasvõi järgmist ajalehest võetud eesti lauset: „Kommunistliku partei juhtimisel ... kasvab ja tugevnes Nõukogude armee.” See lause väljendab Nõukogude armee kasvu

ning tugevnemist minevikus. Aga lause „Kommunistliku partei juhtimisel on kasvanud ning tugevnenud Nõukogude armee” näitab selle arenemise väljajõudmist olevikku ja tulevikku.

Või kui öeldakse: „Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni tulemusena loodi sotsialistlikud tootmissuhted”, siis ei väida see avaldusvorm veel nende püsimest tänapäeval ja edaspidi, kuna aga öeldis „on loodud” toonitab seda püsikindlust. Kord kirjutati „Edasis”: „Galvanoplastika kuulub eranditult Venemaale. Siin ta avastati ja siin teda arendati.” Mis tast hiljemini on saanud, see lausest ei selgu. Kui oleks aga öeldud, et siin on teda arendatud, siis oleks selle ala arendamise ulatus meie päevini ära märgitud. Samuti ei ole ükskõik, kas me ütleme: „... meie praegune sotsialistlik kord on juba likvideerinud pinna linna ja maa, tööstuse ja põllumajanduse vastandlikkuseks” või me ütleme „... likvideeris juba pinna...”. Kui tõlkijad võtaksid arvesse tõsisasja, et vene duratiivse aspekti (несовершенный вид) minevik vastab eesti lihtminevikule ja vene perfektiivse aspekti (совершенный вид) minevik eesti täisminevikule, siis ei tekiks eeltähendatud sisulisi vigu.

Eesti keeles, nagu teisteski soome-ugri keeltes, valitseb tava, mille järgi ei lõpe lause ega lause sees kirjavahemärgiga tähistatav peatuskoht omastava käändega, aga indo-euroopa keeltele on selline omastava paigutamine otse reeglipäraseks, üldkehtivaks nähtuseks. See diametraalselt lahkuminev paigutus on tingitud kummagi keelkonna lauseehitusele omastest sõnade järjestuse erinevusest. Näiteks ei saa venekeelset omastavakujusid sisaldavat väljendit изучение языков народов СССР eesti keelde tõlkida vastavalt vene sõnade järjele, mis annaks ainult mõttetu sõnadekompleksi, vaid kõik need omastavakujud paigutatakse eestindamisel muukäändelise — antud juhul nimetavalise — keelendi ette, mille tagajärjel saadakse eeltähendatud väljendi eesti keelele vastav inverteeritud sõnastis: *NSV Liidu rahvaste keelte uurimine*. Kui selletaolise konstruktsiooniga lausesse omastava käände järele paigutada kõrvalause, siis saadaksegi meie trükiseis viimaseil aastail laialt levinud vääramsti konstrueeritud lauseehitus, selline, mis on omane küll indo-euroopa keeltele, ei ole aga säherduses eesti sõnade järjestuses eestlasele mitte mõistetav, vaid saab lugejale sisult kuidagi taibatavaks alles mitmekordse terase analüüsi tagajärjel. Tuleb resoluutsest nõuda, et see mehhaanilise tõlkimise hõlbu pärast meil kergesti maad võitnud, kuid mõttesegasusi tekitav süntaktiline väärkallak ikka asendataks eestipärase, sisult eestlasele mõistetava lauseehitusega. Kõnealuses suhtes on väärad näiteks „Rahva Hääles” trükitud laused: 1) „See väljaanne kujutab endast Mao Tse-dungi 4-kõitelise valitud teoste kogu, mis praegu ilmub Pekingis hiina keeles, täielikku tõlget.” 2) „... samuti nõudsid nad (s. o. sõjavangid) Korea rahvaarmee vangilangenud sõduri Pak Sen Heni, keda ameeriklased pidasid salajases vangistuses, vabastamist ja repatrieerimist.” Üks ajalehes „Edasi” ilmunud lause kannab järgmist kuju:

3) „... ohvitserid nõuavad ... otsuste tühistamist, otsuste, mis näevad ette parlamentaarse korra taastamist...”. Eesti lauseehituse kohaselt võiks neid lauseid konstrueerida ms. järgmiselt: 1) „See väljaanne kujutab endast Mao Tse-dungi 4-köitelise, praegu Pekingis hiina keeles ilmuva valitud teoste kogu täielikku tõlget.” 2) „... samuti nõudsid nad, et Korea rahvaarmee vangilangenud sõdur Pak Sen Hen, keda ameeriklased salajases vangistuses pidasid, vabastataks ja repatrieeritaks.” 3. näidet on hõlpus parandada lihtsalt sel teel, et teine „otsuste” ära jäetakse ja esimese „otsuste” ette lisatakse „niisuguste”; niisiis: „nõuavad ... niisuguste otsuste ...”.

Eesti lauses on juurdunud reegel, et kui pealausele eelneb mõni kõrvalliige või kõrvallause või kui pealause enese öeldis on tingivas või käskivas kõneviisis, siis esineb pealause esmalt öeldis ja seejärel alus. Selle juhise vastu eksitakse viimasel ajal õige sagedasti; nimelt jäetakse need pealiikmed ümber paigutamata, ja selle tagajärjel muutub lause ebaselgeks või omandab hoopis teise sisu. Näiteks lauses „külanõukogude valimiste ühes valimisringkonnas kandidaat ei saanud absoluutset häälteenamust” tuleb teha eesti lausele vastav parandus: „ei saanud kandidaat...”. Õigesti konstrueeritud lause „Hiljem tutvustas direktor N. N. õpetajaile mõningaid töövõtteid” on saanud üsna teise sisu, kui talle on „Nõukogude Õpetajas” antud kuju „Hiljem direktor N. N. tutvustas...”, milles vihjatakse hoopis direktorite vahetusele. Taoliste pahatihti esinevate näidete reast võiks esitada veel kasvõi sama ajalehenumbri lause: „Uue aine õpilased omandasid puudulikult...”.

Ühend- ja väljendtegeusõnad on meil varemalt üldreeglina koosnenud tegeusõnast ja selle ees asetsevast kõrval- resp. käänd- või määrsõnast, välja arvatud selliselt moodustunud tegeusõnade olevik ja lihtminevik pealauses, kus see järjestus on rahvasuus ümberpöördukt tarvitusel; niisiis: *vastu võtma, läbi lugeda, ära võites, olid kokku tulnud, olevat heaks kiitnud, esile toomata* jne., aga *ta loeb läbi, nad tõid esile* jne. See sõnade järjestus on viimaseil aastail kõrvale heidetud ning asendatud ümberpöörduga: *võtma vastu, lugeda läbi, kasutades ära* jne. See ei ole rahvakeelne tarvitamisviis, ka mitte mingi võõrmõju tulemus, vaid selle on loonud juhulikult käibele pääsenud uid, pimesi matkitavaks saanud tuju. Ainus õige tee on siin tagasi minna eelmainitud rahvapärasele ühend- ja väljendtegeusõnade komponentide järjestusele.

Samuti nõuab pealause laiendite, lühendamata ja lühendatud kõrvallauseste paigutus keeles väljaarenenud alustel mitmeti veel üksikasjalisemat rakendust, kui seda tänini on sündinud ja kui neile piisamatustele vihjaminegi käesolevasse sõnavõttu mahub. Riivamisi olgu sellelt alalt puudutatud ainult üks olulisem küsimus — lühendatud määrusliku lauselühendi paigutus. Teatavasti on sõnade hariplik reastus eesti pealauses järgmine: alus, öeldis, määrus, kaudsihitis, sihitis. Sama lauseliikmete järjestus jääb üldiselt püsima ka siis, kui mõni neist liikmeist asendatakse samasisulise lauselühen-

diga või lühendamata kõrvallausega. Vaadeldes seda näites: „Poeg saatis pärast seitsmeklassilise kooli lõpetamist kevadel kohe avaldise pedagoogilisse kooli astumiseks.” Muutes selles lauses määrusrühma lauselühendiks saame järgmise lause: „Poeg saatis, lõpetanud (või: kui ta oli lõpetanud) kevadel seitsmeklassilise kooli, kohe avaldise ...” või kui paigutame lauselühendi või lühendamata kõrvallause pealause ette, siis saame veel enam levinud reeglipärase lause: „Lõpetanud kevadel seitsmeklassilise kooli, saatis poeg ...”, aga mitte: „Poeg, lõpetanud kevadel seitsmeklassilise kooli, saatis poeg ...” (nagu see on esitatud IX klassi jaoks koostatud „Eesti keele grammatikas”, 1954. a. trükk, lk. 117). Viimane lauseliikmete järjestuse võimalus on õige ainult siis, kui antud lauselühend muudetakse *kes-sõnaga* algavaks lühendamata täiendauseks. Hoopis sompunud on mõte aga ühes „Rahva Hääle” lauses: „... kommunistlik partei võitleb otsustavalt reaksionääride uute kallale tungikatsete vastu töötajate õigustele ja huvidele.” Selle lause sisule vastav ja vormilt õige konstrueering oleks võinud ainult järgmine olla: „... kommunistlik partei võitleb katsete vastu uuesti kallale tungida töötajate õigustele ja huvidele.”

Eespoolesitatud lühimärkmeid, mis on tehtud konstruktsioonide, fraseoloogia, võõrsõnade kirjutamise ja lauseehituse kohta, selgub, et eesti ajalehtede keeles on nende alade osas mitmesuguseid eba-piisavusi. Osalt on need tekkinud seoses venekeelse teksti tõlkimisega, kusjuures ei ole eesti keele omapärale vastavaid nõudeid küllaldaselt arvesse võetud; osa puudusi tuleb aga sellest, et ei ole toetatud tarvilikele allikaile, nagu teatmikele ja sõnaraamatuitele; selgub ka, et pole tarvilisel määral silmas peetud eesti keele grammatikat ega tarbe kordadel kontaktis oldud vastavate alade õigevormiliste keelenditega. Kõiki neid nõudeid on ajakirjandusel aga möödapääsemata tarvis täita, et seista oma kutse kõrgusel, s. o. et päev päeva kõrval oma lugejaskonnale pakkuda kõrget ühiskondlik-poliitilist ning kasvatuslikku sisu vormikindlalt ning selgelt väljendatud keeles.

ÕIGEKEELSUSE KÜSIMUSI NIMETAVALISE JA OMASTAVALISE LIITUMISE ALALT

E. RAIET

Nimetavaline ja omastavaline liitumine, on kahtlemata eesti õigekeelsuse üks kõige raskemini lahendatavaid probleeme, kus isegi keelemeeste endi keskel on olnud ja on edasigi küllalt lahku-minevaid arvamusi. Et viimastel aastatel on selles osas kirjakeele norme mõnel määral muudetud ning grammatikareegleidki täpsustatud, seejuures aga tehtud muudatusi avalikkuse ees vähe põhjendatud, on otstarbekohane mõnedel küsimustel lühidalt peatuda. Käsitlen järgnevas lähemalt ainult neid probleeme, kus tekib küsimus, mis on süsteemipärane, mis mitte, jättes kõrvale normimuudatused, mis on tehtud tarbest arvestada kirjakeeles väljakujunenud pruuki (*proovitund, proovitrukk* senise *proovtunni, proovtrüki* asemel jts.) või rahva laiade hulkade kõnekeelt (*lumememm, bassihäl* senise *lumimemme, basshääle* asemel).

Teatavasti on eesti keele nimetavalise ja omastavalise liitumise reeglid üsna tinglikud üldistused, mis haaravad harilikult ainult suuremat osa vastavast materjalist. Seda tihtipeale vastuolulist materjali on seejuures võimalik süstematiseerida mitmeti. Reegli sõnastuses võib üheainsa sõna muutmine, lisamine või ärajätmine tunduvalt muuta reegli kehtivuse piire. Nii on tänapäeva keskkooli-grammatikas reeglit, mis ütleb, et nimetavaliselt liitub täiendsõna siis, kui ta tähendab materjali või ainet, millest põhisõnaga väljendatud ese on tehtud, täiendatud sõnadega *või koosneb*. See lisand, mis näib esimesel pilgul vägagi tarvilikuna, võimaldades seletada nimetavalist liitumist reas anatoomia, zooloogia, geograafia, mulla-teaduse jt. oskussõnades (*kõhrliidus, kõhrkasvaja, lihasmagu, rasv-kude, liivmuld* jt.), kaotab palju oma veetlusest, kui selgub, et ta sunnib erandiks pidama selliseid harilikke sõnu nagu *liivaküngas, liivakivi, lubjakivi, paekallas, rasvalott* jt.

Sellesama reegli puhul võib tekkida muidki küsitavusi. E. Muugi „Väike õigekeelsus-sõnaraamat” fikseeris normiks *loorberpärja* ja *lumivaiba*, ilmselt lähtudes üldreeglist. Seejuures on jäetud aga arvestamata kõige lähemad analoogiad. Et keeles eksisteerivad sõnad *roosikrants, roosipärg, lillepärg, mirdipärg, lillepalmik, lillevanik* jts., mida on tunnustanud ka sõnaraamatud, pole põhjust

loorberipärgagi veaks pidada. Sellepärast fikseeribki nüüd „Väike õigekeelsuse sõnaraamat” normiks *loorberipärja*. Et puidusortimentide nimetused nagunii on omastavas (*kuusepalk, männiprops, kasepakk*), et omastavaliselt kalduvad liituma ka sõnad nagu *tammeparkett* (nii fikseeribki „Eesti õigekeelsuse sõnaraamat” — „Väike õigekeelsuse sõnaraamat” jätab küsimuse kahjuks lahendamata), *tammepaneel, kadakakepp*, tuleks kaaluda, kas neid üsna rohkeid erandeid ei saaks kokku võtta üheks kindlamalt piiritletud erandirühmaks, märkides kas või sedagi, et taimenimed täiendsõnana liituvad harilikult omastavaliselt. Teatavasti alles mõnedes kõige uue-mates liitsõnades esineb ka nimetavalist liitumist (*roogplaat, nelkielised* jt.). Selline suuremate erandirühmade fikseerimine on meie keele praeguses arenemisjärgus, kus suurema hulga küllalt harilike liitsõnade liitumisviisi muutmine pole enam võimalik, ainsaks teeks enam-vähem kindlate liitumisreeglite saamiseks. Samuti ei esine *lumevaip* keeles üksikult. Sõnad nagu *vihmaloor, härmarüü, tulemeri, metsamüür* näitavad, et senised sõnaraamatud on meie kirjanduse klassikutel (Vildel) esinenud *lumevaipa* asjatult veaks pidanud. Omastavaline liitumine ongi täiesti reeglipärane juhtumeil, kus põhisõna ütleb, missugusel kujul, missuguses vormis täiendsõnaga märgitud aine esineb. Erinevalt lähedastest nimetavalise liitumise juhtumitest on sel korral liitsõnas kandvaks pooleks täiendsõna (kui täiendsõnaks igal juhtumil nimetada liitsõna esiosa, mis, nagu näeme, alati sisuliselt ei sobi). Nii on *muldvallil* ja *mullavallil* erinev sisu: *muldvall* on mullast valmistatud, valli funktsioonidega ehitus, *mullavall* aga juhuslik vallitaolise välimusega mullakuhjatis. Võrreldagu ka liitumisviisi ja tähendust sõnadel *tulesilm* ja *tulisilm*. On ilmne, et esimesel korral on juttu tulest, mida võrreldakse silmaga, teisel juhtumil aga silmaga, mis meenutab tuld. Et omastavaline liitumisviis esineb muudiski sõnades, kus sisuline raskuspunkt on esimesel sõnal (*tüdrukutirts, mehemürakas, vankri-loks*), tekib küsimus, kas siin pole tegemist üldise keeles peituva seaduspärasusega.

Nimetavalises ja omastavalises liitumises valitseva süsteemi parandamiseks tuleb kahtlemata pidada *taimtoidu* asendamist kõnekeeles tavalise *taimetoiduga* (toitude nimetustel omastavaline liitumine!), *rindkuju* asendamist *rinnakujuga* (vrd. näopilt, grupipilt) ja praktikas ammu juba levinud kujude *sidrunhape, õunhape* jts. fikseerimist normiks. Seega muutus keemilisi aineid tähistavate liitsõnade rühm väga kindlaks nimetavalise liitumise rühmaks, nähtavasti ainsaks, millest on grammatikaõpikuiski võimalik esitada kõik erandid (tüüp *süsihappegaas*, mille kohta lähemalt vt. tagapool; *vasevitriol, rauavitriol*; liitsõnad põhisõnadega *sool* ja *ühend*, millede puhul on tarvitatud ka lahkukirjutamist).

Praeguses keskkooligrammatikas on tunduvalt täpsustatud varemaaegset reeglit: täiendsõna on nimetavas käändes, kui ta väljendab mingi asja olulist asukohta või olulist esinemisaega. Materjali analüüs näitas, et see on enamikul juhtumeist kehtiv küll tai-

mede ja loomade nimede suhtes (*aedmaasikas, metskits, suvivili, kevadkogrits*), muudel juhtumitel aga mitte. Olulise asukoha puhul on omastavaline liitumine niivõrd valdavas enamuses, et selle võib fikseerida reeglina (*laualamp, seinakell, laemaal, nurgaaken, rannamantel* jne.). Järelikult siis ka *tänavakingad, tänavavõitlus, mere-röövel, rannajoon, rannavall, merevaik* jt. Nimetavaliselt jäävad siiski *mägirajoon, mägikarjamaa* jts., kus nimetavaline liitumine annab edasi tähendust *mägine, mäestiku-*, samuti *välirikõik, välirikindlustus* jts., kus *väli-* tähendab *sõjavälja*- v. *välis-*. Olulise asukoha ja esinemisaja reeglit on aga tarvis veelgi täpsustada. Nimelt on taimede ja loomade liiginimetusteski rida omastavalisi liitumisi, mida pole grammatikaõpikus lähemalt piiritletud. Tuleb püüda saavutada, et vähemalt ühe täiendsõna piirides oleksid kõik taimede ja loomade liiginimetused ühtlaselt. See võimaldaks anda senise ebamäärase „... esineb rida omastavalisi liitumisi, ...” asemel erandlikult liituvate täiendsõnade loetelu.

Omaette probleemi moodustab *mõte*-tüüpi sõnade liitumise küsimus. Kõigist pingutustest hoolimata ei suudetud kirjakeelde juurutada *seemevilja, tõkepuud, katepaberit* jt. Tendents kasutada seda tüüpi täiendsõnade puhul ainult omastavalist liitumist on nii silmatorkav, et „Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu” koostamisel tekkis küsimus, kas ei ole võimalik keeletarvitust ühtlustada just sellest tendentsist lähtudes. Kahtlusi võiks seejuures tekitada küsimus, kas ei ole nimetavaline liitumisviis oskussõnades juba juurdunud (vt. E. Elisto „Keelelisi küsimusi” lk. 80). Keele ja Kirjanduse Instituudis „Suure õigekeelsuse sõnaraamatu” jaoks kogutud materjal aga näitas, et see tendents avaldab mõju ka valdava enamiku oskussõnade puhul. Kuigi oskussõnastikud fikseerisid nimetavalise liitumise, kasutati tegelikult nii *katelehte* kui ka *kattelehte*, nii *katekude* kui ka *kattekude*. Selgus, et *mõte*-tüüpi sõnad liituvad omastavaliselt isegi keemiliste ainete nimetustes, selles nimetavaliste liitumiste kõige kindlamas rühmas. Pole juhus, et keemikud tarvitavad küll *lämmastikhapend, magneesiumkarbonaat*, aga *süsihappegaas, salitsüülhappe-anhüdriid*. Nähtuses, et teatav sõnatüüp võib sattuda liitumise seisukohalt veidi erandlikku olukorda, pole midagi uut. On ju näiteks ne- ja s-lõpuliste täiendsõnade liitumine ammu eraldunud omaette küsimuseks. Kõige selle tõttu mindigi „Väikeses õigekeelsuse sõnaraamatus” *mõte*-tüübis üle omastavalisele liitumisele. See muidugi ei tähenda, et tõelise tarbe korral ei võiks mõnes ühendis esineda ka nimetavaline liitumisviis. Nagu praktika näitab, on neid juhtumeid aga õige vähe.

Rohkesti vaidlusi on tekitanud liitumise küsimus tüübis *ving(u)-mürgistus, gaas(i)keevitus*, s. o. juhtumel, kui täiendsõna märgib vahendit või abinõu, mille abil mingi tegevus või nähtus on esile kutsutud. Teatavasti fikseerib uus „Väike õigekeelsuse sõnaraamat” selles tüübis senise nimetavalise liitumise asemele omastavalise liitumise, viimane keskkooli grammatikaõpik aga jääb üldiselt nime-

tavalise liitumise juurde ja esitab „Väikeses õigekeelsuse sõnaraamatus” esitatud omastavalised liitumised eranditena.

Jättes küsimuse nimetavalise ja omastavalise liitumise piiridest selles tüübis siinkohal lahtiseks, märgiksin ainult, et vähemalt neil juhtumel, kus omastavaline liitumisviis ei suuda sisu küllalt ühemõtteliselt edasi anda, tuleb minu arvates siiski tarvitada nimetavalisi liitumisi (*kuderavi*, *muldevormimine* jts.), kui just ei taheta või ei saa kasutada muid keeles peituvaid võimalusi (*muldevormimise* asemel on võimalik öelda *muldelitega vormimine*). Järjekindlalt tuleb omastavalisele liitumisele üle minna põhisõna *mürgistus* puhul. Selle põhisõnaga liitsõnad erinevad üsna tunduvalt teistest sama reegli all esitatud sõnadest. Kui kõigil muudel juhtumel väljendab liitsõna tegevust, mida teostatakse täiendsõnaga märgitud vahendi abil (*gaas[i]keevitus* = gaasiga, gaasi abil keevitamine), siis mürgistuste puhul on tegemist nähtusega, mida mingi asi esile kutsub (*vingumürgistus* — vingu poolt esilekutsutud mürgistus). Kõik teised keeles olevad liitsõnad, mis väljendavad millegi poolt esilekutsutud nähtust, on alati olnud omastavalise liitumisega (*külmakangestus*, *veeuputus*, *põuakahjustus* jt.). Mõistelist segiminekut pole selles tüübis karta. Toidumürgistust näiteks ei ole kuidagi võimalik segi ajada toidu mürgistamisega, sest mürgistus ei tähenda üheski seoses mürgistamist, vaid ikka ja alati organismi mürgistatud olekut.

Mõned normimuudatused on tehtud täiendsõna *lõpp* puhul. Nime-tavaliselt liitub see sõna siis, kui räägitakse nähtusest, mis antud nähtuste reas on viimaseks, omastavaliselt aga siis, kui nähtus esineb lõpu puhul. Sellepärast fikseeritigi *lõpueksam* (kooli lõpetamise puhul tehtav eksam), *lõpuspurt* (jooksu lõpetamisel tehtav spurt), *lõpumäng* (s. o. mängu lõpposa), aga *lõppklass* (viimane klass), *lõpp-peatus* (viimane peatus) jne.

Nagu eelnevast nähtub, on keelematerjali läbitöötamine andnud mitmel puhul võimaluse seniste liitumisreeglite täpsustamiseks. Edasine uurimistöö peab aitama ja kindlasti aitabki lahendada seni veel lahtiseks jäänud või vaidlusalused küsimused.

KEELELISTE VAHENDITE TARVITAMISEST A. HINDI POOLT ROMAANIS „TUULINE RAND” II

ED. VÄÄRI

Eesrindlik nõukogude kirjandus, sisult sotsialistlik ja vormilt rahvuslik, on kutsunud lahendama meie inimeste ees seisvaid mitmekesiseid probleeme. Sealjuures on ilukirjanduslik teos oma probleemide mitmekesisusele vaatamata eeskätt kunstiteos, mis veenab ja kasvatab lugejat oma spetsiifiliste vahenditega. Nõukogude kirjanduse varasemal perioodil unustati mõnikord vorm, mistõttu teosed olid oma vajalikust ideest ning põletavaist probleemidest hoolimata igavad, hallid ega veennud lugejat. Nõukogude kirjanikele pakuvad ammendamatuid võimalusi kirjutama õppimiseks vene kirjanduse klassikud, kes on sageli kõnelnud sellest, kuidas tarvitada keelelisi rikkusi. Tarvitseb siinkohal meenutada vaid Radištševit, Puškinit, Gogolit, Belinskit, Tšehhovit, Korolenkot jt., kelle seisukohtadest on näha, „missugust võitlust pidasid kirjanikud ja kriitikud täpse ja selge kirjakeele loomise ja arendamise eest, vastuolude kaotamise eest raamatukeele ja igapäevase suhtlemiskeele vahel, kutsudes üldrahaliku keele rikkuste kõige täielikumale tarvitamisele hoolika suhtumise teel keele struktuuri iseärasustesse”¹.

Ka eesti klassikalisel kirjandusel on silmapaistvad traditsioonid meie rahvuskeele rikkuste tarvitamisel. Sealjuures ei ole meie paremad kirjanikud olnud ainult lihtsad keeletarvitajad, vaid ühtlasi ka keele arendajad ning laiade masside keelekultuuri kasvatajad. Tarvitseb nimetada Fr. R. Faehlmanni, Fr. R. Kreutzwaldi, E. Vildet, E. Peterson-Särgavat, A. H. Tammsaaret, O. Lutsu jt. Eesti nõukogude kirjanduses on kahjuks pühendatud keelele vähe tähelepanu. Sellest tulenebki, et kirjaniku teos on mõnikord igav, kuiv ja väheveenev. See on tingitud eesti keele pealiskaudselt tundmisest kirjaniku poolt ning kunstimeisterlikkuse alahindamisest mõnede kirjanike ja kriitikute poolt. On olemas rida konkreetseid juhtumeid, kus noored „kriitikud” ründasid kirjanikke ja tõlkijaid sellepärast, et need kasutasid sõnu ja väljendeid, kuigi rahvapäraseid, mis polnud arvustajale tuntud. Pärast J. V. Stalini keeleteaduslaste tööde

¹ A. M. Докусова, Русские писатели о языке, Ленинград 1954, lk. 5.

ilmumist võeti sellistelt kriitikutelt relvad ning keel sai ka eesti nõukogude kirjaniku käes tõeliseks võitlusvahendiks.

Rahvakeele meisterliku tarvitamise poolest paistis silma A. Hint juba oma näidendis „Tagaranna meeste kalakuunar” ja „Kuhu lähed, seltsimees direktor?“, millele juhtis tagasihoidlikult tähelepanu ka kriitika. Hoopis suuremat huvi äratas kirjaniku romaan „Tuuline rand” I, mille puhul kõneldi üldsõnaliselt ja šablooniliselt kirjaniku suurest õnnestumisest kunstiliste vahendite tarvitamisel, näit. R. Alekōrs: „Romaani sõnastus on ladus, sõnavara rikkalik ja keel lopsakas ning rahvapärane. Tegelaste kõne toob välja nende iseloomu erijooned”²; A. Roolah: „Teose keel on lopsakas, dialoogid kasvavad orgaaniliselt välja sündmustest”³; H. Lumet: „Tuleb veel alla kriipsutada autori lopsakat, rahvalikku keelt, mis on läbi põimitud sooja huumori ja lõikava sarkasmiga, vastavalt adreessadile”⁴; L. Hein: „Aadu Hindi keel, nagu tuneme seda ta varasemate teoste kaudu, on käesolevaski romaanis rahvalik, lopsakas, värvikas, kujunditerikas. See aitab palju kaasa nii tegelaste kõne kui ka autorikõne mõjuvusele”⁵ jne. Selliste „lopsakate” hinnangute kõrval esines aga ka üksikuid katseid lähemalt selgitada teose kunstimeisterlikkust, eriti aga keelt (E. Nirk⁶, P. Kuusberg⁷). Ainsa õnnestunud kirjutisega esineb R. Kull⁸, kes toob kokkusurutult loogilise analüüsi kaudu esile romaani I osa kunstilise õnnestumise põhjused. Kriitika juhtis tähelepanu aga ka mõnede puudustele (murdesõnade liigne tarvitamine, tundmatute sõnade seletamata jätmine jne.).

1954. a. ilmus A. Hindi sulest järg romaanile „Tuuline rand” II osa näol, mis on jällegi esile kutsunud lugejaskonnas elavaid mõtteavaldusi. Allpool võetakse lähema vaatluse alla A. Hindi teos just keelelisest seisukohast.

* * *

Oma teoseis tarvitab A. Hint üldrahvalikku eesti keelt, milles esineb arvukaid võrdlusi, piltlikke ütlusi, kohaseid epiteete, kiriklikke ning piibellikke väljendeid, vanasõnu, kõnekäände jne. Nende tarvitamine õigel ajal ning õigel kohal ongi kunstimeisterlikkuse üheks komponendiks. Toodagu allpool süstematiseeritud näiteid teosest.

1. Võrdlused: „... magas poiss nagu kott kaljalähkri kõrval heintes” (374); „See kolmemastiline oli ju siitkandi rahvale nagu

² R. Alekōrs, „Tuuline rand”, Noorte Hääl, 9. juunil 1951.

³ A. Roolah, „Tuuline rand”, Edasi, 10. juulil 1951.

⁴ H. Lumet, „Tuuline rand”, Ohtuleht, 16. juunil 1951.

⁵ L. Hein, Romaan töötava rahva võitlusajaloost, Nõukogude Õpetaja, 6. juulil 1951.

⁶ E. Nirk, Aadu Hindi „Tuuline rand”, Sirp ja Vasar, 7. juulil 1951.

⁷ P. Kuusberg, Romaan töötava rahva võitlusrikkast minevikust, Rahva Hääl, 26. juunil 1951.

⁸ R. Kull, Keeleliste vahendite kasutamisest A. Hindi teostes, Edasi, 14. novembril 1951.

esimene armastus" (332); „... kui ... horisondil üksiku saare triip nagu suure vaalaskala selg veest paistma hakkas" (299); „Elus ja terve nagu purikas" (39); „... kena ja priske nagu ladvaõun..." (69); „... keerlen nagu kass mitu ja mitu ringi palava pudru ümber..." (311); „... ta karjus nagu ratta peal" (72); „... silmad pärani ja tardunud nagu äkksurnul..." (48); „... ja kõik oleks läinud nagu lepase reega" (171); „Tulemaa kaljude vahel väinas sõida nagu potis" (233); „Olin siin oma luugiga nagu laastukese peal istuv kärbes..." (290) jt.

2. **V a n a s õ n a d.** Kirjanik tarvitab neid tekstis, muutes sageli nende otsest vormi; mõnikord esinevad nad aga ka muutmatult: „... ettevaatus on tarkuse ema..." (248); „... rääkimine hõbe, vaikimine kuld..." (339); „... egas käbi kannust kaugele kuku" (339); „... vana arm ei roosteta..." (20); „Kadedus aga, nagu räägitakse, kaotab vilja väljalt, viib kalad merest" (351); „... kelle leiba sa sööd, selle laulu sa laulad" (45); „Kurat keedab oma pada, elu läheb oma rada..." (21); „... kellel janu, sellel jalad!" (15). Mõnikord on autor vanasõna ise täiendanud, muutnud või kommenteerinud, millega on saavutatud ilmekust või vajalikku meeoleolu, näit. „Ilu ei panda padaje ja ka armastusest üksi on eluks vähe" (320); „Kahte jumalat korruga ei suuda keegi teenida, kahte meest korruga ükski naine armastada" (268); „... kelle viina sa jood, selle laulu sa laulad!" (307); „Mis kiil laevale, seda on naine mehele: on kiil nõrk ja kerge, jääb laev kipak..." (146); „Võõra häda öeldakse ikka kasvavat puu küljes..." (244); „Häda ajavat ka härja kaevu ja au naisele, kes armastuse pärast oma mehe vastu oma pea palveks painutab" (254); „Laulusalm ütleb küll, et „Vanapoiss see põrgunui, vanatüdruk taevatui" (245); „Siidisärgis on ka kirbud, mis ei lase magada..." (244) jt.

3. **K õ n e k ä ä n u d.** Küllalt palju kasutab autor võrdluste ja vanasõnade kõrval veel teisi fraseoloogilisi ühikuid, nagu kõnekäände, mis mõnikord on lähedal vanasõnadele, mõnikord aga täiesti ilma vanarahvatarkuse varjundita, lihtsaid piltlikke ütlusi jne., jne.: „... kuni väikemees oli vaakunud elu ja surma vahel..." (285); „... peab Ants Aeru pärast pillid kotti panema!" (46); „Kusti oma suu oli juba ammu mulda täis..." (339); „... ei ole siin meiesugusel hõlpu ei Soomes ega Saares, ei Muhus ega Muratsis" (83); „... aeg on kõige parem tohter" (256); „... ja mina vaadaku läbi viie..." (47); „Ega minagi pole „Anette" külge laulatatud..." (21); „... ja vanal Veidel hoopis tugevamini rauad suhu pannud" (163); „... kusagil Ameerikas või Austraalias tõmbab poiss jalad selga" (47); „... kuulas või kõrvad loperguseks..." (265); „... kulus minusugune lapsest saadik mereeluga kokku kasvanud inimene siia päris marjaks ära" (298); „... muidu oleks ma ammu jalad selga võtnud" (313); „... kui Sander tema sabas oleks rippunud" (13); „... hoidis oma kõrvad kõige halva kuulamiseks veel enam kikkis..." (23); „... tema pidi siit jalga laskma" (34); „... polnud ta Tõnis Tihule sõnagi hinganud" (63); „... nii et nad

ei saa talle puru silma ajada" (69); „...vaid võiks päris külahar-
moonika järgi tantsu vihtuda" (174); „...vangiga ühe pulga peale
panna..." (219); „...pole vaja teil asjata oma nina toppida!"
(240); „...aga eks igaüks nuputa sedasi, kuidas rahakott ja jõud
kannab" (330); „...kui oma naine hakkab sarvi näitama" (245);
„...ning rühmas seda enam väljas tööd teha" (277); „...ja kus
siis kukkus telkarihm tööle..." (117); „...ja kellel pealegi süda
palju enam Tiina koha pealt sügeles" (65); „...või peavad ikka
veel vallalist põlve?" (313); „...eks saite nüüd karistussalga püsse
maitsta" (31) jt.

4. Autoripoolsed piltlikud väljendid. Terve rida piltlikke väljendeid kuuluvad otseselt autorile, kusjuures nad on loodud rahvapäraste väljendite eeskujul, näit. „Emandast, endi-
sest sakste käes läbiloksutatud toatüdrukust, polla tal ka õiget naist
olnud..." (90); „Aga kirjus pakis, joobnustavas pudelis ja valge
mehe kallistuses on enamasti välise silmahimu ja ihumõnu kõrval
ka kihvti..." (302); „Aga ka ilma rahata ja võimuta valgele ei ole
maailm lilleaed..." (310); „...kel polnud rohkem hinge taga kui
see, mis üll ning ümber..." (206); „Liiga palju on sul neid linde
olnud, küll turteltuisid, küll eiderhanisid, küll koskleid, küll hahka-
sid" (352); „Sa oled kõigi nende peale üksnes oma isase jahirõõme
maitanud" (352); „Ja usu asemel saad — musul!" (184) jt.

5. Piibli- ja kiriklikud väljendid. Romaanis on silmapaistev koht piibliväljendil, mida autor kasutab üldise silma-
kirjalikkuse paljastamiseks. Osa väljendeid on aga seotud kirikuga
laiemas mõttes, kusjuures autor on jätnud endale vabaduse selliseid
väljendeid kommenteerida või muuta, millega on saavutatud autori
satiirilise suhtumise tegelastesse, kes piiblitõdesid kasutavad oma
tõeliste mõtete ja tegude varjamiseks. Toodagu mõned õnnestunud
näited: „Ja et ka see sõna, kuidas viimased peavad saama esimes-
teks, võiks täide minna, ei tohtinud vaga vend Peepson ometi keel-
duda" (172); „Surm on patu palk! olla kirikhärra käratanud ja pas-
toraadi ukse Riti nina alt kinni löönud" (23); „...klaasi all risti-
puu küljes kõlkuv ärapiinatud Kristus karjus viimse jõuga enda
kõrval ristil rippuvale röövlile: „Veel täna pead sa minuga para-
diisis olema!" " (229); „Kuid nagu öeldakse: lihalik inimene tahab,
aga suur jumal juhib..." (170); „...aga vähemalt see sõna paistab
piiblis tõsi olevat: kellel on, sellele antakse, aga kellel pole, sellelt
võetakse seegi ära, mis tal on" (152); „...andku talle head hinga-
mist..." (331); „...ja palus issandat „õnnistada nende ihusugu,
et nuhkidest ei tuleks puudu..." " (61); „...sest ka vagad apostlid
hakkasid pärast püha vaimu väljavalamist segaselt kõnelema" (66);
„Küll vagade elu siin seespäi hiilgab, ehk väljastpoolt tema küll
imelik näib" (16) jne.

6. Murdesõnad ning murdelised sugemed. Lokaalse koloriidi andmiseks tarvitab kirjanik vähetuntud sõnu või
päriselt murdesõnu. Terve rida neist on tuntud saartel ja Lääne-
Eestis ning mõned esinenud ka kirjanduses, osa on aga päris harul-

dased, mille tähendustki paljud lugejad ei tea. Esitame mõned näited: *asisevõitu, harvik, järjepikku, kapet, kartuhlis, kirvesvarres, kisu-line, kiut, labu, ludinal, meesnimene, naisnimene, oga, pire, päi-line, runntuhlid, seegamine, tenger, tuulepugi, umbessõna, valts, vanatoi, vastale, veeäevil, ühte väärdi, õnnipidi; hülpima, kiputama, nappima, tännima, ulpima, vinnima* jt. Värskelt mõjuvad õnnestunult valitud kirjakeelsed, kuigi sageli teatud murdelise varjundiga sõnad ja väljendid, nagu *adravannas, hatt, isandamees, kiks, koost, kumu, kõnd, küljesoojendaja, lahvavesi, patisaks, pativannid, pisku, purjekakõks, põndad, sõrarahvas, tapuaed, telkarihm, tritsud; hõõritama, isunema, pruukima* jt. Osa sõnu esineb murdelisel kujul, näit. *jäntima, kesse, korrat, kunturi-pood, miskit, näedsa ~ näädsa, paargus ~ praegus, polla, rehalne, rotsent, seiskus, urjäädniku-isand, urmat* jt. Esineb muidugi tabavaid murdelisi väljendeid, nagu *huvitust tundma, juhtumise kombel, liiadnimed, mitmele korrale, psaa või ep taha, suu seks, uskumist mööda, võlts kõõrutus, üks-kolmat* jt. Morfoloogia ja süntaksi alal esineb vaid üksikuid saaremurdelisi jooni, nagu „... sãrasivad tähed...“ (165); „... kuidas Laiakivi Kusti kodus lastevahel leivatükke jagas ja räimeid luges...“ (331) jt.

7. Merendusala terminoloogia. Et anda paremini edasi olustikku, on autor kasutanud tegelaste ja olukordade iseloomustamisel arvukalt merendusala terminoloogiat. Sageli tarvitavad tegelased isegi maismaal olles merendusala sõnu ja väljendeid. Allpool esitatakse mõned merendusega seotud sõnad: *bakboord, barkantiin, deviatsioon, jullrigger, hals, hauskar, kaipoller, kalimees, kimming, koeravaht, korrespondentsreeder, laevaruhv, landgang, logiliin, navigatsioon, passaattuul, passaser, selis, shanghaier, shipshandler, stuurboord, süvis, Süd-West, taavet, trade-wind, tüürman, ustak, vaarvaater, vant; grundi panema, lossama, plinkima, poutima, traverssi võtma* jt.

8. Žargooni- ning argooväljendid. Mõningal määral esineb veel žargooni- ning argooväljendeid. Nende mõõdukas kasutamine aitab sageli anda tabavaid iseloomustusi, näit. *rahajurakas, lortsima, mehkendama ja sehkendama, noosi kätte saama, panti hoidma, põhja kärutama, ringi pommima, semu, soku-tama, sotid, šanssu vaatama, torts maad, tuurid peal olema, untsu minema, vorpima, vurhvi minema, värgid korda parandama* jt. Selliste tavaliste žargooni- ning argooväljendite kõrval tarvitab autor veel kadakasaksa žargonist võetud keelevärdjaid, nagu *hantvõrk, geshefti tegema, luuslant, mamsel, mamma, rehnung, seitung, šnitt, uurmaaker, maakler, mekk* jt. tavaliselt vastava meelsusega tegelaste iseloomustamiseks.

Ka venekeelsete ja -meelsete truualamlike tsaarisulaste jaoks on autoril väljendusvahendeid, näit. *batjuška, istooria, korotskoi, malovaata, ohrana, prosta, rjadavoi, rōbakk, tavaar, tsetvertnoi, uhaa, vodka* jt. Nendele lisanduvad veel üksikud võörkeelsed väljendid meremeeste leksikonist, nagu *legoo* jt. Seega on žargooni- ning argooväljenditeil teoses küllaltki oluline koht.

9. Võõrkeelsed fraasid. Omapärase võttena tarvitab kirjanik veel tabavaid võõrkeelseid fraase, mõnikord üsna pikki ning segi eesti keelega. Kõige rohkem on saksakeelseid väljendeid, näit. „... *eine gute Miene machen und abwarten*” (148); „... *erschütternder Roman...*”; „*Aber Gustav, sei doch anständig!*” ütles proua Luise huuli mossitades ning asendas „*O hätt' ich dich!*” vaikse ja õrna „*Still ruht der See'ga...*” (208); „... *namens Aer...*” (35); „*Eine Möwe flog über's Meer und erzählte...*” (55); „*Aber mein Mann sagt, dass das grösste ist die Hoffnung, Hoffnung...*” (230) jt. Saksa keele kõrval on arvukalt riigikeelseid fraase, peamiselt küll kohaliku kardavoi iseloomustamiseks, nagu „... *Kristos voskres...*” (148); „*Moltšatj!.. Ja vas nautšuu sobljodatj tišinu!*” (178); „... *üimja Johannes...*” (74); „*Hospodi pomilui...*” (191) jne., kuid ka teiste puhul, näit. „*jei bogu*” (29); „*penssia*” (150) jt. Karjaste elu kirjeldamisel Kuramaal, samuti karjaste kõnes tarvitab autor läti keelseid lauseid, näit. „*Kad kustoni ärā, ganam jābūt vietā*” (80) jt. On veel ingliskeelseid (*fair play, God damn!* jt.), soomekeelseid (*perkele virolainen*) ja hispaaniakeelseid (*oficienda* jt.) väljendeid.

10. Vulgarismid. Tegelaste robustsuse ja labasuse esiletoomiseks tarvitab autor veel vulgarisme, nagu „... *saavad veel kodus öö eide p..... taga põõnata*” (14); „*Aga selle asemel soetatatakse talle mingi „ühisus” nagu hunnik nina alla!*” (147); „*Pole meil sittagi tarvis sinusugust õpetajat...*” (338).

* * *

Esitatust järeldub, et kirjanik Aadu Hindi keelelised väljendusvahendid käsitletavas romaanis on mitmekesised. Peale üldrahvaliku keele suurte rikkuste on autor põiminud teosesse väljendeid ja sõnu murdeist, eeskätt küll saare, kuid üksikuid väljendeid ka mujalt (näit. Vikströmi puhul). Žargooni- ning argooväljendid ja võõrkeelsed fraasid ning terminid on samuti rikastanud autori keeletarvitust. Halva redigeerimise tõttu toimetaja poolt on teosesse sattunud kahjuks aga ka mõningat ebajärjekindlust, vigu ning piisamatusi, millest kõnelda ei ole üleliigne. Lk. 20 jm. esineb *igat* pro *iga*, lk. 248 *annud* pro *andnud*, lk. 285 *tunnud* pro *tundnud*, lk. 287 *künnud* pro *kündnud*, lk. 276 jm. *omakstele* pro *omastele*, lk. 40 jm. *lasi* pro *laskis* jt. Sellised kõrvalekaldumised üldkehtivatest normidest ei ole kuidagi põhjendatud, sest nad ei iseloomusta millegi poolset tegelasi. Lk. 220 esineb *õieti ajada* pro *õigesti ajada*, lk. 9 *sillaltrügiva* pro *sillal trügiva* jne. Hästi ei ole läbi mõeldud ka peale ja pääle tarvitamine, sest kuigi autor on tahtnud Tõnis Tihu kõnes tarvitada *pääle, hää, sääl* jne., ei ole ta sellest aga järjekindlalt kinni pidanud. Üsna ekslik on noore Piigardi eesnime tarvitamine kahel kujul, nimelt lk. 328 jm. *Eduard*, kuid lk. 146 *Eduard*, samuti on ülearune sõnale *hantvärk* lk. 60 esinev paralleelne kuju *antvärk* (mõlemal juhtumil on tegemist Mare mõtiskluste ja tunne-

tega, seega langeb ära põhjendus eri murdelisest kujust). Lk. 120 aga esineb koguni sisuline moonutus lauses „Oti-taolisele, kes oma tritsudest unistas, polnud selles midagi erilist ja teda ning teisi temataolisi tüdrukuid nii väga ei häbenetudki”. Väljendist „teisi temataolisi tüdrukuid” võib järeldada, et ka Ott oli tüdruk, mis on muidugi lapsus, millele toimetaja pole suvatsenud tähelepanu osutada.

Esitatud keelelisi vahendeid on autor kasutanud õigel ajal ja õigel kohal ja selliselt, et nad sulanevad orgaaniliselt teose üldisesse koesse ning vastavad sisule. Kuigi käesoleva kirjutise pealkiri ei võimalda lähemalt jälgida, kuidas autor on konkreetselt teose tegelasi iseloomustanud, siiski võib ütelda, et autor ei säästa Alfred Peepsoni, Tõnis Tihu, Kirill Kiisa, Gustav Vikströmi jt. puhul mürgiseid satiirivahendeid, samal ajal aga andes rahvaliku huumoriga pilte lihtrahvast. Autor on õnnestunult lahendanud sisu ja vormi ühtsuse probleemi, sest keelelised vahendid on otseselt ka ajalise ja territoriaalse koloriidi edasiandmise teenistuses. Kahtlemata on noortel kirjanikel palju Aadu Hindilt õppida, kuid see ei tähenda seda, et teda tuleks jäljendada. Aadu Hindi teoste sisule sobivad antud keelelised vahendid, kuid osutuvad sobimatuteks teisekoeliste teoste puhul. Seetõttu tuleb igal kirjanikul ikkagi ise põhjalikult süveneda nii teoreetiliselt kui ka praktiliselt kunstimeisterlikkuse, sealjuures ka keeleprobleemidesse, et täita nõukogude kirjanike II kongressil esitatud nõudmisi kunstimeisterlikkuse alal:

kunstilise kultuuri ja meisterlikkuse küsimused, kirjanduse uuele sisule harmooniliselt vastava vormi novaatorlikud otsingud rööbiti alati tähtsa ülesandega relvastada nõukogude kirjanik ideeliselt — need kaks ühtset eesmärki peab kongress tunnistama nõukogude kirjanduse edasise arengu otsustavaiks tingimusteks, sest uus sisu sügavus nõuab meilt kahtlemata ka uut, kõrgemat kunstimeisterlikkust⁹.

---

⁹ A. Surkov, Nõukogude kirjanduse olukorrast ja ülesannetest, Looming nr. 1, 1955, lk. 70.

MÖNEDEST ARHAILISTEST JA OMAPÄRASTEST VORMIDEST RAHVALAULUDE KEELES

J. PEEGEL

Rahvaluule moodustab meie rahvusliku kultuuri ühe kõige suurema ja mitmekesisema varasalve, mille paeluvamaks osaks on kahtlemata vanad regivärsilised rahvalaulud. Rääkimata rahvalaulude sisulistest rikkustest ning kaunist poeetilisest vormist, pakub samavõrdselt huvi ka regivärsside keel.

Juba eesti rahvalaulude keele varasemad uurijad on juhtinud tähelepanu sellele, et regivärsside keel sisaldab terve rea vorme ning sõnu, mida võrdlev-ajaloolise meetodi abil saab seletada kui arhaisme, eesti keele vanemaid vorme, tänapäeva eesti keelest kadunud või ajaloolise arenemise teel muutunud keele-elemente. Rahvalaulude keeles sisalduvad arhaismid on väärtuslikuks materjaliks eesti keele ajaloo selgitamisel niihästi foneetika kui ka morfoloogia alal.

Käesolevas lühikeses artiklis on püütud esile tõsta üksikuid arhailisi ning omapäraseid morfoloogilisi jooni rahvalaulude keeles. Alljärgnevalt esitatav, valdavas enamuses uudne materjal peaks suutma — võib-olla küll mitte täie ilmekusega — tõendada eeltoodud väidet rahvalaulude keele tähtsusest eesti keele ajaloo ning dialektoloogia uurimisel, kutsudes ka edaspidi jätkama tööd regivärsside keele alal.

Et alljärgnev materjal koosneb reast omavahel nõrgalt seotud eri nähtustest, siis esitatakse see üksikute paragrahvide kaupa.

1. Saaremaa regivärsilistes lauludes torkavad silma omapäraseid noomeni pluuralivormid, näit. Muhust: *Või olli valju vendisile, / Valju venna naisusile.* / H II 6, 83 (423); *Obu on alles varsusila,* / *ibid.* 353 (25); *sõlgisila, kingisila* *ibid.* 483 (125); *lapsusista* *ibid.* 518 (148); *Et ta'p läigi lävesile / Ega'p ülbi uksisile* / EÜS IV 1316 (33); Saaremaalt: *Ma laulan mere jo murusiksa* / H II 35, 84 (49) Jaani; *Obu neil eesa õlgisista / Regi neil taga roogusista* / *ibid.* 35 (8) Jaani; *pinkisissa* 'pinkides' H II 18, 194 (11) Pöide; *Pane siis sõnu sõrmisisse, / Kangud käsi varsisisse.* / *ibid.* 206 (—) Pöide; *silmisista* 'silmadest' H II 35, 530 (328) Pöide; *laevusiksa, parvesiksa, purjusiksa* *ibid.* 704—705 (421)

Pöide; *madusist* 'madudest' H II 41, 362 (1) Kärļa; *kerstusist*, *riidesist*, *lambusist* SKS, Niemi (257) Kihelkonna; *häälisiks*, *rindusiks* ibid. (273) Kihelkonna; *kubbesis* ibid. (50) Anseküla.

Nähtus hõlmab kogu Saaremaad. Eriti sagedasti esinevad toodud vormid just Ida-Saaremaa kihelkondade (Muhu, Jaani, Pöide) lauludes, harvem Lääne-Saaremaal. Üksikuid harvu näiteid võime leida ka läänemaagi lauludes. Muidugi tuleb siin arvestada ka asjaolu, et ka üleskirjutusi on suhteliselt rohkem Ida-Saaremaalt.

Nagu näiteist selgub, esineb vaadeldavas mitmusetüübis *i*-mitmuse tüvi, millele liitub *si*-element.

Niiviisi saadud pluurativormides on seega kahekordne mitmuse tunnus. Kõige rohkem näib seda vormi esinevat *jalg*-tüüpi sõnades, kuid üsna sageli ka astmevahelduseta tüvedes (*lävi*, *muru*, *abu*). Arvesse võttes seda, et vaadeldava ala rahvalauludes võib ka pluurali genitiivis esineda *i*-mitmuse tüvi, oleks pluurali vormistik rahvalaulude keeles järgmine:

Nom. *varnad*, *sõrmed*, *hääled*

Gen. *varnude*, *sõrmide*, *häälide*

Part. *varnusida*, *sõrmisida*, *häälisida*

Ill. *varnusi(s)e*, *sõrmisi(s)e*, *häälisi(s)e*

Iness. *varnusi(s)a*, *sõrmisi(s)a*, *häälisi(s)a*

Seega siis iseloomustaks noomeni pluurali paradigmat saaremaa rahvalaulude keeles kahekordne pluurali tunnus, mis näib olevat üldistunud pluurali partitiivist kogu paradigmasse. Mis puutub *si*-tunnusesse, siis on see vaadeldavaisse sõnatüüpidesse omakord üldistunud *ne*- ja *s*-sõnade pluralist.

Murdes on seesugused vormid peaaegu tundmatud. Ida-saaremaa murrakuis (näit. Pöidel) kasutatakse vastavaid vorme vaid mõnes üksikus sõnas, näit. *abüzile*, *abüzil*, *abuzilt* 'turjale, turjal, turjalt'. Võiksime arvata, et vorm võis varem olla teatud sõnatüüpides rohkem levinud. Võiksime tõmmata paralleeli ka lõuna-estiliste *si*-liste mitmusevormidega, mis esinevad murdes ja rahvalauludeski, näit.: *ladvussist* 'latvarest' H II 31, 831 (12) Sangaste; *ärgesile* VK IV 332; *pervizille* 'pervedele' SL I 608 jne.

2. Inessiivi puhul pälvib tähelepanu eeskätt üksikute varasemate vormide murdeline levik.

Võru-setu lauludes on säilinud praeguse murdelise *hn*-lise või *h*-lise inessiivi kõrval ka varasem kuju *-hna*, millele juhtis tähelepanu juba Hurt¹. Lõpp *-hn* inessiivis on omane võru murde kagupoolsele osale (Rõuge, Põlva, Hargla), *hna*-lõpp rahvalauludes on levinud hoopis laiemalt, esinedes setu lauludes, Räpinas ning Vastseliinas, näit.: *Oles mull ilo e h t e' i h n a*, / *Oles rõõmu r õ i v e' i h n a*, /

¹ Vrd. Ueber die Inessiv-Endung im Süd-Estnischen. Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft 1875, lk. 123—127.

VK I 10 B; *laudahna* SL I 556 Räpina; *merehnä* ibid. 198; *tarehna, vajahna* ibid. 376.

Kõige valdavam inessiivi lõpp lõuna-eesti lauludes on *-nna~ -na*, mis esineb kogu murdealal, vastu ootusi ka võru-setu lauludes (loomulikult esineb paralleelselt ka lõpukaolist *n*-inessiivi), näit.: *Tooni poiga pähütsennä, / Tooni tütar jalotsinna, / VK I 68 C; salona 'salus' H II 32, 820 (1) Räpina; koana 'kojas', käena* SL I 116; *vastsēna tarena* ibid. 181; *Vaarikuna varba otsan, / LM 87 (35)*.

Põhja-Eesti alal on kodavere murrak ainus, kus osaliselt esineb *n*-inessiiv. Kodavere lauludes on lõpukaota *n*-inessiiv päris tavaline. Kuid võib arvata, et *n*-inessiiv on idamurdes olnud hoopiski laiemal ulatusega kui praeguses murdekeeles, sest lauludes esineb see lõpp peale Kodavere veel Palamuse, Äksi ja Maarja-Magdaleena kihelkonnas. Nende kihelkondade rahvalauludes esineb see lõpp paralleelselt *s*-inessiiviga. Kuigi materjal pole alati kontrollitav (võib olla tegu üleskirjutustega siirdlastelt, eriti mulgi alalt), näivad vastavad arvukad näited seda väidet siiski tõestavat.

Täiesti kindlaks võib siiani kogutud materjali põhjal pidada väidet, et Lõuna-Pärnumaa (Häädemeeste, Saarde) on varem kuulunud *n*-inessiivi alasse, s. o. moodustanud osa muistsest Sakalast. Toodagu mõned näited vastava inessiivi kohta mainitud kihelkondade lauludest: *Vidäs vemmelta peräna, / Kan'd ta keppi kainelenna. / H II 24, 753 (7) Häädemeeste; Kurik kullane käes ja / Laud oli laasine ehena / ibid. 750 (4) Saarde; kammerenna, õueenna* ibid. 858 (2) Saarde; *tarena, oodienna 'voodis', läveenna 'läves'* ibid. 866 (6) Saarde.

Vastavate kihelkondade murdest on see vorm kadunud, asendudes põhja-eestilise inessiiviga.

3. Tähelepanu väärib ka komitatiiv. *ne*-komitatiivist on rahvalauludes säilinud vaid üksikuid rudimente, peamiselt rannamurdest kirjapandud regivärssides, näit.: *Üks oli päivä poiginesa, / Toine kuu sulasinesa, / ER II 109 (Ha 10) Kuusalu; Üks oli päivä poiginesa, / Toine kuu sulasinesa, / Kolmas tähti... muekanesa, / EÜS VIII 2070 (368) Kuusalu.*

Küsimärgistatult võiksime siia lisada ka mõned näited võru-setu lauludest: *Päänist 'peaga' läts Pärna poole, / VK I 148; Pääil meil rügānes nurm', / All meil kalanēs järö', / ibid. 53 C; pühānes päiv* SL II 1372; 1476; 1286; 1492.

Tänapäeva *ga*-lõpuline komitatiiv on vorme, mille kujunemist eri sõnast käändelõpuks on võimalik jälgida meie kirjakeele varasemate mälestiste najal. Rahvalaulud pakuvad rea näiteid veel sõna *kaasa*, millest arenes käändelõpp *-ga*, esinemise kohta tänapäeva käändelõpu asemel. Need on seega vormid, mida võime kohata XVI—XVII sajandi eesti kirjakeeles. Toome mõned näited: *Ei vöi surra surre kaasa, / kaduda kadune kaasa, / mennä mennede kaasa, / VK III 660; Ilu tōin enese kaasa, / Nalja noore neiü kaasa. / V II 5; Öhtu meil jõuab*

vankri kaasa / — — *Koit meil kolme ratsa kaasa* / H II 2, 501 (650) Hanila; *Nüid üö sull mieled mehe kuasa*, / *Laiad väljad laste kuasa*, / *Suo jaared sulaste kuasa* / H II 6, 486 (127) Muhu; *Lakki aga toodud laeva kaasa* / *Pael aga toodud parve kaasa* / *Ja ise toodud ilma kaasa* / H II 35, 192 (113) Pöide.

kaasa-komitatiiv on omane peamiselt põhja-eesi lauludele, kusjuures laulutüübiti on selle vormi levik õige piiratud — see esineb vaid kahe-kolme laulutüübi teatud värssides.

4. Rahvalaulude keel pakub instruktiivi esinemise osas väga huvitavat lisamaterjali. Lisaks tavalisematele instruktiivvormidele (*meeli, keeli, silmi, jalu, hulge, seli, küli, rinnu, kaelu, servi, pinna, pirra, pulge* jms.) torkab silma instruktiivi kasutamine eriti muhu lauludes, kus võiksime puhuti kõnelda juba instruktiivist kui käändest, näit.: *Tere see tuba turre* (turda puu — 'aasta läbi räästa all kuivanud põletispuu') *köötud*, / H II 6, 335 (7) Muhu; *Akenud tina valetud*, / *Ruudid ruble kirjutetud!* / ibid. 369 (37) Muhu; *Roamid roosa kirjutetud* / — — *Tere sa lauda liivi loasit* / EÜS IV 1445—46 (142) Muhu; *Tere nee pingid piimi pestud* / H II 6, 351 (23) Muhu; *Isa tulli ihutud mõegul*, / *Vennad veste käiatud*, / ibid. 579 (175) Muhu; *Uastas tehti ühed kingad*, / *Niegid vannete vanutud*, / *Pao kuori paigatetud*, / *Õle kõrsi õmmel-detud*. / ibid. 408 (64) jne.

Teise omapärasema alana paistab silma setu laulumaa, kust kirjapanud lauludes on samuti haruldasi instruktiivivorme (*ütsi tingi* 'ühe tingaga, s. o. väikese rahaga, odavasti'; *viisi pooli, pahepooli, viisi kümni* jne.). Peamiselt võru-setu lauludes esineb ka n-lõpulist instruktiivi: *Joosten juusk jalun käve* / H II 32, 49 (40) Hargla; *jalon käve* SL I 295; *jallon keevi* ER II 475 (Setu 2).

Murdekogumismatkal 1953. aasta suvel panin ühelt 87-aastaselt keelejuhilt ka Kanepis kirja vormi *paŕlan jalòn*.

On tõenäone, et instruktiivis on sel murdealal olnud reduplitseeritud lõpp, nagu see on olnud liivi keeles ja eeldatav eesti keeles niisugustes vormides, nagu *paremini* (< *parempinin).

5. Tänapäeva eesti keel ei tunne enam ekstsessiivi. See kääne on kirjakeeles säilinud vaid paaris-kolmes kivinenud adverbis (*kodunt, tagant*). Elava käändena esineb ekstsessiiv teatavasti isuri ja vadja keeles.

Lõuna-eesi rahvalaulud näivad tõendavat, et ekstsessiiv kui kääne on meilgi tuttav olnud. Kõigepealt kasutatakse siin ekstsessiivi elatiivses tähenduses, näit.: *Kuuli roonda* ('roost') *rogina* / *Ranna pajunda* ('pajust') *pagina* / H III 6, 123 (8) Helme; *Tsiga rõhüt sulunta: süldis saa*, / — — *T'akk irusõ tallinta: sõita saa*. / H III 9, 794 (3) Urvaste; *Läuge iks länigu käenda*, / *Pilge iks pikeri peonda*, / SL I 196.

Samuti võidakse sellele vormile setu rahvalauludes anda ka abessiivne tähendus, nagu tõendavad üksikud harvad kirjapanekud.

Lutsi rahvaluule kirjapanekuis (eriti Nersa külast) on *nda*-lõpp viimatimainitud tähenduses päris tavalisi (vrd. LM lk. 21, 25).

6. Soome eeskujudel kasutatakse tänapäeva eesti kirjakeeles *im-lõpulist* superlatiivi (*noorim, vanim*; sm. *nuorin, vanhin*). Tarvitu- sele on see tulnud alles käesoleva sajandi kahekümnendail aastail. Murdeis puudub sellel vormil igasugune alus, ka varasemas kirja- keeles on see tundmatu.

Üllataval kombel aga leidub rahvalauludes, nimelt Põide kihel- konna omades, siiski üksikuid näiteid taolise vormi kohta: *Surnud sinu sõlgised sõsarad* / *Surnud sinu noorim peigutani* / — — *Elus sinu sõlgised sõsarad* / *Elus sinu noorim peigutani* / H II 35, 445—446 (290); *Ise mina ilju ütelikku* / *Oh minu noorim sös- sekeine* / *ibid.* 603 (372); *Oh minu noorim sössekeine* / *ibid.* 668 (413).

Vaatlusalust vormi on fikseeritud vaid ühes sõnas. Paralleelselt *im-lõpuga* võib esineda ka tavaline komparatiivi lõpp: *Oh meie noorem sössekeine* / H II 35, 661 (409).

See haruldane vorm pole siiski mitte ühe lauliku eripäraks — seda on kirja pandud eri laulikuilt. Millega siin on tegemist, see vajaks veel lähemat uurimist, sest suuremate üldistuste tegemiseks on materjali veel ebapiisavalt.

7. Lõuna-eesti lauludes kohtame muidu nii haruldast *ma*-infi- nitiivi allatiivi². Et lõuna-eesti murrakuis kohati väliskohakäändeid kasutatakse sisekohakäänete asemel, siis ei ole taolistes vormides mingit põhimõttelist vastuolu murdetavaga.

Esitame mõne näite: *Panke sõrmē' sōudemalle* / H II 5, 455 (26) Sangaste; *Tulli kuu kozjovalle*, / *Ago viina ande- malle* / VK I 112; *puttumallō* / SL II 1111 Räpina; *kosjo- male* SL I 494.

Üsna levinud on see vorm ka lutsi rahvalauludes.

8. *da*-infinitiivi käsitledes tuleks eelkõige tähelepanu juhtida nn. pikemale *da*-infinitiivile, mida meie kirjakeel ja murdedki ei tunne. Teatavasti liitub selles vormis infiniitivile *-kse*-element, mille järgneb tingimata possessiivsufiks, näit. *hoida + kse + ni* (vrd. sm. *sanoakseni, uidaksensa* jne.). Varem on seda vormi käsitatud kui *da*-infinitiivi translatiivi, millele on liitunud possessiivsufiks. Kuid hiljem on kõnealust vormi analüüsitud ka teisiti ja nimelt: *k* — latiivi lõpp, *se* — 3. isiku possessiivsufiks, millele oleks siis hiljem teistkordselt liitunud possessiivsufiks³.

Meil leidub seda vormi rannamurdest ülestähendatud regivärs- sides, harva ka kodavere lauludes. Toome mõne näite: *vend ei vot- nud tunda ks eni*, / *vennanaine nähjakseni* / VK III 17; *ei saa kuussa kuulaks esa*, / *nädälässä nähjaks esä*, / *suveks suuda andaks esa*, / *päiväs päädä otsiks esa*, / *vähem vettä*

² Vrd. F. J. Wiedemann. Grammatik der ehstnischen Sprache, St. Pétersbourg 1875, lk. 450.

³ Vrd. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LVIII, Helsinki 1928, lk. 154 jj.

väändäksesä. / *ibid.* 244; *Mes mina odan lauldakseni.* / *ibid.* 715; *Ei votand Peter kuulakseni.* / *Eigä Pavel luulakseni.* / ER I 297 (Vi 5) Vaivara; *Ötsis puud puovassenna.* / *Ei saand puud puovassenna.* / EKms Ar 1881, lk. 30.

Torkab silma, et vaadeldav vorm esineb sagedamini just teatud laulutüüpides (Loomine, Haned kadunud). Kõige rohkem kasutatakse pikemat *da*-infinitiivi kuusalu rahvalauludes.

Sageli liitub rahvalaulude keeles possessiivsufiks *des*-vormile. Selle väga vana morfoloogilise joone on säilitanud peamiselt kirdeja kagu-eesi ning muhu rahvalaulud.

9. Mõningaid järgi on rahvalauludes säilinud *da*-infinitiivi instruktiivist, mis kaasaegses eesti keeles esineb vaid mõnes kivinenud adverbiaalses vormis (*kiuste*, *jõude*). Varem on see vorm olnud rohkem levinud, kuid sõnatüübiti siiski võrdlemisi piiratult. Esitame mõned näited: *Juoksin juoste, käisin käiste* / VK III 41; *Juoksin juostes, käisin käide.* / *ibid.* 44; *Sie sunnib sulaste kuulle* / *Nõub noorde mieste kuulle* / *Õpeteleb orja kuulle* / H II 1, 639 (834) Lüganuse; *Läksid lendes lepikusse.* / *Karatelle kaasikusse.* / H II 15, 579 (74) Harju-Jaani; *Meie uinutme oodatele* / *Väsind välja vaadatele* / H II 20, 255 (1) Pärnu; *See läks taide taevudesse.* / *Piirde pilvede vahele.* / H II 6, 327 (1) Muhu.

Oles ma seda teede teenü. / VK I 148; *oihki* 'ohkides' SL I 181.

Selle kõrval esineb kohati (eriti setu lauludes) ka *da*-infinitiivi adessiivi: *Nõela kadus nõeludessa.* / *Õmmeldes udu ameta* / *Pilotelel peio särki.* / H II 13, 143 (35) Koeru; *Oles sa unesgi nähnud.* / *Magadella mõtelenud.* / H II 56, 419 (105) Maarja-Magdaleena; *Joosten joosi, jovvël käve.* / SL I 258.

10. Erilist tähelepanu pälviv rahvalaulude keeles *tud*-partitsiibi partitiiv, millele liitub possessiivsufiks (vrd. sm. hänen *tultuaan* kotiin, meidän *tehtyämme* sen jne.). Vorm on tuttav ainult rannamurde lauludes: *Mis suoban mina isale* / *Minu sulle müödü-däsi.* / *Kahe kauba tehtü-däsi?* / H II 34, 213 (90) Kuusalu; *Tere, tere saajukane.* / *tere tiellä tuldudäsa.* / *arulda aetü-däsa!* / VK III 367; *Käde saime küüdü-dämme.* / *pühapäivä püüdü-dämme.* / *ari aega vietü-dämme.* / *ibid.* 398; *Öle terve tehtü-dässa* / H II 1, 171 (239) Jõhvi (< Lüganuse).

Kohati on käsiteldav vorm rahvalauludes asendatud sisuliselt lähedase *des*-vormiga, millele liitub possessiivsufiks. Varem on vaatlusalust vormi käsitlenud V. Ridala, pidades võimalikuks lähtumist niihästi *tut*- kui ka *tu*-lõpulisest partitsiibist.⁴

11. Mulgi murdele on teatavasti omane *da*-infinitiivi-kujuline klusiilaineseta keeldkõne ainsuse 2. pöörde vorm, mis on kasutusel kõigis verbitüüpides (Karksi *är aňdä*, Halliste *ärä minnä*; Tarvastu *ärä sa enčäite*). Vastavaid vorme leiame ka selle ala rahvalaulu-

⁴ Vrd. Temporaalirakenne virossa. Virittäjä 1924, lk. 74—76.

des. Kuid selle kõrval sisaldavad mulgi laulud väga rohkesti näiteid ka klusiilainesega keeldkõne ainsuse 2. pöördest. Sellele ei ole tähelepanu pööranud ükski varasem uurija.

Esitame mõned näited: *t e t ä k o r j a l o o d e e t a*, / *p e s s ä k p a t j o p a l g a p o i s i l* — / VK IV 11; *M i n n ä k ä r a m u s t a l t m u n d e s e k k ä*, / *i b i d.* 12; *ä r ä m o p a n n a p a i g a t ö t t o*, / *a n d a k ä r ä a s e m e t ö t t o*, / *i b i d.* 377; *ä r ä m u t m ü v v ä m ö l d e r e l l e* / *k a u b e l t e k ä r ä k a n g u r e l l e*! / *i b i d.* 379; *s ä ä d ä k ä r ä* *i b i d.* 603.

On tähelepanuvääriv, et klusiil on säilinud asendis, kus see värsimõõdu seisukohalt ei oma mingit tähtsust. Niipalju kui olema solev materjal lubab seda nähtust ajaliselts jälgida, peame märkima selle vormi küllaltki suurt stabiilsust. Alates 1817.—1825. aasta üleskirjutustest kuni möödunud sajandi lõpuni on seda vormi mõnes laulutüübis (näit. Puhtuse õpetus) kasutatud otse silmatorikava järjekindlusega. Teiste sõnadega — *k-1* (või *g-1*) on olnud keeletarvitajate teadvuses kindel funktsioon. Harvem kasutatakse esitatud vorme keeldkõne mitmuse 2. pöördes.

On raske oletada, et *-k* resp. *-g* antud vormis oleks algupärane. Pigem tuleks küll arvata, et klusiil on pärit teistest vormidest ja liideti vana traditsiooni alusel tunnusena *da*-infinitiivi-kujulisele keeldkõnele (millel ju puudus tunnus) hiljem juurde. Nimelt paistab tõenäosena, et varem oli ka mulgi murde alal tuttav praegu peamiselt kagumurrakuis esinev keeldkõne 2. pöörde *k*-line vorm, mille kohta leidub näiteid ka mulgi lauludeski (*ä r ä n a a r a g u* VK IV 752; *Ä r a s ö i t a* — — / *E g a t a n t s k u t a g a s ö a* / H II 5, 112 (10) Halliste; *Ä r a m i u v i i g u* H III 6, 878 (58) Paistu jne.). Igal juhtumil tuleb pidada tõestatuks, et klusiilainesega keeldkõne ainsuse 2. pöörde vorm oli varem tuttav ka mulgi murdes, kusjuures üleminek *k*-tunnuseta vormile mulgi murdes on toimunud vähemalt sajandipikkuses võitluses. Tendents tunnuseeta vormi poole võiks seega osutada hilisemat mõju mulgi murdele, mis võis olla lähtunud eeskätt Vastseliina, Hargla, Karula ja Rõuge alalt.

12. Üldiselt tuttav on rahvalaulude keeles *tie- ~ die*-lõpp imperonaali minevikus, mis viitab varasemale *hen*-sufiksile selles vormis. Setu lauludes ongi siin veel kohati *h* säilinud: *V e l o m u l s ö t t a s ö k u t i*, / *V ä e p ä ä l e v ä ä n ä t i h i*, / SL II 837 Räpina; *i h a t i h i* SL II 1410.

Vähem on aga tuttav see nähtus, et *je- ~ ie*-lõpp võib esineda ka isikulise tegumoe minevikus, peamiselt refleksiivsetes ja passiivsetes verbides, näit.: *V e n d a v a s t u v a i t e l i i e*, / *t i n a r i n d a r i i t e l i i e*: / VK III 80; *L e m m i n g e i s ä p o d i e*, / *L e m m i n g e e m ä p o d i e* 'põdes' / *i b i d.* 715; *R ö n g u s i l d a r ö k s a t i j e*, / *A l u s p a l k i p a u g a t i e*. / H II 24, 893 (2) Saarde; *Ä m m a t a k k a n a a r a t i e* / H II 3, 836 (17) Puhja; *E m ä s i s v a s t a ü t e l i j e* / *A r m u v a s t a a v a l d i e*: / H II 31, 735 (3) Sangaste; *S ä ä l n o h o b o h i r n a h t i e*, / *E z ä H a r m i h a u g a h t i e*, / VK I 49; *K ä g o k i r j a k i r o t i e*, / *S i s k a r a i e r a a m a t u t*. / SL I 210.

Üksikutes enesekohastes verbides on setu lauludes *h* isegi säilinud: *Regi kivvi k i n n ä t ü h e*, / SL I 488.

Esitatud vormide levikuala piirdub peamiselt lõunamurrete, ranna- ja idamurdega. *i*hen-lõpulisest minevikust tuleb lähtuda ka niisuguste lõuna-eesi vormide puhul, nagu *jõije* H II 5, 462 (32) Sangaste; *keie* 'kees' SL I 541; *põije* 'pügas' ibid. 553 ja ka *satte* (< *sateihen) H II 56, 549 (5) Tartu-Maarja; *lask'e* (< *laskeihen) VK I 78; *kose* 'kosis' SL I 41; *lotte* 'lootis' (< *lõtteihen) ibid. 186; *kiuhhe* 'kihutas' ibid. 478 jne.

e-element, mis taolistes 3. pöörde minevikuvormides on tagasi viidav varasemale *i*hen-lõpule, võib täiesti seaduspäraselt esineda *i*-tüveliste verbide teisteski pööretes, näit. ains. 1. pöördes: (ma) *suie* (< *surjein) VK I 68 A; *pühe* (< *pūhyein) ibid. 68 A; *kere* 'kerisime' SL II 1364 jne.

13. Paralleelselt *kse*-olevikuga on lääne-saare (eriti Põide kihelkonna) lauludele iseloomustav omapärane konstruktsioon, kus öeldist asendab adjektiivne *likku*-lõpuline verbaaltuletis, mida sel kujul, ilma pöörded eristamata, kasutatakse niihästi ainsuses kui ka mitmuses, olevikus kui ka minevikus: *Mina vastu k o s t e l i k k u* / *Ei põlnd sõas eite armas* / H II 2, 7 (10) Märjamaa; *Mõni mies küll m õ t e l i k k u* / *Mõni poiss jälle ü t e l i k k u* / *Olaks sie neidu minu nimel* / H II 2, 364 (488) Karuse; Pöidelt: *Eit aga ilju ü t e l i k k u* / *Ei või tõusta tütterike* / H II 35, 225 (131); *Mina siis varjult v a a t e l i k k u* / *Mihuke minu omada* / ibid. 229 (135); *Viiberi korstenad komasid* / *Parga paaki p a i s t e l i k k u* / ibid. 510 (317); *Söö nüid oma sõnuje* / — — *Mis sa eile ü t e l i k k u* / *Toane taga s a a t e l i k k u* / ibid. 612 (376).

Nähtus kuulub nende erijoonte hulka, mis iseloomustavad saaremaa (ja eriti ida-saaremaa) rahvalaulude omapäraseid keeletraditsioone ning seovad seda ala läänepoolse Läänemaaga. Vormi teket on raske seletada. Võiks oletada, et tegu on *kse*-oleviku hilisema omapärase asendamisega, sest esinemistingimused on mõlemal vormil suurelt osalt ühtivad (näit. esinemine *ele*-sõnades, neutraalsus pöörete ja aegade suhtes).

* * *

*

Esitatud põgus ülevaade suutis möödamilles puudutada vaid kümnekonda eesti vanade rahvalaulude huvitavamat vormi, milledest suuremale osale on tähelepanu juhtinud alles kõige viimased uurimused.

Uurijaid ootab veel ees terve rida lahendamata probleeme rahvalaulude keele alal. Näiteks puudub meil ülevaade rahvalaulude keele häälikuloolisest küljest, läbi töötamata on sõnavara (kaasa arvatud ka poetiline sõnavara), koos folkloristidega on vaja uurida keele, värsimöödu ning viisi omavahelisi seoseid, huvipakkuv on deri-

vatsioon rahvalaulude keeles jne. Juba rida üksikküsimusi, mida ka käesolevas artiklis puudutati, vajaks lühemat või pikemat monograafilist käsitlemist. Kuivõrd meie rahvalaulude keel kajastab eesti keele ajaloolist arenemisprotsessi, siis peaks kõigiti õigustatud olema selle aineala püsimine tähtsa uurimisobjektina eesti nõukogude keeleteaduses.

LÜHENDID

H — Hurda käsikirjalised rahvaluulekogud ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis; SKS — Soome Kirjanduse Seltsi kogud sealsamas; EÜS — Eesti Üliõpilaste Seltsi kogud sealsamas; ER I ja II — Eesti rahvalaulud I—II, Tartu 1926, 1932; EKmSAr — Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat; LM — O. Kallas, Lutsi maarahvas. Helsingi 1895 (Suomi III: 12); VK I—IV — Vana Kannel I—IV; SL I—III — Setukeste laulud I—III, Helsingi 1904, 1905, 1907; V I ja II — M. Veske, Eesti rahva laulud I, II. Tartu 1879, 1883.

Trükitud rahvalaulukogude puhul järgneb lühendile laulu järjekorranumber, välja arvatud ER I ja II, kus on algul antud lehekülj ja siis laulu järjekorranumber.

ESA I, Tallinn 1955

EESTI KODULOOMADE NIMEDEST

P. PALMEOS

Esimene taltsutatud ja kodustatud loom oli koer, keda algeline kütt või kalur kasutas saagi transportimisel¹. Koera on tundnud ka need hõimud, kelle keelest on arenenud tänapäeva soome-ugri keeled, nagu võib järeldada koera nimetusest, mis esineb paljudes soome-ugri keeltes — näit. eesti *peni* ~ udmurdi *пунь*.

Kuid koduloomade pidamist laiemas ulatuses ei saa ühendada küttimisega. Kütt ei saanud endaga kaasa vedada kodustatud lehma või siga. Koduloomade pidamiseks oli vajalik kas või suhteline paiksus. See võis olla olemas kalastamisel, kuid üldiselt on viimasegi vähe seotud loomapidamisega. Mõningate arheoloogide arvates tekkis loomapidamine samal ajal kui maaharimine².

Eri loomaliikide kodustamine oli võrdlemisi kauakestev protsess ja nähtavasti primitiivsele inimesele küllalt raske. „Nimelt on maakeral eksisteerivast 140 000 mitmesugusest loomaliigist, keda üldiselt oleks võidud kodustada, inimene kodustanud ainult tähtsusetu osa, nimelt 47.”³

Nagu öeldud, oli vanim koduloom koer. Teisele kohale pretendeerivad siga ja kits. Mõnede uurijate arvates on siga enne kodustatud — seda on tuntud juba varasemas neoliitikumis⁴. Üldse osutavad arheoloogilised andmed, et väikesed koduloomad on enne kodustatud kui suured. Eesti sõnal *siga* leidub peale teiste läänemeresoome keelte veel vasteid volga keeltes (vrd. ersa-mordva *туво*). Ka eesti sõnal *põrsas* on vasteid volga ja permi keeltes (vrd. ersa-mordva *пурсуз, пуриуз* 'porosenok' ~ udmurdi *парсь* 'свинья') — etümololoogiliselt peetakse seda vanaks indoeuroopa laensõnaks⁵. Samuti on emalamba nimetusel eesti *utt, ute* vasteid kaugemais sugulaskeeltes (vrd. mokša-mordva *уча* 'овца' ~ udmurdi *ыж* 'овца, овечка' jne.).

¹ П. Хайду, К этногенезу венгерского народа, Acta Linguistica, II, Budapest 1953, lk. 276.

² М. О. Косвен, Очерки истории первобытной культуры, Москва 1953, lk. 73.

³ Samas.

⁴ Samas, lk. 74.

⁵ У. Н. Тоивонен, Суomalais-ugrilaisesta alkukodista, Virittäjä 1953, lk. 16.

Veis ilmub Euroopasse neoliitikumi lõpul⁶. Eesti sõnale *lehm* on peale läänemeresoome keelte osutatud vaste ka volga keeltest, nimelt ersa-mordvas *лишме*, kus see ei tähenda küll lehma, vaid hobust. Eesti *vasikas*, soome *vasa* jt. sõnadel on samuti vasteid kaudselt sugulaskeeltes (vrd. mordva *ваз* jt.).

Hobuse kodustamise küsimus on võrdlemisi keeruline. Metshobune oli kord Lääne-Euroopas laialt levinud, nagu osutavad paleoliitikumist pärinevad leiud. Kuid edasi järgneb suur vahe. Hobune esineb arheoloogilistes leidudes alles pronksiajal juba koduloomana. Kogu neoliitikumis pole leitud ei mets- ega koduhobuse jäänuseid⁷. Läänemeresoome hobust tähistaval sõnal eesti *hobune*, soome *hevonnen* jt. leidub etümoloogilisi vasteid volga ja permi keeltes (vrd. mari *tsama*, *tšoma* 'varss' ~ udmurdi *чуньы*; komi *tšân* id.)⁸.

Sellest võiks järeldada, et neid loomi on soome-ugri hõimud tundnud enne oma praegustesse elukohtadesse asumist. Nõnda arvabki E. N. Setälä, et võib-olla juba soome-ugri hõimud, kindlasti aga soome-permi hõimud on kooselu ajal tundnud hobust ja lehma⁹. Setälä on jätnud arvestamata, et ei hobuse ega lehma nimetusel pole kõigis soome-ugri keeltes, kus sõnu esinebki, samatähenduslikke vasteid — nii tähendavad *hobune*-sõna vasted permi keeltes varssa, kuna *lehm*-sõna vaste mordva keeles tähendab hobust. See teeb küsitavaks, kas sõnad juba hõimude kooselu ajal tähistasid koduloomi. Pigem võiks niisuguseist küllalt suurtest tähenduslikest erinevustest järeldada, et loomi küll tunti, kuid mitte veel koduloomadena tänapäeva mõttes.

Tänapäeva uurijaist asub ka P. Hajdú seisukohal, et meil puuduvad positiivsed teated selle kohta, nagu oleksid soome-ugri hõimud tundnud muid koduloomi peale koera¹⁰. Nõukogude arheoloogide arvates on koduloomade kasvatus Baltimaadel saanud alguse aga alles II aastatuhandel e. m. a., sest sellest ajast on haudades leitud koduloomade — kitse või lamba, harvemini veise, ka sea luid¹¹.

Et koduloomade pidamine on alguse saanud läänemeresoome hõimude Baltimaadel asumise ajal, sellele osutavad ka mitmed koduloomi tähistavad laensõnad balti, germaani ja slaavi keeltest, millega puututi kokku alles Läänemere ümbruses.

Nimelt on balti laene näit. eesti *oinas* (vrd. läti *auns* 'oinas') ja *härg* (vrd. läti *zirgs* 'hobune'),¹² vanemaid germaani laene on

⁶ M. O. Косвен, op. cit., lk. 74.

⁷ Samas, lk. 75.

⁸ E. N. Setälä, Reunamuistutuksia. 2. Suom. hevonnen, Virittäjä 1915, lk. 81—82.

⁹ E. N. Setälä, Soome sugu rahvaste eeljalugu, Tartu 1932, lk. 30.

¹⁰ П. Хайдү, op. cit., lk. 277.

¹¹ Eesti NSV ajalugu, Tallinn 1952, lk. 9/10.

¹² J. Kalima, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat, Helsinki 1936, lk. 103.

lammas (vrd. gooti *lamb*)¹³. Hiliseid laene saksa, resp. alamsaksa keelest on eesti *kits* (vrd. saksa *Kitze* 'kitsetall'), *sikk* (vrd. saksa *Zicke* 'kits'), *pull* (vrd. alamsaksa *bulle*), *ruun* (vrd. keskalam-saksa *rune*) jt.

Germaani laene on kodulindu tähistav *kana* (vrd. gooti *hana*)¹⁴. Kodukana on orientaalset algupära. „Euroopas hakkas kanakasvatus arenema alles ajaloolise aja alguses.”¹⁵

Samuti suhteliselt hiline koduloom on kass, kes on kodustatud Egiptuses umbes 2000 aastat e. m. a., aga Euroopasse on tulnud alles võrdlemisi hilja, ühtede arvates VII sajandil,¹⁶ teiste järgi IV—V sajandil. Etümoloogiliselt on eesti keeles *kass*-sõna laenatud muinasvenest (vrd. vene *кошка*).

Niisiis on põhiliste tänapäeva koduloomade pidamine alguse saanud juba ammu enne meie ajaarvamist, välja arvatud võib-olla kana ja kass, kes Euroopas on levinud meie ajaarvamise algupoolel.

Millal koduloomadele on hakatud nimesid panema, pole teada. Mitte kõigile koduloomadele ei anta erilist nime. Küllalt kauges minevikku näib ulatuvat komme panna nimi veistele ja koertele.

Koduloomade nimesid on vähe uuritud. Neid käsitlevaist kirjutistest tuleks mainida H. O j a n s u u „Kotieläintemme suomenkielinen nimistö” ja „Käynti alkusuomalaisen ajan karjassa”. Eesti keeles on ilmunud väike kirjutis M. J. E i s e n i l t „Koduloomade nimed”, kus ta peamiselt refereerib Ojansuu esimest tööd. Hiljem on J. M ä g i koostanud lühikese ülevaate „Eesti põllumehe veiste nimed”, milles autor läbitöötatud eesti veisenimede hulgast esitab tüüpilisemaid.

Allpool antakse provisoorne ülevaade eesti koduloomade nimest. Kõige rohkem leidub nende hulgas l e h m a n i m e s i d. Need võib jaotada viide rühma selle järgi, mis on nimepanekul olnud otsustava tähtsusega. Lehmade nimed antakse mitmesugustel motiividel, nagu: a) looma värvi, b) marjade, lillede, puude jt. taimede, c) väliste tunnuste või iseloomulike omaduste, d) looma sünniaja järgi ja lõpuks võivad loomad tihti saada ka e) inimeste nimed.

Eesti lehmanimede vaatlemisel selgub, et nimepanemisel on kõigepealt olnud määrava tähtsusega looma värv või muud välised omadused, nagu üldse koduloomadele nimede andmisel¹⁷. Vaadeldagu esiteks lehmanimesid, mis on antud v ä r v i järgi. Paljud neist on vanimaid eesti lehmanimesid.

¹³ V. Thomsen, Über den Einfluss der germanischen Sprachen auf die finnisch-lappischen, Halle 1870, lk. 148.

¹⁴ Samas, lk. 140.

¹⁵ E. Kumari, Eesti NSV linnud, Tallinn 1954, lk. 114.

¹⁶ M. O. Косвен, op. cit., lk. 75.

¹⁷ H. O j a n s u u, Käynti alkusuomalaisen ajan karjassa. Eläinnimistö alku-suomalaisena aikana, Suomen kielen tutkimuksen työmaalta, Jyväskylä 1916, lk. 49.

*Hallik*¹⁸ (Ta, Hag), *Hallike* (An), *Halja* (Va) on halli lehma nimi (soome *Hallikki*).

Hiirik (Tü) 'hiirekarva lehm'.

Joonik (Op) 'tumeda seljajoonega lehm' (soome *Juonikki*, karjala *Juonikki*).

Jutik on valkja seljajoonega lehma nimi, mida kasutatakse kogu eL-s, kohati ka eP-s (Hää, Saa, Kod). Vrd. soome *Jutikki*.

Kirjak on kirju lehma nimi ja üldeestiliselt tuntud (soome *Kirjakko*). Selle kõrval esineb muidki variante: *Kirjes* (Tor, Ply), *Kirjas* (eL), *Kirjät* (Har Mõn), *Kirjat* (Saa, Hls, San), *Kirjend* (Krk), *Kirju* (soome *Kirjo*, *Kirjanen*).

Kriimik on kirju peaga lehma nimi (soome *Kriimuke*), mille kõrval esineb Lääne-Eestis *Riimik*, kohati ka *Kriim* (Phl, Hs, Mär, Pa, VJg, VNg), *Kriimo* (Räp, Vas), *Riim* (Li, Vig).

Kulla on helepunase või kullakarva lehma nimi, mis eriti viimasel ajal on üsna üldiselt levinud. Lähtub *kuld*-sõnast.

Kulles, mida Wiedemann tunneb sini-halli lehma nimena, esineb ainult kohati (Rõu) samas tähenduses, üldiselt kasutatakse seda punase lehma kohta, mõnikord aga ka mistahes värvi lehma nimena. Ojansuu on selle ühendanud sm nimega *Kulikko*, *Kuleri*, mille ta on arvanud olevat tähendanud kulukarva lehma. Eesti geminaat *ll* pärinevat *kuld*-sõnast (vrd. ka soome lehmanime *Kultanen*)¹⁹.

Küüdik, *Küidik* on valge seljajoonega lehma nimi, esineb peamiselt eP-s, ulatudes ka mulgi murde alale (soome *Kyytikki*). Nimi näib tänapäeval olevat mõnevõrra vananenud, samuti kui *Kiudik* (Vig, Tõs, Hää, Vai). Kohati kasutatakse samas tähenduses *Kiit* (Hii, Hs) ja *Kiut* (VNg), mis harilikult on härjanimi (soome *Kyyttä*). Samasuguse lehma nimena on kasutatud ka tänapäeval käibelt kõrvale jäänud nime *Küünik* (Saa, Hls, Krk, Trv, Hel).

Laudik, *Loudik* (Rei), *Laadik* (KJn, Kod) 'valge otsaesisega lehma nimi' kasutatakse tänapäeval kohati (Hää, Kod) ka laupäeval sündinud lehma kohta, samuti nagu *Lauges* (Tõs, Aud, PJ, Tor, Kse, Hag), *Louges* (Rei), *Laugats* (Lei), *Lauka* (PJ), mõnikord ka *Lauk* (Plt, JMd, Räp), mida tarvitatakse ka härja või hobuse kohta (soome *Laukki*, vadja *laukko*).

Leemik 'valge või halli lehma nimi' on praegu vananenud. Etü-

¹⁸ Andmed eesti koduloomade nimede kohta on pärit osalt Wiedemanni sõnaraamatust, osalt Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi murdekogudest ja Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi kogudest ning Etnograafia Muuseumi korrespondentide vastuseist, tänapäeva ainesitik — kolhoosides kasutatavad loomanimed — Emakeele Seltsi korrespondentide vastuseist. Esinemiskoht on sulgudes antud nende nimede järel, mis on noteeritud mõnel kitsamal alal; enam või vähem üldeestiliste nimede puhul see puudub. Soome keele vasted pärinevad Ojansuu kirjutisest, karjala vasted osalt samast, osalt teosest P. Pohjanvalo, Salmin murteen sanakirja, Täydennysosa, Helsinki 1950; juhuslikud vasted vadjast jt. läänemeresoome keeltest Tartu Riikliku Ülikooli soome-ugri keelte kateedri kogudest. Lühendid vt. kirjutise lõpul.

¹⁹ H. Ojansuu, op. cit., lk. 50.

moloogiliselt sama sõna kui kohati eL-s esinev *Leemik* 'valge kord sütel, potas' (vrd. *leem*).

Leesik (Pil, VJg, Op, Vas, Har Mõn) on luitunud punase lehma nimi (vrd. *lees* 'liiv').

Liivik (PJ, Op) 'hele liivakarva lehm'.

Merik, gen. -e on esinenud peamiselt punase lehma (Urv, Krl, Rõu, Röp, Se), kohati (Plv, Vas) peale selle ka hobuse nimena (soome *Merikki*). Selle kõrval on peaaegu kogu eL alal tarvitatud *Meerik*, nagu osutab KKI sõnavarakogu. Tänapäeval näib olevat tundmatu.

Mulla (Tü, Vg, An) 'must lehm' tundub olevat uuem nimi, samuti kui *Muti* (Hs, VJg), *Mutik* (El), s. o. muti värvi.

Piimik (Tor, Hää, Saa, Tü) on valge lehma nimi; esineb harva, kuna ka valge lehm on üldiselt haruldane. Valgamaal on see aga punase lehma nimi ja Hiiumaal *Piimik* olevat heade piimamärkidega lehm. Tegelikult on see tuletis sõnast *piim*.

Pruunik (Pil, Plt) 'tumepunase lehma nimi'.

Pugal, gen. -a (Muh, Hs, Li, PJg, Tor, Pil, Jä), *Pugu* (Pöi) on valgete kubemetega või laiguliste külgedega must või punane lehm. See on algselt karvanimetus. Kasutatakse ka pulli kohta.

Punik on üldtuntud punase lehma nimi (soome *Punikki*, karjala *Punikki*), mõnikord kasutatakse ka *Punane* ja *Punes* (Wied.).

Põdrik (soome *Peurikki*), mis tänapäeval näib tundmatu olevat, esines 20—30 aastat tagasi Valga- ja Tartumaal²⁰ punase lehma nimena. Ojansuu arvates on see algselt tähendanud põdrakarva lehma,²¹ missuguses tähenduses seda tuntakse KKI murdekogude andmeil ka Lutsis.

Päitsik, *Päätsik* (Ksi) 'valge peaga lehm' (soome *Päitsikki*). Samas tähenduses kasutatakse Lääne-Eestis ka *Päits* (Hii, Hs), mida harilikumalt tarvitatakse härja kohta.

Ruske (Muh, VJg, Iis) 'mustjaspruuni lehma nimi' esineb praegu harva. Wiedemannil leidub *Rusik* (soome *Ruskikki*, *Ruskanen*).

Suitsik (Hag) 'hall suitsukarva lehm'.

Süsik (Rä) 'musta lehma nimi' on samuti haruldane (tuletuslaadilt vrd. soome *Hiilikki* 'läikivmust lehm' < *hiili* 'süsi').

Tulik 'punane, tulekarva lehm' esineb kohati ainult eL-s (Op, Rä).

Tõmmik 'tumepunane, tõmmu lehm' (soome *Tummikki*). Selle kõrval tarvitatakse ka samatüvelist *Tõmmu*, mis on harilikult härjanimi.

Tähik 'lehm, kellel valge täht otsmikul' on vanemaid ja tuntu- maid lehmanimesid (soome *Tähdikki*, *Tähikki*, karjala *Tähikki*, *Tähtikki*). Selle kõrval kasutatakse kohati eL-s *Tähte* (Op, Rä) ja *Täho* (Rä, Se). Samasuguse lehma nimena kasutatakse kohati veel eP-s *Täpi* (Hii, Hs, PJ, VJg), mis nähtavasti on hilisem.

²⁰ Eesti angleri karja tõuraamat II 1918—1925, Tartus 1927, lk. 461 ja 570.

²¹ Ojansuu, op. cit., lk. 51.

Täpik (Saa, Pil, Rā) ja *Tähnrik* (Vän, Pil, VJg, Ksi) kirju lehma nimena on tuntud juba möödunud sajandil ²².

Vaalik, *Vallik* 'valge (või valkjashall) lehm' (soome *Vaalikki*, *Valikki*; vadja *Valikki*, *Vallikkö*) on ka vanemaid nimesid. Kohati esinevad samast tüvest veel *Valja* (Va), *Valli* (PJ, Har Mön) ja *Valku* (PJ).

Vöödik (KJn, Plv) on vöödilise lehma nimi (soome *Vyötikki*).

Peale nende võiks mainida veelgi mõnd kitsamal alal esinevat värvi järgi antud lehmanime, nagu *Leeda* (Li) 'helepunane lehm', *Luige* (PJ, Va) 'valge lehm', *Tuhak* (Rā) 'tuhakarva lehm' jt.

Tarvituselt näib olevat kadunud osa vanu, Wiedemannil esinevaid lehmanimesid, nagu *Mötsik* (soome *Metsikki*), *Muurik* 'valge lehm musta peaga' (soome *Muurikki*) jt.

Oieti kuuluvad algselt karva järgi antud nimede hulka ka mitmesuguste marjade, lillede ja puude ning taimede nimetustest tuletatud lehmanimed. Nende seas on nii vanemaid kui uuemaid.

Aavik (Ksi, Hel), *Haavik* (Rā) 'hallikaspruun haavakarva lehm'.

Jõhvik (Saa) 'punane lehm' (vrd. *jõhvikas*).

Kirsi (Hää, Tü, Rõu, An, Rā) on uuemaid punase lehma nimesid.

Kurik (Plv) 'punase lehma nimi', esineb harva (vrd. *kuremari*).

Kõdrik (Saa, Krk) on kirju lehma nimi (vrd. *köder* 'kaun').

Lehik, *Lehek* (Tor, SJn) on algselt nähtavasti olnud laukotsaga lehma nimi, kohati tähistab see kevadel puude lehtemineku ajal sündinud lehma, üsna üldiselt aga igasugust lehma (soome *Lehdikki*, *Lehikki*). Selle kõrval tarvitatakse ka *Leho* (Vas).

Lillik (soome *Lillikka*, *Lillukka*) on vanemaid ja tuntumaid nimesid, mida kasutatakse mistahes karva, paiguti aga valge või kirju lehma kohta; tuletatud marjanimest *lillakas*, *lillikas*, *lillik* (soome *lillikka*). Selle kõrval tarvitatakse kohati ka *Lilles* (Aud, PJg, Hää, Saa, Hls, Kod, Rā).

Maasik on samuti vanemaid ja levinumaid punase lehma nimesid (eL-s ka *Maaso* (Vas, Rāp), vrd. soome *Mansikki*, karjala *Mandžikki*, *Mandžikoi*).

Mammik esineb eL-s, kohati ka mujal (Lüg, Iis) ja on algselt olnud punase lehma nimi. Arvatavasti on see tuletis lastekeelsest sõnast *mamm*, gen. *mammu*, mis eP-s esineb tähenduses 'mari', kuid ka 'hernes, uba või üldse marjakujuline suhupiste'. Peale selle on samal sõnal kohati eP-s veel tähendus 'söök' ja eL-s tähendab *mamm*, gen. *mamma* ~ *mammu* 'jook' (vrd. siiski *maammuš-pt* (Plv) 'metssõstrapõõsas').

Mooni, harvem *Moonik*, on tänapäeval populaarsemaid punase lehma nimesid. Ilmselt hilistekkeline (vrd. *moon*, gen. *-i*).

Murel (Hää, Krk, VJg, Kod, Rõn, Rā, An) on punase lehma nimi, samuti uuem.

Mustik (vadja *Musikkö*, soome *Mustikki*, vepsa *mus'tiki* on

²² SKS Eisen 260, Saa ja 380, Pil.

vanemaid ja tavalisemaid musta lehma nimesid. Harvemini esineb *Mustu* (Ks), *Musto* (Se), mida enamasti kasutatakse härjanimena.

Ninnik esineb peamiselt eL-s, kohati ka mujal (Plt, Iis) valge, halli, kirju või mistahes värvi lehma nimena, kohati ka *Ninno*. See on tuletis lõunaeestilisest sõnast *nin'* gen. *niñni*, mis tähendab lille või teatavat värvimiseks kasutatavat taime.

Paluk (Rä, Vas) on punase lehma nimi (vrd. *palukas*).

Roosik ja *Roosi* on hilisemad lehmanimed (Wiedemannil neid ei leidu) ja nende tähenduski on erinev: kohati tähendavad need punast lehma (VJg, Rä), kohati kirjut (PJ), roosa ninaga (An) või rooside õitsemise ajal sündinud lehma (Tü).

Sinik (Hää, Saa, Hel, Pil, Pa, Ksi) on sinihalli lehma nimi, tuletis marjanimetusest *sinikas*.

Sirel esineb lehmanimena juba möödunud sajandi lõpul,²³ kuid tähendab peaaegu igal pool erinevat looma — punase- ja musta-kirjut (Li), teisel taas sirelite õitsemise ajal sündinut (Hää, Tü).

Sitik (Hää, Hel, El, Plv, Rõu, Har Mõn) on musta lehma nimi (vrd. eL *sitik* 'must sõstar'). Harju rajoonis tähistab see tõmmut lehma.

Tammik (Pä, VI, Ta) on lehma nimi. Vastav pullinimi on *Tamm* (Hel), mis esineb Wiedemannil ja Hurdal²⁴.

Toomik (An) 'valge või kirju lehma nimi' (soome *Tuomikki*), tuletis sõnast *toom* 'toomingas'.

Vaarik (Pä, VI, Tü, Ta, Rä) on punase lehma nimi (vrd. *vaarikas*, *vaarmari*).

Õunik 'õunakarva punase lehma nimi' on üldiselt levinud (soome *Omena*). Samatähenduslik *Õuni* esineb kohati eL-s (Rõu, An, Har Mõn, Rä, Vas).

Juhuslike lehmanimedena kasutatakse veel *Joovik* (Vi), *Kaasik* (VI, Va), *Kuusik* (Rä), *Riisik* (An) jne.

Toalille nimetusest on saadud laialt levinud *Mirdi* (Pä, VI, Jä, Ta, Võ, Va), *Mirdik* (Rä), *Mirta* (VI, Ta), *Mirti* (Hää), mis aga on uuem nimi, kuna see Räpinas tähistab valget lehma, mujal aga pole üldse värviga seotud. Samuti on *Sõstra* (Op), *Sõstrik* (Vi), mida kasutatakse punase lehma kohta, uuem nimi. Hilisemat algupära on ka *Õisi* (Kod), *Õisik* (Rä), samuti kui *Õie* (PJ, Trv, El, Kod).

Lehmadele antakse nimesid sageli veel muudegi väliste tunnuste või iseloomulike omaduste järgi. Näit.:

Hellik (Rõu, Röp), *Ellik* (Saa, Pil, KJn, Kod, Hls, Krk, Trv, Hel, San), vrd. *hellik* 'õrn, mittevastupidav' (soome *Hellikki*).

Kauni, *Kaunik* 'ilus lehm' (soome, karjala *Kaunikki*).

Kõõrik (An) 'kõõrdsilmadega lehm'.

Lemmik (Pä, VI, Vi) on võrdlemisi levinud nimi (soome, karjala *Lemmikki*).

Lusti (Ta, Võ), *Lustik* (Vi) on uuem nimi.

²³ SKS Eisen, 260 Saa.

²⁴ H II 25, 212.

Meelik 'meeldiv lehm' (soome *Mielikki*).

Nudi, Nudik (Rä) 'sarvedeta lehm'.

Pahuk (Hr) 'paha iseloomuga lehm'.

Sarvik (PJg, Vig, An), *Saara* (Li) on suurte sarvedega lehma nimi (soome, karjala *Sarvikki*). Sama algupära näib olevat ka *Saarik* (Hää, Saa, Mih, Ksi, El, Hel, Rõu, Har Mõn), kuigi pole võimatu, et see on tuletis puunimetusest *saar*.

Siidi (Pä, Trv, El, Rõn, Rä), *Siidik* (Pä, VI, Ta) 'läikiva karvaga lehma nimi'.

Tillu (Op, An) 'väike lehm'.

Juhuslikke nimesid võiks esitada veel väga palju, nagu näit. *Kuku* (Pil), *Nobe* (El), *Tasa* (An), *Väle* (Hii) jne.

Peale värvi või muude väliste omaduste on lehmadele nimepanekul veel üks võrdlemisi vana motiiv. See on nimelt looma sünniaeg või -päev. Eriti rohkesti on nädalapäevade järgi pandud nimesid, mille kohta allpool mõned näited:

Eesik, Eesi, Eesk (Plv), *Eesu, Esmik, Esma* 'esmaspäeval sündinud lehma nimi' (soome *Ensikki*, karjala *Endzikki, Endzoi*).

Teesik (El, Vg, An), *Teesi* (Hää, Tü, VJg), *Teisik* (Ks, Tor, Hää, Rõu), *Teisi* (Li, Hää, Op), *Tessi* (Tü), *Tõisik* (Saa), *Tõõsik* (Hää, SJn, Pil, Ksi, El), *Tõõsk* (Plv), *Teedik* ~ *Tõõdik* (Lut) 'teisipäeval sündinud lehm' (soome *Tois(t)ikki, karjala tol'soi*).

Kessik (Ks), *Keesik* (Tor) on kolmapäeval sündinud lehma nimi (soome *Kestikki, Kesto*). Vrd. saartel *keššikku* 'kolmapäev'. Sama lehma nimena kasutatakse üldisemalt *Kolmik* (Hää, Saa, Pil, Ksi, Op, Plv) (soome *Kostikki, karjala Koštikki, Kostoi, Koamo*).

Neelik (Hää, Tor, VI, Ksi, Hel), *Nelik* (Plv, Vg), *Nellik* (Plt, Ksi, El), *Neles* (Plv), *Neljes* (Wied.), ka *Nello* (Rä) ja *Nelli* tähistavad neljapäeval sündinud lehma.

Reedik, Reedi (Li), *Reeduk* (Op), *Reetik* (Plv), *Reesik, Reesi* (Hää) 'reedel sündinud lehm'. Samuti ka *Rekta, Reti* (VJg).

Laupik (Wied.), *Laadik* (Ksi), *Laudik* (Hää, Tor, VJg, Hel) on laupäeval sündinud lehma nimi samuti kui eL-s *Poolik, Puulik* (vrd. eL *põlõppe* 'laupäev').

Pühik, Pühek (Tor), *Pühak* (Op) on pühapäeval sündinud lehma nimi (soome *Pyhikki, karjala Pühikki, vepsa pühikī*).

Nimesid on lehmadele pandud ka mitmesuguste pühade ja tähtpäevade järgi, millal nad on sündinud. Enamasti on need vananenud ja esinevad harva.

Jaanik (Hää) 'jaanipäeval sündinud lehm'.

Jõulik (Hää, Saa, SJn, Tü, Ta) 'jõuluajal sündinud lehm' (soome *Joulikki*).

Maarik on levinud kogu eL-s ja osalt ka eP-s (Hää, Saa, Pil, Ksi) ning on algselt tähendanud maarjapäeval sündinud lehma nagu KKI sõnavarakogu andmeil Karksis (soome *Marikki, Muarikki*).

Näärrik (Hää, VI) 'uusaastal (näärripäeval) sündinud lehma nimi'.

Paavlik (Rä) 'paavlipäeval sündinud lehm'.

Palmik (Tr), *Palmi* (Hää) on algselt tähendanud palmipuude pühal sündinud lehma.

Ristik (Hää, Hel, Ote) on algselt tähendanud ristipäeval sündinud lehma, kohati (SJn) tähendab see ristikujulise kirjaga, kohati (Tü) aga ristikkeina õitsemise ajal sündinud lehma (soome *Ristikki*).

Usik (PJ) 'uusaastal sündinud lehm'.

Ka eri aastaegade järgi on lehmadele antud nimesid:

Suwik (Hää, Saa, VI, Hel, Ksi, Rõu, An), *Suvi* (Op) 'suvel sündinud lehm' (soome *Suvikki*).

Talvik, *Talvi* (An), *Talvit* (Vg) 'talvel sündinud lehm' (soome *Talvikki*).

Samuti on sünniaja järgi pandud nimed nagu:

Koidik (Pä, VI, Tü) 'koiduajal sündinud lehm'.

Päevik (PJ, Rõu), *Pääves* (Plv), *Pääväs* (Har Mõn), *Päävo* (Se), *Päisi* (Tü) 'päeval sündinud lehm' (karjala *Päivikki*).

Õodik (Tü) 'öösel sündinud lehm'.

Siia kuulub ka Häädemeestel vananenud nimena märgitud *Õitsik* 'karjas õitsi ajal sündinud lehm'.

Mõningal määral kasutatakse ka kuude nimetusi, millal loom on sündinud. Näit.:

Mai, *Maika* 'maikuul sündinud lehm'.

Märta 'märtsis sündinud lehm' jne. Niisugused nimed on hilistekkinud.

Haruldane siiakuuluv nimi võib olla paarkümmend aastat tagasi Põltsamaal tarvitusel olnud *Helmik*²⁵, millele soomes ja karjalas vastab *Helmikki*. Viimast on Ojansuu pidanud skandinaavia laenuks²⁶, hiljem aga võimalikult veebruarikuus sündinud lehma nimeks²⁷. Eesti *Helmik* võiks olla ühendatav Gösekenil esineva kuumimetusega *helme*-kuu, KKI sõnavarakogus *hēlmikū* (Plv), mis tähendavad 'jaanuar', kuigi pole võimatu, et nimi on tuletatud etümoloogiliselt sama algupära *helm*-sõnast.

Mainida võiks veel pärnade õitsemise ajal sündinud lehma nime *Pärnik* (Tü).

Sünnikoha järgi nimesid tavaliselt pole pandud. Võrdlemisi tuntud on siiski nurmel karja juures sündinud lehma nimi *Nurmik* (Ha, Jä, Op, An, Hel).

Lehmanimedena on mõnikord kasutatud ka nende kutsumise või meelitamise sõnu, nagu näit. *Vissi* (Ta), *Vitsik* (Krk) jne.

Hilisem, kuid väga levinud tava on lehmadele inimeste

²⁵ Eesti angeli karja tõuraamat II 1918—1925, lk. 209.

²⁶ H. Ojansuu, op. cit., lk. 51/52.

²⁷ H. Ojansuu, Suomen kielen tutkimuksen työmaalta, Oikaisuja ja lisäyksiä, lk. 203.

nimede andmine. Inimeste nimede panekul on võimalused enam-vähem piiramatud: peaaegu iga naisenime võib ka lehma-nimena kasutada. Eelistatud on tavaliselt kahesilbilisi nimesid, sest valdavas osas on eesti lehmanimed üldse kahesilbilised, aga ei põlata ka pikemaid nimesid. Naisenimede kasutamisel lehmanimena pole enam mingit tähtsust looma karval ega sünniajal — iga naisenime võib panna mistahes lehmale. Näit. *Anu, Beebi, Epu, Kaie, Leida, Lilli, Luule, Maara, Manni, Meeri, Salli, Silva, Tiiu, Tooni, Triinu* jne. Juhuslikult võib aga lehma nimi olla ka *Traviata, Viola, Annemari* jne.

Üldiselt on ka teistele koduloomadele pandud nimesid samadel motiividel kui lehmadele. Võrreldes lehmanimedega on aga teiste loomade nimestik väikesearvuline.

Vaadeldagu kõigepealt pullide või vahest pigemini här-ga de nimesid, sest veo- või künnihärgi oli harilikult rohkem kui üks, mistõttu nende nimesidki vajati. Vä r v i järgi pandud härja-(resp. pulli-) nimed on samatüvelised kui eesitatud vastavad lehmanimed, kuid tavaliselt need erinevad tuletuslõpu poolest. Et aga lehmanimede puhul on tegemist ilmsete pärisnimedega, tundub, et härjanimed üsna tihti pole midagi muud kui lihtsad värvinimetused. Näit.

Kiri, Kirju, Kiro (Rõu, Kan) 'punane, valge või must härg suuremate või väiksemate teist karva lappidega' (soome *Kirjo*).

Kiripea (Muh), *Kiripää* (Krk) 'kirju peaga härg'.

Kriim, Kriimu (Ksi), *Riim* (PJg, SJn) 'kirju peaga härg'.

Köll (Pär, Hls, Krk), *Köllu* (Ksi) 'kollane või valkjaspunane härg'.

Küüt, Küit, Kiut (Muh, PJg, Aud, Hää, Ply) 'valge seljajoonega (punane, must või kirju) härg' (soome *Kyyttö*).

Lauk, gen. *Laugu* 'härg, kellel valge lapp otsa ees' (soome *Laukki*).

Leet (Jaa, Krj, Käi, Phl) 'pleekinud (punakas või kollakas) must härg'.

Must, Mustu (soome *Musto*).

Pugal (Lüg, Sim, Ksi, Kam, Hel), *Pugu* (Jaa, Käi, Kul, Tõs, PJg, Hag), *Puga* (Iis, Hls) 'valge kõhualusega või valgete kubemetega või üle keha põiktriipudega härg' (soome *Pukali*).

Punu 'punane härg'.

Päits, gen. -u 'valge peaga härg'.

Ristu (Tor, Krk, Ksi) 'härg, kellel teist värvi jooned ristamisi üle selja'.

Ruske (Hii, Hlj) 'punane härg'.

Tõmm, Tõmmu 'punakaspruun härg'.

Vali (Pär, Tor, Hel), *Valgi* (Ksi), *Valgu* (Wied.), *Valju* (PJg), *Valge* 'valge härg' (soome *Valko*).

Ka eL-s mitmel pool esinev punakaspruuni härja nimi *Pruuno* võiks kuuluda siia rühma, kuigi see ilmsesti on toetunud ka mehe-nimele *Bruno*. Et niisugused vanad nimed on üldiselt juba taandu-

misel ega ole enam alati seotud teatava kindla värviga, sellele osutab ka näit. seik, et *Punu* on pandud musta pulli nimeks (Ks).

S ü n n i a j a järgi pandud härjanimesid on väga vähe. Näit.: *Esm, Esmu* (Tõs, Tor, Hag, Hls, Trv, Hel, Har Mõn) on algselt esmaspäeval sündinud härja nimi.

Pühal (Hel), *Pühand* (Plv) 'pühapäeval sündinud härg'.

Tõiss (Krk, Hel) on olnud teisipäeval sündinud härja nimi.

Tänapäeva pullinimede hulgas on rohkesti m e h e n i m e s i d. Nendegi kasutamisevõimalused on piiramatud, kuigi millegipärast on mõnd nime eriti eelistatud. Näit. *Bruuno, Maks, Mats, Tõnu, Kalju, Jüri, Miku, Peeter* jne.

Juhuslikumad on perekonnanimede hulgast ülevõetud pullinimed, nagu omal ajal *Rasputin, Lurih* jne.

Samuti kasutatakse pullinimedena mõnikord: *Osman, Sultan, Parun, Neegus* jne.

Tõuloomade kasvatuses on praktiseeritud moodust, et sama isa järglaste nimed algavad isanime algustähega. Niisiis näit. pull *Vilsoni* pojad on *Virk, Vallatu, Villi, Vismar* jne. Veisekasvatuses pole see aga nimetamisväärselt juurdunud.

Mis puutub h o b u s t e s s e, siis nimetatakse neid karva järgi. Need pole aga õieti mingid pärisnimed nagu lehmadel ja koertel, vaid tähistavad enamasti lihtsalt hobuse värvust, kusjuures ei tehta ka soolist vahet. Näit.:

All (Ksi), *Hall, Halli, Allu* (Hää) 'hall hobune'.

Hiir (Rä), *Hiiru* (Op), *Iiru* (Hää, Ksi) 'hiirekarva tuhkjashall hobune' (soome *Hiiro*).

Kimmel 'punast-valget või musta-valget karva hobune (kellel on nii palju valgeid karvu, et üldmulje jääb valkjast)'.

Kõrb, Kõrv 'pruun hobune': mustjas *kõrb* ja helekõrb.

Lauk, gen. *Laugi* ~ *Laugu* 'hobune, kellel otsaesisel valge laik' (soome *Laukki*).

Lepp, gen. *Lepu* (Sa) 'punane hobune' (vrd. *lepp* 'veri, verine vesi' Wied.).

Linalakk 'helepunane hobune valkja laka ja sabaga'.

Must, Musta (soome *Musta*).

Paat, gen. *Paadi* 'tuhkjaskollakas hobune' (soome *Paatti*).

Punane 'punast karva hobune'.

Raudjas 'tumepruun hobune'.

Tuhkur (Muh, Hs) 'musta ja halli segu karvaga (tuhakarva) hobune'.

Valge, Valgu (Op), *Valku* (Tü) 'valge hobune' (soome *Valko, Valkko, Valkea*). Samuti ka *Valdu* (Hää).

Võik, gen. *Võigu* 'kollakashall (võikarva) hobune' (soome *Voitikko*).

Juhuslikumat laadi näivad olevat tänapäeval kohati kasutatavad hobuste n i m e d, nagu *Härma* (VJg) 'valkjast hobune', *Kulla* (El) 'punakas hobune', *Linask* (An, Rä) 'hallikasvalge hobune', *Loit* (El)

'punakaskollane hobune', *Marja* (Op) 'punane hobune', *Muura* (VJg) 'mustjas hobune' jne. Siin on meil tegemist pärisnimedega, mitte enam värvinimetustega.

Hobustelegi võidakse anda nimesid nende väliste tunnuste või iseloomulike omaduste järgi, kuid neid on vähe, need on hilisemat algupära ja juhuslikku laadi, nagu näit. *Junts* (VJg) 'lühikese kehaga täku nimi', *Muru* (Rä) 'pika karvaga hobuse nimi', *Kuller* (VJg) 'kiire hobuse nimi', *Noole* (Hii) 'id.', *Vilgas* (VJg), *Vilks* 'id.' jne. Mainida võiks veel nimesid nagu *Len-nuk* (PJ) ja *Aatom* (Op).

Üksikuid hobusenimesid on pandud ka sünniaja järgi, näit. *Juunu* (VJg) 'juunis sündinud hobune', *Maie* (Op) 'mais sündinud hobune'. Viimane võib olla aga ka naisenimi.

Samuti kui veistele pannakse hobustelegi inimeste nimesid. Näit. märad: *Miira*, *Epu*, *Lonni*, *Milla*, *Tella*, *Tiiu* jne., täkud: *Aadu*, *Esku* (vrd. soome *Esko* härjanimi²⁸ samuti kui meilgi *Kur-sis*²⁹), *Jaak*, *Juku*, *Miku* jne.

Mainitagu siinkohal veel täkunimesid, nagu *Krahv*, *Parun*, *Prints*, *Osman* jne.

Möödunud sajandi keskpaigast pärineb tava anda hobustele isanime algustähega algav nimi, nii et kõigi sama isa järglaste nimed algaksid sama tähega. Esimene tori tõugu täkk oli *Hetman*; tema järglaste nimed algasid h-ga — *Herkules* jt. Näit. Antsla rajooni J. V. Stalini nimelises kolhoosis algavad kõigi hobuste nimed l-ga isanime järgi: *Lehvi*, *Lektor*, *Lembit*, *Loki*, *Lõmm* jne.

Koertele on pandud värvi järgi nimed, nagu näit.:

Armi 'hall koer' (soome *Harmi*, vrd. *harmaa* 'hall').

Irmi on paralleelsõna eelmisele, nagu juba Wiedemann on märkinud.

Hunt (Rä) 'hundikarva hallikaspruun koer'.

Karu (VJg, Op, Rõn, Rä) 'suur pruuni või musta karvaga koer'.

Krants, gen. -i on tuntumaid nimesid koerale, kellel valge võru ümber kaela.

Muri, *Murka* on samuti väga levinud musta koera nimi.

Musti, *Mustu*, *Muska* on vanemaid musta koera nimesid (soome, karjala *Musti*). Samasugust koera tähistab ka päris populaarne *Muti*, *Muta*, mida kohati küll kasutatakse ainult emase koera kohta.

Valdi, *Valge*, *Valla*, *Valli* on valge koera nimi.

Välise tunnuste või iseloomulike omaduste järgi on koerad samuti saanud nimesid. Nende hulgas on tuntumaid:

Kiki (Hää, Rä) 'kikkis kõrvadega koer'.

Loki on õige levinud lokkis karvaga koera nimi.

Lusti rõõmsa, elava koera nimi.

Mopsi lähtub koeratõu nimetusest.

Murra (Hii, PJ) on käskiv kõneviis verbist *murdma*, siis kurja koera nimi.

²⁸ Virittäjä 1913, lk. 123.

²⁹ H II 27, 178 ja E 61600/3 (32).

Naki (Hää, Tü, VJg) on 'koer, kes loomi naksab', vahest moodustunud lääne-eestilisest sõnast *nakk*, gen. *naki* 'saapatikk'.

Pauka on üsna üldiselt kasutatav koera nimi, ühendatav vahest sõnaga *pauk*, gen. *paugu* (vrd. soome *Paukku*).

Pika (Krk, Hel, El), *Piku* (SJn) on vahest ühendatav sõnaga *pikk*, gen. *pika*, millele vormis *Piku* on liitunud deminutiivsufiks. Paralleelsõna sellele näib olevat koeranimi *Paka* (Hää, Krk, Hel, Rõn, Ksi). Vrd. Krk Ainja: *meil oll'i kolme koera: üit's oll'i pikkä, teinē pakkä, kolmas muõrja muš'kukke*.

Pitsu (Hs, Rå), *Pitsi* (PJ) on valge pika kärvaga koera nimi, lähtub koeratõu nimetusest — *špits*.

Rulla (Ksi) lähtub nähtavasti sõnast *rull* ja on algselt tähendanud ümmargust koera. Esineb mõnikord ka lehmanimena.

Sulla (Ksi), *Suli* on üldiselt levinud koera nimi.

Taks, *Taksi* on algselt mägrakoera nimi.

Tipa, *Tips*, *Tipsi* on sageli väikese koera nimi.

Vahti esineb harvemini (karjala *Vahti*).

Virku (PJ) tuleb samuti harvemini ette (vadja *virkkõ*, soome *Virkku*, *Virko*, karjala *Virkku*).

Vudi on sageli esinev väikese koera nimi.

Välk võib ka olla koeranimi.

Koeranimedena kasutatakse ka isikunimesid, nende hulgas sageli rahvusvahelisi. Näit.: *Hektor*, *Maksi*, *Neero*, *Reks*, *Riks*, *Pluutu*, *Sammi*, *Tommi*, *Hannibal* jne. *Riksi* paralleelsõna on kohati kasutatav *Raksi* (El). Siia kuulub ka üldtuntud koeranimi *Tuks*.

Siia näib kuuluvat ka *Polla*, mis Wiedemanni järgi on olnud punase härja nimi, kuid on samuti võinud tähistada koeragi. *Polla* on võimalikult endine mehenimi, sest ka meie kohanimesedes pole sama tüvi tundmatu (vrd. *Polli* vald Pärnumaal, küla Virumaal, talusid mitmel pool).

Samuti mainitagu veel koeranimed, nagu *Poi*, *Poiss*, *Leedi*, *Lordi*, *Sultan* jne.

Harvemini saab endale nime ka s.s. Tavaliselt on ta *Kiisu*, *Kita*, *Mints*, *Nurr*, *Nurru*, vahel ka *Muti* 'must kass'. Isakassi nimed on *Ants* ja *Ints*, emakassi — *Liisu*, *Miisu*, *Mirri*.

Sigadele, lammastele, kitsedele, kanadele ja kukkedele harilikult nimesid pole pandud. Viimasel ajal on seda mõnikord kohati tehtud. Sigade nimede kohta on näit. teateid Türi rajoonist — *Rõik*, Häädemeestelt — *Ludvi*, *Kai*, *Oskar* ja Antsla rajoonist — *Viia*, *Virin* jne. Lammaste nimede kohta on teateid näit. Häädemeestelt: *Ella*, *Lemmik*, *Manna*, *Valli* jne. Kitsede nimedest on andmeid Pärnu-Jaagupi rajoonist: *Beebi*, *Liivik* 'liivakarva kits', *Poka*; Türi rajoonist *Mökits* jne.

Kanadele ja kukkedele on viimasel ajal ka hakatud nimesid panema. Nii on võrdlemisi levinud kukenimena *Peeter*, samuti *Petka*, *Petja* (Ha) ja *Petu* (Tü). Kananimena tarvitatakse mitmel pool

Tuti 'tutiga kana' (An, PJ, Hää). Juhuslikumat laadi on nimed nagu *Kudruskael* (VJg), *Obajalg* (VJg), *Mullamölder* (Pa) jne. Välimust on arvestatud nimede puhul nagu *Kägu*, *Tedre*, *Tuvi* jne.

Eesti koduloomade nimede hulgas on enam-vähem väljakujunenud üksikud nimede rühmad — need on lehmanimed ja teatav osa härja- ning koeranimesid. Lehmanimed on üldiselt *ik*-lõpulised, harvemini *s*-lõpulised. Neid ei kasutata teiste koduloomade nimedena. Pullinimedest *u*-lõpulisi ei kasutata tavaliselt teiste loomade nimedena, kuid see pole mitte eranditult nõnda (vrd. näit. *Mustu*, mis võib olla nii pulli- kui koeranimi). Koeranimedest *i*-lõpulisi ei kasutata harilikult muude loomade nimedena (*Armi*, *Irimi*, *Krants*, *Muri*, *Musti* jne.). Kõik niisugused nimed on eesti keeles saanud pärisnimedeks.

Peale niisuguste kindlalt üht või teist liiki loomadele omaste nimede on teatav hulk loomanimesid, mis võivad kuuluda mitut liiki loomadele, nagu näit. *Lauk* võib olla hobuse-, härja- või lehmanimi, samuti ka *Must* ja *Valge*. *Paat* võib olla hobuse, aga ka härjanimi. Isegi *Kimme*, mida tavaliselt tarvitatakse ainult hobuse kohta, võib harvemini esineda lehma- või härjanimena. Niihästi härja- kui ka lehmanimedena kasutatakse näit. *Kriim*, *Küüt*, *Küit*, *Pugal*, *Pugu*, *Päits*, *Tõmmu* jne. Kõigi nende nimede puhul on tegemist adjektiivide või substantiividega, mis võivad olla ka adjektiivid. Nii näit. *lauk*, gen. *laugu* on substantiiv tähendusega 'valge märk looma otsaesisel', mida võib kasutada ka adjektiivselt: *lauk* (hobune, härg, lehm). Substantiivi elliptilise ärajätmisega ongi saadud vastava looma hüüdnimi. Nõnda on arusaadav, miks see võib kuuluda mitmele loomale. Adjektiiv või substantiiv võib olla ka sõna *kriim* tähendusega 'kirju, triibuline; voot, jutt'. Siin on samuti tegemist elliptisiga: *kriim* (härg, lehm) 'kirju peaga veis', selle nimi — *Kriim*. Sõna *küüt* ~ *kiut* võib olla adjektiiv, mida kasutatakse nii härja kui lehma nimena (Vän, Mär, Sim, Kuu, Lüg). Ka siin on substantiiv elliptiliselt ära jäetud. Samasuguse ellipsi kaudu on saadud ka muud niisugused värvi järgi antud koduloomade nimed, mis vahel polegi veel pärisnimed, vaid adjektiivid.

Ilmseid adjektiive on eriti rohkesti hobusenimede hulgas. Suur osa neist pole kujunenudki pärisnimeks, vaid need on lihtsalt värvi nimetusi, nagu näit. *hall*, *kimme*, *kõrb*, *must*, *paat*, *punane*, *raudjas*, *tuhkur*, *valge*, *võik* jne. Ka siin on toimunud ellips — üldnimi hobune on ära jäetud. Sellega seletubki, et tavaliselt ei tehta soolist vahet, vaid kõiki neid võib kasutada vastavat värvi hobuse — mära, täku või ruuna kohta. Olgu märgitud, et mõnd neist kasutatakse spetsiaalselt ainult hobuse karva tähistamiseks — *kõrb*, *võik*, ka *raudjas*.

Nii mitut liiki loomi tähistavad hüüdnimed kui ka hobusenimed on siis õieti pärisnimede ja adjektiivide (resp. substantiivide) vahepealsed, need on kujunemisstaadiumis: ühed neist on lähemal pärisnimedele, teised taas adjektiividele (resp. substantiividele). Siin näib olevat tegemist vana olukorra säilimisega ajast, kui koduloo-

madel veel polnud erilisi hüüdnimesid, vaid kõiki neid nimetati vastava värvi nimetusega. Enamik hobusenimesid (mida õieti ainult tinglikult võib nimeks pidada) on tänapäevalgi säilinud endises seisukorras. Lehmadel, osalt ka pullidel ja koertel on aga juba küllalt ammu välja kujunenud erilised hüüdnimed. Õige hiline, nimelt alles käesoleva sajandi teisest veerandist pärinev tava on anda nimesid mõnikord teistelegi koduloomadele. Et kassidel, sigadel, lammastel, kanadel ja teistel kodulindudel varem erilisi hüüdnimesid pole olnud, on nii Ojansuu kui ka Eisen märkinud³⁰. Kursist leidub 1888. aastast T. Riomari märkus, et seal peale hobuste, veiste ja koerte ei ole loomadel nimesid³¹.

Eesti koduloomade nimesid on vanuselt mitu kihti. Kõige vanemad on need nimed, millel leidub etümoloogilisi vasteid soome, resp. teistes läänemeresoome keeltes, sest kuigi läänemeresoome keelte koduloomade nimede kohta on materjali peamiselt eesti ja soome keelest — teiste keelte vasteid on juhuslikumalt — võib arvata, et osa neist on olnud tarvitusel juba sel ajal, kui läänemeresoome hõimud moodustasid veel ühtsuse. Neid läänemeresoome aluskeelde ulatuvaid nimesid pole palju — ainult poolesaja ümber. Enamasti on need lehmanimed, mis on antud karva, resp. marjade jm. taimede, looma väliste tunnuste või omaduste ja sünniaja järgi. Nende hulgas on ka üksikuid härja- ja koeranimed ning mõni hobuse värvi nimetus. Õigusega peab Ojansuu läänemeresoome keelte loomanimedest vanemaiks just neid, mis on antud värvi ja väliste tunnuste järgi. Vanuselt järgnevad neile sünniaja järgi antud nimed, mis on tarvitusele võetud alles siis, kui loomi oli juba rohkem, nii et värvinimetustest enam ei jätkunud³². Tegelikult on aga ka osa sünniaja järgi antud nimesid nii vanad, et ulatuvad läänemeresoome aluskeelde.

Peale selle on tunduval määral loomanimesid, mis esinevad ainult eesti keeles, näit. *Sinik*, *Piimik*, *Sitik*, *Süsik* jne. Need võiksid siis olla tekkinud eesti keeles pärast teistest läänemeresoomlastest lahkumist.

Kõige hilisemad on inimeste nimede hulgast üle võetud loomanimed. Kuivõrd võib otsustada üsna vähese ja juhusliku ainestiku põhjal, hakatakse inimeste nimesid loomanimedena kasutama alles käesoleva sajandi esimesel, eriti massiliselt aga teisel-kolmandal aastakümnel. Möödunud sajandi lõpust pärinevate loomanimede hulgas puuduvad üldiselt isikunimed, kui mitte arvestada pullinime *Esku* ja koeranime *Polla*³³.

Peale inimeste nimede leidub hilist algupära loomanimede hulgas mõningaid onomatopoeetilist laadi nimesid. Kui kitse kutsutakse *Mökits* või *Möku*, siga — *Rõik*, kana — *Kriu* või *Tsiu* (Hää),

³⁰ M. J. Eisen, Koduloomade nimed, Eesti Kultura III, Tartu 1914, lk. 370.

³¹ H II 27, 181.

³² H. Ojansuu, Käynti alkusuomalaisen ajan karjassa, lk. 53.

³³ H II 27, 181 < Kursi.

kassi — *Miuks* või *Nurr*, koera — *Auka* (Rõn), siis on need nimed ilmsesti antud hääliitsuse järgi, mida vastav loom teeb.

Et loomadele nimepanijaiks on tihti lapsed, siis võime eriti hili-semais nimedes tähele panna teatavaid lastekeelele omaseid jooni — kõige sagedamini geminatsiooni ja palatalisatsiooni, näiteks kassi-nimes *Kirri* (Hää), koeranimes *Killu* (An), *Sulli* (Rä), *Sulla* (Ksi), *Valla* (Ksi), lehmanimes *Issu* (El) 'hirsiteravärvi lehm', *Lalli* (An), *Silli* (Ha), *Simmi* (Hr), *Tessi* (Tü), *Lota* (Hää), hobu-senimes *Mašsa* (Khk, An) jne.

Samuti kui muuski eesti sõnavaras leidub ka loomanimede hul-gas laen- ja rahvusvahelisi nimesid. Kõigepealt paistavad silma mõned *la-* (resp. *l-*) lõpulised lehmanimed, mis tunduvalt erinevad muudest eesti loomanimedest mitte ainult tuletuslõpu, vaid ka tüve poolest. Kuna üldiselt meie loomanimed on etümoloogiliselt võrdlemisi selged, läbipaistvad, on *la-*lõpulised enamasti arusaamatud. Territoriaalselt piirdub nende esinemus eL murdealaga Läti NSV naabruses.

Võrdlemisel selgub, et need nimed on kõik läti keelest laenatud, kuigi neile tihti on püütud rahvaetümoloogiliselt arusaadav sisu anda. Näit.:

Kruanala (Vg) 'kolmapäeval sündinud lehm' < läti *kruõnuļa*, *kruonala* 'lehma nimi';³⁴

Launala (Vg) 'lauk otsaga lehm' < läti *slaūnala* 'kirju lehm';

Mandala (Vg, Har Mõn), *Mandal* (Hää) 'Manda leitud lehma nimi' < läti *mañdala* 'esmaspäeval sündinud lehma nimi';

Pirmala (Vg, Har Mõn) 'laupäeval sündinud lehm' < läti *pir-maļa* 'esmaspäeval sündinud lehm';

Pruunala (Har Mõn), *Pruunal* (Hää) 'pruunikaspunane lehm' < läti *brūnala*, *brūnaļa* 'id.'.

Ridal (San), < läti *ritala* 'hommikul sündinud lehma nimi';

Riigal (An) 'riiakas lehm' < läti *rīgala* 'lehma nimi';

Siadala (Vg) 'segakarvaline lehm' < läti *svētala* 'pühapäeval sündinud lehma nimi';

Uatala (Vg) 'uuel aastal sündinud lehm' < läti *uotaļa* 'teisi-päeval sündinud lehm' jne.

Peamiselt on need nõukogudeaegsed laenud, kuna suhtlemine naaberrahvaste vahel on nüüd takistamatu ning tihedam.

Hiliseid laennimesid on veel näit. lehmanimedest *Manja* (Jä) < vene *Маня*, *Pluute* (Hää) < saksa *Blume*, koeranimedest *Puian* (Hää) < vene *буян*, *Kastanka* (Rä) < vene *Каштанка*, Leedi < ing-

³⁴ Läti vasted on esitatud teosest K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca, Redigējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I—IV, Rīgā, 1923—1932.

lise *lady*, *Taks(i)* < saksa *Dachs* jne. Tunduvalt varasem laen alam-saksast on *kimmel* < keskalamsaksa 1373 *dat scymelinghe perd* ³⁵.

Keeleliselt huvitavamad on vanemad loomanimed. Vaadeldes neid sellelt seisukohalt, missuguseid lõppe neis esineb, tuleb märkida, et eesti keeles nii nagu soomeski esineb paljudes koeranimedes *-i*, harvemini *-u*, härjanimeses *-u* või *-i*, mis on algselt deminutiivsufiks. Nominatiivis lõpukao tõttu kadunud vokaal tuleb genitiivis nähtavale.

Eesti lehmanimeses esineb domineerivalt *ik*-sufiks (soome *(-i)kki*). Kirjakeeles on viimased *u*-tüvelised, murdeti aga on tüvevokaal erinev, nimelt: eP-s üldiselt *-kku* (saartel *-gu*), Kod *-kke* ~ *-kku*, eL-s *-kke*, *-ge*, *-ga*, *-ga*, Trv. *-kka*. Seda peetakse algselt liitsufiksiks, mis koosneb elementidest **kka* + **i* ³⁶. Neist on **kka* vana deminutiivsufiks, millel leidub vasteid teisteski soome-ugri keeltes ³⁷. Ka *i*-sufiksil on vasteid kaugemais sugulaskeeltes. Selle esi-algne tähendus arvatakse olevat ühelt poolt deminutiivne, teiselt — possessiivne ³⁸. Liitsufiksina see ei ulatu siiski läänemeresoome aluskeelest kaugemale — **(i)kkoi* või **(i)kkei*. Seda on juba Ahlqvist ³⁹ alates peetud naissoo tuletuslõpuks. Ahlqvist esitab vastavaid näiteid soome ja eesti keelest: soome *linnako* 'naislinlane', *Venako* 'venelanna', *nuorikko* 'noor abielunaine', eesti *noorik*, *rootsik* 'rootslanna' ⁴⁰. Hiljem on lisatud mõned näited muudestki läänemeresoome keeltest. Sama naissoo osutava sufiksi abil tuletatuks peab Ojansuu ka läänemeresoome keeltes üldiselt esinevaid lehmanimesid ⁴¹. Ta peab võimalikuks, et algselt polegi lehmanimeses esinenud muud lõppu ⁴². On siiski tõenäoline, et esialgu kasutati lehmadegi tähistamiseks lihtsalt värvide nimetusi, nagu ülal on mainitud. Vrd. näit. rahvalauludes: Vana *lauk* toob kirju härja, Vana *küüt* toob küüdu härja (H II 53. 573). Nõnda ei kasutatud nähtavasti eri liiki koduloomade jaoks rangelt üksteisest erinevaid nimesid, eriti võidi kasutada alguses sama liiki isastest ja emastest loomadest ühiseid nimesid. Sellega seletuks, et näit. eL-s kasutatakse lehmanimeses sufiksit *o*, mis tavaliselt esineb härjanimeses. *Maaro* (SL III 1720) 'Maarik', *Maašo* (Räp) 'Maasik', *Ninno* (Se) 'Ninnik', *Poolo* (Plv) 'Poolik', *Mušto-lehmä* (SL II 922) jne., eP-s kohati *-u*: *Eesu*, *Maasu* jne. Alles kui osutus vajalikuks lehma eraldi tähistada, võib

³⁵ Fr. L. K. Wiegand, Deutsches Wörterbuch, Fünfte Auflage, Herausgegeben von Herman Hirt, II Band, Giessen 1910, veerg 712.

³⁶ Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка I, Москва 1953, lk. 135.

³⁷ Vrd. J. Szinyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, Zweite, verbesserte Auflage, Berlin—Leipzig 1922, lk. 83/84.

³⁸ Л. Хакулинен, op. cit., lk. 104/105.

³⁹ A. Ahlqvist, Suomen Kielen Rakennus, Helsinki 1877, lk. 4.

⁴⁰ Samas, lk. 12.

⁴¹ H. Ojansuu, Kotieläintemme suomenkielinen nimistö, Helsinki 1912, lk. 23.

⁴² H. Ojansuu, Käynti alkusuomalaisen ajan karjassa, lk. 55.

olla lehmade arvu suurenemise tõttu, võeti tarvitusele eriline sufiks. Selleks sai eelmainitud deminutiivsufiks, mis tuleb ette ka üldse loomade nimetustes läänemeresoome keeltes. Näit. soomes (murdeti), *lumikki* 'valge nirk', *raudikko* 'raudjas hobune', *talvikki* 'talvel sündinud tall'; eesti *jõudik* 'kariloom, kes tulu ei too', *kesik* 'pooltäiskasvanud siga', *talvik* 'talvel sündinud loom' jne. Esialgu aga kasutati ka selliseid deminutiive atributiivselt koos substantiiviga. Vrd. näit. rahvalauludes⁴³: Veelap laudas lauki lehma, *Punik*lehma poegimata (H II 3. 653), *Mustik* lehm toob mustu härja, *Kiudik* lehm toob kiudu härja (H I 4. 612) jne. Hiljem on substantiiv elliptiliselt ära jäetud nagu eeltoodud neutraalsetegi nimede puhul. Nähtavasti on see toimunud järgmiselt: *musta (lehmä) + deminutiivsufiks *ikkoi → *mustikkoi (lehmä) → *mustik* (lehm) ja edasi juba pärisnimi *Mustik*. Hiljem on see deminutiivsufiks üldistunud eriti lehmanimedes, mistõttu ongi hakatud kõnelema feminiinest sufiksist. Tänapäeval esineb see domineerivalt lehmanimedes, mitte pullnimedes.

Siiski leidub üksikuid teateid, mis sellele näivad vastu rääkivat. Nimelt on andmeid, et künnihärgade nimed on näit. *Vallik* (Khñ)⁴⁴, *Tõmmik* (Khñ, Kse), *Laadik* (Kse)⁴⁵, *Punnik* (Kei), *Punik* (Plv)⁴⁶, *Päitsik* (Kam), *Jutik* (Kam)⁴⁷. Niisuguseid härjanimesid on väga vähe ja kuna on küsimus minevikust, mida mälu järgi teatakse, võiks arvata, et jutustaja võib olla eksinud, sest samas leidub Kullamaalt märkus: „Selget vahet tehti härgade ja lehmade vahel nimega, kui loomad üht värvi: *Kirju* (lehm *Kirjak*), *Kyyt* (lehm *Kyydik*), *Pugu* (lehm *Pugal*), *Valge* (lehm *Vallik*), *Päits* (lehm *Päitsik*), *Lauk* (lehm *Lauges*)”⁴⁸. Küsimuse teeb aga keerulisemaks asjaolu, et vanemais sõnaraamatuis, kuivõrd seal loomanimesid leidub, ei tähista *ik*- lõpulised nimed mitte alati lehma, vaid üldse veiseid või loomi. Wiedemannil on näit. *lehi*, *merik*, *põdrik*, *suitsik* jne. antud tähenduses 'ein Rindername' (= veisenimi), *kolmik* 'am Mittwoch geborenes Thier' (= kolmapäeval sündinud loom) jne. Tõsi küll, mõnikord, nagu näit. *kirjak* puhul on tähendusele 'buntes Rind' (= kirju veis) lisatud 'eriti lehm' või *pühik* puhul 'am Sonntag geborenes Thier (bes. von Kühen)' (= pühapäeval sündinud loom (eriti lehmadest)) jne. Samuti tõlgib Hupel näit. *mustik* 'schwarzes Rind' (= must veis), *punnik* 'ein rothes Vieh' (= punane veis) jne. Kas niisugused tänapäeval ainult lehmade kohta kasutatavad nimed on siis kord olnud üldse veisenimed või on siin tegemist omamoodi segunemisega, kuna läänemeresoome keeled ju algselt ei tunne naissoo ja meessoos eraldamist vastavate sufiksrite abil — see küsimus

⁴³ Folkloristlikule materjalile on lahkesti tähelepanu juhtinud J. Peegel.

⁴⁴ EM KV Kl. 2, lk. 37.

⁴⁵ S a m a s, lk. 565.

⁴⁶ E 4079.

⁴⁷ EM KV Kl. 2, lk. 181.

⁴⁸ S a m a s, lk. 193.

peab esialgu lahtiseks jääma, sest vanemat materjali on alles liiga vähe.

Nende ik-lõpuliste lehmanimede kõrval on olemas väike rühm s-lõpulisid lehmanimesid, mida kasutatakse eL-s ja end. Pärnumaal. Näit. *Karjas* (Rõu), *Kares* (Rä, Se), *Kires* (Plv), *Kiräs* (Rõu, Vas), *Kirjes* (PJg, Tor), *Kulles* (Pä, Vl, Ha, Jä, Ta, Va), *Kalles* (Rõu), *Lauges* (Kul, PJg, Tor, Hag), *Laugus* (Hag), *Laigas* (Rõu), *Lilles* (Pä, Võ), *Neeles* (Plv, Se), *Pääves* (Plv), *Päivas* (Urv), *Ristes* (Wied.), *Punes* (Wied.) jne. Ojansuu järgi esineb seda laadi lehmanimesid lääne-Soomes (tüüp: *Hallanen*, *Hallase*, *Hallas* jne.). Eesti keelealal peab ta neid laenudeks soome keelest⁴⁹. Siin Ojansuu eksib: soome laenudest eL-s ei saa muidugi kõnelda, sest kokkupuuteid soomlaste ja lõunaeestlaste vahel pole olnud. Wiedemann asetab need lehmanimed s-lõpuliste substantiivide hulka⁵⁰. Nähtavasti on siin tegemist s-lõpu üldistamisega, nagu seda tuntakse hiiu murretes⁵¹. Teatavasti on vormid nagu *putkes*, *lilles*, *helmes*, *sõõrmes* jne. ka mandril levinud, eriti läänepoolseis murdeis. Lääne- ja lõuna-eesti murretes on teat. ühiseid jooni. Nii on võimalik, et ühised on kummalgi alal ka s-lõpulisid lehmanimesid. Arvatakse, et *s* (< *ks*) sufixsilgi on algselt olnud deminutiivne tähendus⁵².

Lõuna-Eesti ääremail (Har Mõn) esineb vanemais lehmanimedes sufixs *-ng*, näit. *Mamming* 'punase lehma nimi', *Helling*, *Lilling*, *Ninning* jne. Suffixs *-ng* (< *nki) on ilmsesti üldistunud eL kaguosades üsna levinud deverbaalseist substantiividest. Sellega tuletunud nimede levik piirdub kitsa alaga ja need on kohalikud hilisemad tuletised muilegi lehmanimede aluseks olnud tüvedest.

*

Nagu eespool mainitud, ei saa lähemalt kindlaks määrata, millal koduloomadele on hakatud nimesid panema. Vanimad loomanimed igal juhtumil ei ulatu läänemeresoome aluskeelest kaugemale, kuigi mõned uurijad väidavad, et see komme on palju vanem⁵³. Et koduloomade kasvatamine on alguse saanud alles Baltimaadel ja tõenäoselt naaberhõimude kaudu, siis tuleb arvata, et ka loomadele nimede andmiseks on naabrid kaasa mõjunud.

Eespool on puudutatud hiliseid lätilaenuisi lehmanimesid, mida kasutatakse eesti ja läti keeleala piirimail. Kindlasti olid laenamiseks ja vastastikuseks mõjustamiseks veel soodsamad võimalused, kui läänemeresoome ja balti hõimud asusid kestvalt läbisegi, nagu

⁴⁹ Vrd. H. Ojansuu, op. cit., lk. 55/56.

⁵⁰ F. J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, St.-Petersbourg 1875, lk. 184.

⁵¹ P. Ariste, Hiiu murrete häälikud, Tartu 1939, lk. 217.

⁵² Л. Хакулинен, op. cit., lk. 122.

⁵³ U. T. Sirelius, Suomen kansanomaista kultuuria, I, Helsinki 1919, lk. 226.

on osutanud arheoloogia andmed⁵⁴. Balti hõimud tundsid primitiivset karjakasvatust varemini kui läänemeresoomlased. Sellepärast on arusaadav, et neilt karjakasvatuse alal mõndagi õpiti. Muuseas võidi neilt eeskuju saada loomadele nimede panemiseski. Teatavasti on iga keeleline mõjustamine vastastikune. Nõnda ka käesoleval juhtumil on konstateeritud, et läti keelde on laenatud eesti, resp. liivi keelest näit. kirju härja nimi *ķiris*⁵⁵, valge härja nimi *valģis* (< eesti *valgu* jne.)⁵⁶, tõmmu härja nimi *musts*, samuti musta koera nimi *mustis*⁵⁷ jne. Sama on märkinud ka H. Ojansuu, kuid ta pole arvestanud, et ka läti keel (resp. balti keeled) on loomanimede suhtes võinud naaberkeeli mõjustada. Nimelt annavad lätlasedki oma lehmadele nimed samadel motiividel kui seda on teinud eestlased ja soomlased — ühelt poolt *p ä e v a d e* järgi, mil vasikas on sündinud, teiselt poolt looma *v ä r v i* või muude tunnuste järgi. Näit. a) *svētala* 'pühapäeval sündinud lehm' (vrd. *svētdiena* 'pühapäev'), *pirmaļa* 'Esmik' (vrd. *pirmdiena* 'esmaspäev') jne. b) *dūmaļa* 'tumepruun lehm' (vrd. *dūmals* 'tumepruun'), *raiba*, *raibaļa* 'Kirjak' (vrd. *raibs* 'kirju'), *lauka* 'lauk' jne.

Ainult värvi järgi pandud läti nimedel leidub leedu veisenimedes paralleele⁵⁸. Nädalapäevade järgi leedulased oma loomi ei nimetavat. Selle põhjuseks peetakse asjaolu, et leedu keelde on nädalapäevade nimetused slaavi keeltest laenatud, need pole veel niivõrd leedu keeles kohanenud, et need uute tuletiste lähtekohaks võiksid olla. Läti keelde olevat ainult päevade lugemisprintsipi üle võetud, nimed aga olevat oma keele elementidest moodustatud, mistõttu need sobivat ka uute tuletiste allikaks⁵⁹.

Ka rumeenlastel olevat kombeks veiseid nimetada värvide ja nädalapäevade järgi. On arvatud, et slaavlaste vahendusel on komme loomi päevade järgi nimetada siirdunud ühes nädalapäevade nimetustega Balkanilt põhja poole⁶⁰.

Niisiis selgub eelöeldust, et värvide järgi nimepanemine on lätlastelgi vanem komme, päevade järgi — hilisem. Läänemeresoome hõimud võisid ehk balti hõimudelt üle võtta kombe koduloomadele värvi järgi nimesid panna. Hiljemini oleks õpitud lätlaste eeskujul seda tegema ka nädalapäevade järgi.

⁵⁴ Eesti NSV ajalugu, lk. 13.

⁵⁵ W. Thomsen, Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. København 1890, lk. 261.

⁵⁶ S a m a s, lk. 285.

⁵⁷ K. Mülenbacha, Latviešu valodas vārdnīca. Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. II, Rīgā 1925—1927.

⁵⁸ W. Schulze, Osteuropäisches, Ungarische Jahrbücher, VIII, Berlin—Leipzig 1928, lk. 294.

⁵⁹ S a m a s, lk. 294/295.

⁶⁰ S a m a s, lk. 296/297.

LÜHENDID:

E = M. J. Eiseni kogu ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis; H = J. Hurda kogu sealsamas; SKS Eisen = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura M. J. Eiseni kogu sealsamas; EM KV Kl. 2 = Etnograafia Muuseumi Korrespondentide vastused Küsimusleht 2; SL = J. Hurt, Setukeste laulud I—III, Helsingi 1904—1907; Wied. = F. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Zweite vermehrte Auflage, St. Petersburg 1893.

***a*-LISTEST MITMUSE VORMIDEST EESTI MURDEIS**

A. UNIVERE

Iga keel muutub alatasa ning areneb. Täieneb keele sõnavara ja uueneb grammatiline ehitus. Kuid vananevad vormid ei kao keelest jäljetult, osa neist püsib rudimentidena, mis võimaldavad selgitada keele ajalugu. Paljud arhailised jooned säilivad rahvalaulude keeles.

Eesti vanades rahvalauludes on mitmuse osastavas teiste vormide kõrval levinud *a*-lõpp, mis tänapäeva kirjakeeles puudub (auka, kiva, naise, poissa jne.). See vorm leidub Põhja-Eesti ja Kagu-Eesti rahvalauludes. Üksikasjalisi andmeid *a*-lise mitmuse osastava kohta rahvalaulude keeles toob J. Peegel oma kandidaadiväitekirjas¹.

a-lõpulist mitmuse osastavat kasutati ka vanemas eesti kirjakeeles. Alles XX sajandil taganes mitmuse osastava lõpp *-a* lõunaestilise *-e* eest. Eesti vanem kirjakeel omandas *a*-lise pluurali partitiivi vormid põhja-eesti murdeist, mis kirjakeele kujunemise algperioodil olid aluseks põhja-eesti kirjakeelele.

Tänapäeva eesti murdeis kohtame *a*-list pluurali partitiivi mõnede ühesilbilisteks lühenenud, algselt kahesilbilistes astmevahelduslikes *i*-, *u*- (*o*-), *ü*- ja *e*-tüvedes, esmavätelistes kahesilbilistes *i*- ja *u*- (*o*-) tüvedes, *ik*-lõpulistest astmevaheldusega sõnades ja vähestes *ne*-sõnades. Vaatleme üksikult nende rühmade esinemist eesti murdeis.

Nagu vanemas kirjakeeles, nii on ka praegu põhja-eesti murdealal *a*-list pluurali partitiivi kõige rohkem *i*-tüvedes. See esineb põhja-eesti läänemurdes, keskmurdes ja idamurdes, kusjuures üheski murrakus pole *a*-line partitiiv ainuline, vaid selle kõrval tarvitatakse mõnedes sõnades ka *sid*- või *si*-lõppu. Keele ja Kirjanduse Instituudi keelearhiivi andmeil on kõige järjekindlamalt märgitud *a*-lise pluurali partitiivi esinemist põhja-eesti lääne- ja idamurdes (Kodaveres), kuna keskmurde alal on domineerimas *si*- või *sid*-lõpulisel pluurali partitiivi vormid. Nii on Tõstamaalt kirja pandud *a*-lisi vorme umbes neljal viiendikul registreeritud *i*-tüvelistest sõnadest, näit.: *kârda* 'kaarte', *vahta* 'vahtisid', *alppa* 'alpisid', (*van*): *van'na* 'vanne',

¹ Vt. J. Peegel, Eesti vanade rahvalaulude keele morfoloogia. Käsikiri. Tartu 1954, lk. 136 jj.

kañ'ga 'kangisid', *arkka* 'harke', *karppa* 'karpe', *kašta* 'kaste', *vaŕta* 'vattisid', *kaussa* 'kausse', *kekka* 'edevaid', *keppä* 'keppe', *veš'ta* 'vestisid', *kīla* 'kiilisid', *vañ'ga* 'vangisid', *vāsa* 'vaasisid', *kiksa* 'kiksisid', *kilkka* 'kilke', *viñna* 'vistrikke', *kirssa* 'kirsse', *oekka* 'vokkisid', *voŕtta* 'volte', *koñtta* 'konte', *voř'ma* 'vormisid', *voř'sta* 'vorste', *kořtta* 'kottisid', *õppa* 'hoope', *uñtta* 'hunte', *kulppa* 'kulpe', *vuñ'sa* 'vuntse', *juř'ta* 'juttisid', *jũtta* 'juute', *veř'la* 'võllisid', *keř'sa* 'kõrtse', *käkkä* 'käkke', *väř'ma* 'värve' jne.

Kodavere murdes kasutatakse a-lõppu *i*-tüveliste sõnade mitmuse osastavas väga palju, näit.: *arkka* 'harke', *õppa* 'hoope', *juř'pa* 'juppisid', *kuř'la* 'kaalisid', *kañ'tta* 'keppe', *kappa* 'kappe', *kař'ma* 'karme', *karppa* 'karpe', *kiksa* 'kikse', *lappa* 'lappe', *liñtta* 'linte', *loř'la* 'lolle', *mař'va* 'mahvisid', *mař'ta* 'mastisid', *mař'sa* 'matse', *maukka* 'piklikke hunnikuid', *mulla* 'mullisid', *mäřkkä* 'mäřke', *mäř'ttä* 'Martisid', *mũnttä* 'mustreid', *mũttä* 'maamutte', *mũisä* 'mütse', *mũirä* 'müüre', *nař'ra* 'narre', *nĩtta* 'niitisid', *nirkka* 'nirkisid', *noř'na* 'põrsaid', *nũř'ta* 'noote', *noř'tta* 'puupakkusid', *nulla* 'nullisid', *nuř'tta* 'tükke', *näppä* 'sõrmi', *nõkkä* 'muhke, tutte', *nõpsä*, *nũř'pā* 'nõõpe', *nũř'rä* 'nõõrisid', *oř'na* 'küünisid', *oř'ma* 'hütte', *puř'ra* 'paarisid', *pař'tta* 'partisid', *poissa* 'poisse', *püksä* 'pükse', *riř'sa* 'riste', *säřkkä* 'säřke' jne. Mõnes üksikus sõnas võib keelearhiivi kartoteegi andmeil kohata ka *sid*-või *e*-lõppu.

Lisaks näiteid teistest põhja-eesti murrakutest:

LNg *püksa* 'pükse', *tõppa* 'toope', *kař'sa* 'kasse'; Rid *poissa* 'poisse'; Mar *juř'ta* 'juhte', *jeř'ka* 'tompusid', *vař'hta* 'vahtisid', *vař'za* 'vaase', *voř'la* 'volte', *veř'ba* 'võlvisid'; Kul *pař'tta* 'parte', *kañ'tta* 'kantisid'; Mär *kirssa* 'kirsse', *lař'tta* 'lattisid', *alla* 'hallisid'; Vig *uñtta* 'hunte', *kulppa* 'kulpe'; Kir *sāna* 'saane', *koñtta* 'konte'; Lih *roř'ta* 'rotte', *pũř'sa* 'püsse', *prũtta* 'pruute'; Kse *kiř'ta* 'kihte', *krař'tta* 'krattisid', *kāř'sa* 'kasvus kinnijäänuid'; Han *poissa* 'poisse', *pař'tta* 'parte'; Var *kekka* 'edevaid', *kulla* 'kullisid'; Mih *mäřkkä* 'mäřke', *räř'tta* 'rättisid', *nõra* 'nõõrisid'; Aud *rõsa* 'roose', *käkkä* 'käkikisid', *karppa* 'karpe'; PJg, *peñ'na* 'pennisid', *tõř'a* 'toole'; Vān *koñtta* 'konte', *kořtta* 'kotte'; Tor *kulppa* 'kulpe', *lař'sa* 'lassisid', *liñtta* 'lintisid'; Ris *kañ'na* 'mānguasju', *karppa* 'karpe'; HMD *kāř'tta* 'kaarte', *tuř'da* 'tunde'; Kei *uñtta* 'hunte', *püksä* 'pükse'; Nis *klimppa* 'klimpe', *roř'ta* 'rotte', *seř'menuř'ka* 'sõrmenukkisid'; Hag *pař'ka* 'palke', *koř'ta* 'kotte'; Rap *kũř'tta* 'kütte', *kuř'ka* 'kurke'; Juu *puř'tta* 'paatisid', *roř'sa* 'paberosse', *voř'sta* 'vorstisid'; Kos *poissa* 'poisse', *keř'tta* 'kette'; Jür *nũõppa* 'nõõpe', *siņ'ka* 'sinkisid'; HJn *kilkka* 'kilksid', *koř'ta* 'kotte';

Amb *roõntta* 'rontisid', *uõssa* 'usse'; JMd *loõntta* 'lontisid', *keõtsa* 'kõrtse'; JNn *kaussa* 'kausse', *vuatta* 'vaatisid'; Ann *kõla* 'kaalisid', *kompvekkka* 'kompvekke'; Tõr *sõna* 'saane', *kõtta* 'kotte'; Pai *võhka* 'võhke', *uõntta* 'hunte'; Pee *koõntta* 'konte'; Koe *kuartta* 'kaarte', *rõtta* 'rõtte'; VMr *kuõkkka* 'kurke', *uõssa* 'usse'; Kad *kaõssa* 'kasse', *suõna* 'saane'; Rak *riõta* 'riste', *vaõga* 'vangisid'; VJg *paõna* 'pannisid', *salma* 'salmisid', *sirppa* 'sirpe'; Sim *toõntta* 'tonte', *poõssa* 'poisse'; Lai *kuõppa* 'kulpe', *põtta* 'peete'; Trm *loõntta* 'lontisid', *põksa* 'põkse'; Pal *kõtta* 'kottisid', *paõtta* 'parte'; Ksi *tekkka* 'tekkisid', *tuõnda* 'tunde'; Palt *keõppa* 'keppe', *jõõta* 'juute', *kirssa* 'kirsse'; KJn *alppa* 'alpe', *kaõma* 'karmisid', *kaõga* 'kangisid'; Pil *põtta* 'paatisid'; SJn *juõta* 'juttisid', *tõppa* 'tõppisid', *elevõntta* 'elevante'; Vil *toõntta* 'tonte', *puõssa* 'pussisid'.

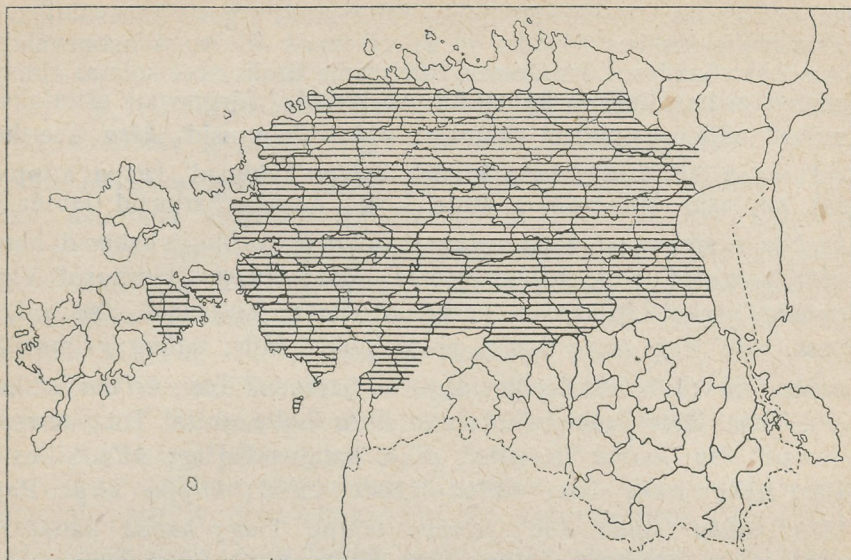
a-list pluurali partitiivi leidub Muhus, näit.: *koõena* 'kaanisid', *koõtta* 'kaarte', *kaõppa* 'kappe', *kaõssa* 'kasse', *kaussa*, 'kausse', *kuõkkka* 'kurke', *keõppa* 'keppe', *laõppa* 'lappe', *paõra* 'paare', *põtta* 'põtte', *tuõnda* 'tunde' jne., Kihnus ja vähemal määral Ida-Saaremaal Põides ja Jaanis. Üldiselt ei tunta *a*-list pluurali partitiivi *i*-tüvedest lõuna-estis murdes, kirde-estis rannamurdes, Hiiumaal ja Läänening Kesk-Saaremaal. Selle alaga liituvad mõned põhja-estis murrakud, kus ei esine *a*-list pluurali partitiivi või tarvitatakse seda vähe, nagu kõpu, saarde, häädemeeeste, äksi jne. [vt. joon. 1].

Üksikutes sõnades võib siiski harva kohata *a*-list pluurali partitiivi ka neil aladel, nagu VII *kaussa* 'kausse'; Hää *poõssa* 'poisse'; Saa Kikepera *põra* 'paarisid (ehitusel)'; Iis *poõssa* 'poisse'; Se Vilo *poõssarahvas* 'poisterahvas' jne.

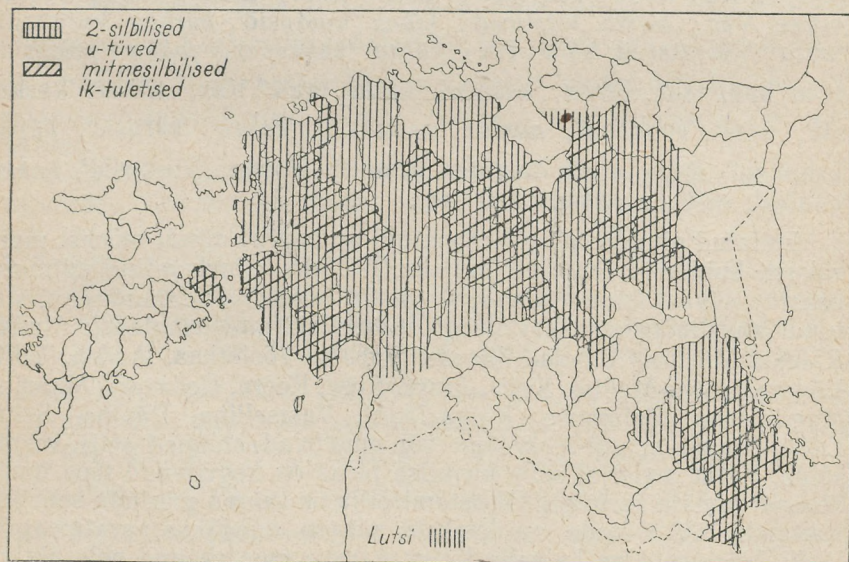
Mõned *e*-tüvelised sõnad on siirdunud *i*-tüveliste rühma. Nendegi mitmuse osastavas võib kohata *a*-lõppu, näit.: *õra* 'hiiri', g. sg. *õri* Mar, Tõs, Tor. Pluurali partitiiv *õvõ* on laialt tuntud põhja-estis murde alal kas ainuliselt või kõrvuti *õvõ* ~ *õvõ*-lõpulise vormiga.

Kuigi *a*-list pluurali partitiivi *u*-tüvedest tarvitatakse praegu eesti murdeis vähem kui *i*-tüvedest, on selle levikuala suurem. Ta hõlmab lisaks eelmisele veel lõuna-estis idapoolsemaid murrakuid: võnnu, põlva, röpina, vastseliina ja setu. Nagu eelmiseski rühmas, esineb siingi *a*-list pluurali partitiivi sagedamini läänemurdes, idamurdes ja lisaks lõuna-estis, harvemini aga keskmurde alal, kus on ülekaalus teised lõpud, eriti *-õvõ*. Keele ja Kirjanduse Instituudi keele- ja sõnavara komisjoni teinud sõnastiku põhjal on kõige rohkem näiteid Kodaverest, sellele järgnevad Muhu, Martna, Karuse, Tõstamaa, Vastseliina, Röpina ja Setu. Rohkesti näiteid on ka Torist, Kolga-Jaanist ja Põlvast. Näited puuduvad saartelt, välja arvatud Muhu ja Kihnu, rannamurdest ja lõuna-estis lääne- ja keskosast ning mõnedest nende murrete naabruses olevaist põhja-estis murrakuist [vt. joon. 2].

Põhja-estis murdes esineb *a*-list pluurali partitiivi *u*-tüvedest

Joon. 1. *a*-partitiiv *i*-tüvelistest sõnadest.

Joon. 2. *a*-partitiiv *u*-tüvelistest sõnadest.

kahes rühmas: 1) ühesilbilisteks lühenenud, algselt kahesilbilistes astmevahelduslikes sõnades ja 2) pikemais *ik-lõpuga* astmevahelduslikes sõnades. Lõuna-eestis tuleb neile lisaks veel kolmas rühm, nimelt esmavältelised kahesilbilised sõnad. Järgnevalt esitatakse mõned näited esimesest rühmast: *kañna* 'kannusid', *kêra* 'keerdu-sid', *kilda* 'kildusid', *kiüda* 'kiude', *kähla* 'kahlusid', *kuppa* 'kuppusid, kuplasid' Muh; *liñda* 'linde' LNg; *karkka* 'karkusid (labidal)', *kurkka* 'merekitsusi' Rid; *veikka* 'võikusid', *viška* 'viiskusid' Mar; *alga* 'halgusid' Kul; *kortsa* 'kortse' Mär; *kimppa* 'kimpusid' Vig; *verkka* 'vörke' Lih; *käška* 'käskusid', *hintsa* 'kintsusid' Kse; *iñkka* 'teat. kalu' Var; *laüla* 'laule', *peüda* 'põlde' Mih; *vaiima* 'vaimusid', *viikka* 'vihke', *kelkka* 'kelkusid', *jätka* 'jätkusid' Tõs; *kelkka* 'kelkusid' Khn; *läšta* 'laaste' Aud; *ülla jutta* 'hulle jutte' Tor; *temppa* 'tempe' Vän; *kuüma* 'leivaotsi', *añga* 'hangusid' PJg; *küla* 'kiilusid' Pär; *tikka* 'tikke' Ris; *käñda* 'kände' HMd; *kirppa* 'kirpe' Rap, HJn; *viikka* 'vihke' Juu; *temppa* 'tempe' Hag; *kaltsa* 'kaltsusid' JMd; *säda* 'saadusid' Ann; *ilppa* 'hilpe' Koe; *liñda* 'linde' VJg; *luašta* 'laaste' Avi; *küla* 'kiilusid' Trm; *kämma* 'heinasaade', *kuära* 'kaari', *kuäla* 'kaalusid', *kiška* 'kiskusid', *kintta* 'põlveõndlaid', *kakka* 'kakkusid', *kerssa* 'kirstusid', *lohka* 'lohke', *loikka* 'loike', *maüma* 'maime', *patta* 'pattusid', *rohà* 'rohtusid', *samma* 'samme', *läla* 'laule' Kod; *käntta* 'köverdusi', *laikka* 'plekke', *päppa* 'paabulinde' KJn; *liñda* 'linde' Pil, SJn; *jutta* 'jutte', *laüla* 'laule', *verkka* 'vörke' Võn; *kiršta* 'kirstusid', *kiüda* 'kiudusid', *kurkka* 'kurkusid', *helтта* 'kuivatatud kalu' Plv; *käška* 'käskusid', *jakka* 'jätkusid', *käba* 'kaapusid', *kärda* 'käände', *laüla* 'laule' Vas; *käškä* 'käskusid', *vüza* 'viiskusid', *närtsa* 'nartsusid', *kähra* 'karusid', *käppa* 'kaapusid' Rär; *kürda* 'keerde, käände', *kiñkka* 'kinkusid', *kukka* 'käbisid, õisi' Se; *kukka* Lut jne.

Esitatud pluraali partitiivi vormid on toodud ainult mõnest murrakust, kuid nad esinevad mujalgi. Näiteks esineb *a*-line mitmuse osastav sõnast *känd* (*kända* ~ *kanda*) Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesõnavara kartoteegi andmeil järgmistel aladel: Muhu, Ridala, Martna, Vigala, Karuse, Varbla, Tõstamaa, Audru, Tori, Väandra, Harju-Madise, Keila, Juuru, Kose, Koeru, Kodavere, Maarja-Magdaleena, Palamuse, Kolga-Jaani, Vastseliina, Räpina, Setu, Lutsi. Mujal on *sid-* ~ *si-lõpp* või puuduvad andmed selle vormi kohta. Kuna materjal selle kirjutise jaoks on kogunenud töös murdesõnaraamatu kartoteegi koostamisel ja on tulnud piirduda sellega, suutmata läbi töötada murdetekste, siis on ainestikus paratamatult lünki. Viimaseid on ka selle tõttu, et meie murdekogud pole ühtlaselt tihedad.

Teise rühma, *ik-lõpuga* sõnade kohta on kartoteegis suhteliselt vähe andmeid. *a*-list pluurali partitiivi esineb selles rühmas nii põhja-eestis kui ka lõuna-eestis, näit.: *kartlikka* 'kartlikke' Muh, Tõs, Tor, Trm, KJn; *kiuslikka* 'kiuslikke' Mär, Juu; *kolvlikka* 'kõlblikke' Mär; *azunikka* 'asunikke' Vig; *kändlikka* 'kändlikke' Kse; *vezastikka* Mih; *lagendikka* 'lagendikke' Mih; *kiilikka* 'kiitlikke' Tor, Juu; *aednikka* 'aednikke' Kul, Han, Aud, Tor, Tür, Pee, Lai, Pal, Pil; *imelikka* 'imelikke' HMD; *raismikka* 'raiesmikke' VMr; *kannikka* 'kantnikke' KJn, Vas; *kurblikka* 'kurblikke' Plv, Vas; *laivastikka*: *laivastikkal* 'laevastikke: laevastikel' Plv; *kan'niga* 'kantnikke' Puh; *kiiliga* 'kiitlikke' Puh; *leplikka* 'leplikke' Mär, Kse, KJn, Vas; *metsnikka* 'metsnikke' Tõs; *ürnikka* 'üürnikke' Khn; *kertsmikka* 'kõrtsmikke' JJn; *majonikka* 'üürnikke' Kod; *meisnikka* 'mõisnikke' Röp; *par'znikka* 'parisnikke' Se.

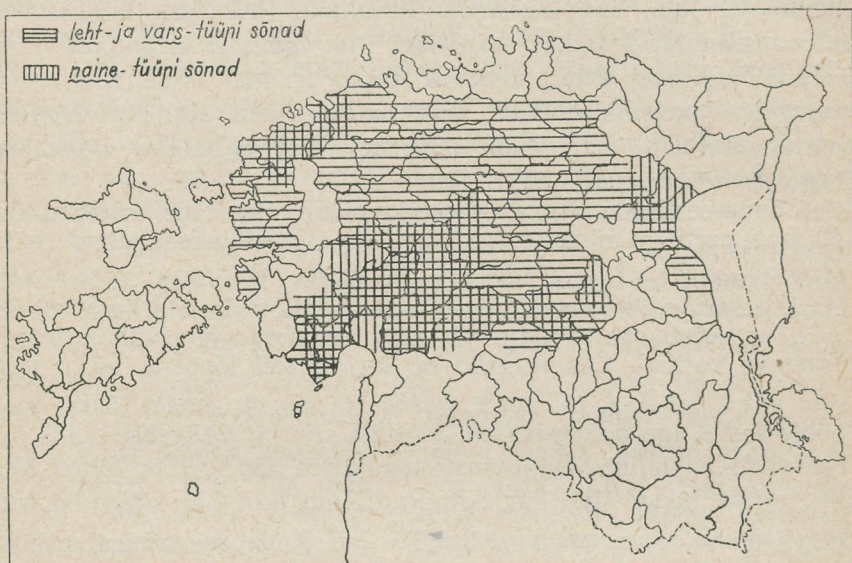
Lõuna-eestis on olemas veel üks rühm sõnu, kus esineb *a*-line pluurali partitiiv, nimelt *o(u)*-tüvelised esmavätelised sõnad, näit. *taħħ* 'talusid' Se Lepas; *käkkä* 'kägusid' Plv, Vas, Röp, Se Sats jne. Põhja-eestis ja lõuna-eesti lääne- ja keskalal on siin alati *-sid* või *-si*.

Lõuna-eestis ja põhja-eestis erinevad ka *ü*-tüveliste mitmuse osastava vormid. Lõuna-eestis on *ü*-tüvelistel lõpp *-ä*, näit.: Röp *püt*: *püttü* 'pütt', p. pl. *püttä*, *käskä* 'käskusid', *tükka* 'tükke' jne., põhja-eestis aga ootuspäraselt *-a*, kuna siin on *ü*-tüvelised sulanud *i*-tüveliste hulka häälikumuutuste tagajärjel, näit.: *püt'ta* 'pütte' Kei, Jür; *tükka* 'tükke' Muh, Jür, SJn, Rap, Amb, Sim, Lai; *kässa* 'kasvus kinnijäänuid' Kse; *vätta* 'vääte' Tõs jne. Kodavere esinemus liitub lõuna-eestiga, näit.: *käskä* 'käskusid', *järgä* 'pinke', *kiänä* 'käänusid', *männä* 'mändisid' jne. (vrd. *kämma* 'heinasaadusid', g. sg.: *käämmö*).

a-lõpulist pluurali partitiivi esineb ka *e*-tüvedes põhja-eesti läänemurdes, keskmurdes, idamurdes ja Kihnus. See puudub aga üldiselt saartel, rannamurdes ja lõuna-eestis [vt. joon. 3]. Keele ja Kirjanduse Instituudi keelearhiivi andmeil on *a*-line pluurali partitiiv *e*-tüvedest kõige levinum *sulg*-tüüpi sõnades, näit.: *sulga* 'sulgi' Han, Aud, Tor, Nis, Hag, Kei, Pee, VMr, Sim; *kaška* 'kaski' Rid, Mar, Mär, Tõs, Tor, Juu, HJn, Amb, JMd, JJn, Pai, Trm, KJn, Pil; *kur'ga* 'kurgi' Rid, Mär, Tõs, Rap, Juu, Koe, KJn; *lehta* 'lehti' LNg, Vig, Mih, Tor, Rap, VMr; *vintsa* 'rohujuuri' Tõs; *jälga* 'jälgi' Tõs, Tor, Ris, Kei, Juu, VMr, Sim, Kod, Plt, SJn; *koška* 'jugasid' Tor; *jehva* 'jõhvisid' (g. sg. *jehvè*) Tõs; *seřma* 'sõrmi' Mär, Aud, PJg, Vän, Tor, HMD, Koe, Pee, Sim, Plt, Pil, Vil; *tähta* 'tähti' LNg, Mär, Han, Aud, PJg, Tor, Tõs, HMD, Nis, Hag, Juu, JMd, JJn, Pee, VMr, Plt, SJn, Sim; *elga* 'olgi' Mär, PJg, HMD, Nis, Hag, Rap, Jür, Amb,

JJn, Ann, Pai, Koe, KJn, SJn, Vil, Sim; *lilla* 'lilli' JJn, Pee, Plt, SJn, Rak; *jälga* 'jälgi' Han, Nis, Pai, VMr, Plt; *sarva* 'sarvi' Pai, Pil; *paiga* 'pangesid' Khn; *seaska* Kuu Kahala, *säska* 'säaski' SJn; *selma* 'sõlmi' Mär, Juu; *peiva* 'põlvi' PJg, Juu; *räima* 'räimi' Tõs; *selga* 'sõlgi' JJn; *koška* 'koori' KJn jne.

Vähem on andmeid *a*-lisest partitiivist *keel*-, *küüs*-, *uus*- ja *vars*-tüüpi sõnadest. Murdeainestiku sõnavarakogudes ja küsitluskava järgi kogutud ülevaateis on registreeritud näiteks: Mar *joëna* 'jooni';

Joon. 3. *a*-partitiiv *e*-tüvelistest sõnadest.

Mih *kêla*; VMr *kiëla* 'keeli'; Mih *nôla* 'nooli'; Vän *nôra* 'noori'; Kul *kâra* 'kaari'; Pai, Nis *siëna*, Tor, Pil *sëna*, LNG, Mär, Lih, Vän, Rap *sëna*, VMr *sëna* 'seeni'; Pil *ûza* 'uusi'; Rid, JJn, VMr *kõisa*, Tor *keisa* 'kõisi'; Tor *küina*, Kei, Rap, JMd *küüza* 'küüsi'; VMr *kâza* ~ *kuâza* 'kaasi'; Mar *var'za*, Han, Khn, Tõs *varsa*, Aud, Tor, Ksi, TÜR, Pil *var'za*, Nis, Kei, Hag, Rap, Juu, VMr, JJn, Pai, Sim *varssa* 'varsi'; Aud *eisa* 'õisi'; Ris *peisa* 'põisi'; Juu, TÜR, Sim *puâsa* 'paasi'; Sim, JJn *kuâza* 'kaasi'; JJn *terssa* 'tõrsi'; Ksi *parsa* 'parsi' jne.

a-line pluurali partitiiv *käsi*-tüüpi sõnadest piirdub peamiselt Põhja-Eesti mandri läänepoolsema osaga, näit.: Rid, Mar, Mär, Vig, Han, Kse, Mih, PJg, Tor, Noa, Ris, HMd, Kei, Nis, Hag, Rap, Juu, Pil *kâssa*, Mär, Kos, HJn, VMr, Kad, KJn, Sim *kâzà*, isegi Hää *kâssa* 'käsi'; Rid, Mih *süssa*, Tor, Kei, Nis, Rap *süs'sa* 'süsi', Kos, HJn *süzà*, Ksi *süsà* 'süsi' (aga Mar *kes'si* 'kesi').

Kõige harvemini leidub *a*-list pluurali partitiivi *ne*-sõnades, näit.: *naiza* 'naisi' Vig, Mih, Tõs, PJg, Vän, Tor, SJn, KJn, Ris, HMd, Nis, Kei, Rap, Avi, Sim, Trm; *teiza* 'teisi' Vig, Mih, Pai, Ksi, VMr jne. Hoopis vähe on näiteid pikemaist sõnadest: *inimeiza* 'inimesi' VMr, Sim, KJn.

Nii näeme, et *a*-lõpulise pluurali partitiivi peamine esinemisala on põhja-eesti, kus see vorm on tarvitusel *u*-, *i*- ja *e*-tüvedes.

Kui võrrelda *a*-lise pluurali partitiivi levikut eesti murdeis ja rahvalaulude keeles, siis selgub, et see ei ühti: rahvalaulude keelest on märgitud *a*-lisi vorme ka Lääne-Saaremaalt, Jõhvist ja Sangastest², kust aga puuduvad murrete andmed. Arvatavasti on nendest kohtadest kirjapandud laulud pärit teistelt murdealadelt, kus *a*-line partitiiv on tavaline. Võib-olla kajastub kirjapanekuis Saaremaalt ka murde vanem esindus, kuna saarte murdes leidub *a*-lise pluurali rudimente.

a-häälik esineb harva mitmuse tunnusena peale osastava ka teistes käänetes kodaveres ja lõuna-eestis³, näit. Kod *kiñdaš suat*, *kiñdani* 'põlveõndlatest saadik', (aja) *ař'cale* 'tõuse jalgadele', *jubà ař'gàl* 'juba jalul', *eli minù juřtál* 'rääkis minuga', *pošsale ~ pois-sele* 'poistele', *puāřàn* 'paarides', *tugèv pù lähäv ikkè lašsaš* 'tugev puu läheb ikka laastudeks'; Se Herk *ma timäga?* *saì juřtatę* 'hakkasin temaga vestlema', Se Värs *kítaga?* 'kiiludega', Plv *kalmaļ mineķ* 'kalmistule minek' jne. Et *a*-tunnust on varem kasutatud laiemalt põhja-eesti murdes, seda tõestavad adverbidena säilinud käändevormid, kuna endised käänded võivad adverbidena veel kaua edasi elada⁴. Mõned neist sõnadest on tuttavad ka kirjakeeles, kuid enamik kuulub murdesõnavarasse, näit. Põi, Rid, Kse, Kir, Vig, Mär *pellàl*, *pellàle* 'väljale'; Kod *pellàl* 'kruntidesse eraldamata'; Rid, Kir, Aud *pellal* 'väljalt'; Mar *veřcale*, *veřgàl* 'merel võrkusid kontrollimas'; Kod, Pil, Muh, Kse *uñdale* 'metsa, hukka, mujale, mitte koju'; JJn *koñdale* 'valmis'; Trm *killale* 'kildudele'; Tor, Ris, Juu, JMd, Kos, Kad, VJg *kuřpàl* 'muhklik'; Kod *puāřaga* 'paarikaupa'; Kod *liñga* 'kallak'; Mär *kàra*, *kàras* 'kaardu tõmbunud'; Kod *riřtaviřti* 'risti'; Kaa, Tõs, Sim, Lai, Kod *püksařta* 'püksteta' jne. Niisugustes vormides tarvitatakse eesti murdeis mitmuslikku tüve ka teistest sõnatüüpidest, näit.: Pai *pim lähäv vežile* 'piim muutub vesiseks'. *a*-lisi adverbe tuntakse kogu põhja-eesti murde alal, ka saartel, kus muidu *a*-lõpuline pluurali partitiiv puudub, näit.: Krj Hiievälja *põllàl* 'väljal', Kaa Hakjala *püksařtv* jne.

² J. Peegel, Eesti vanade rahvalaulude keele morfoloogia. Tartu 1954.

³ Vt. L. Kettunen, Darstellung über den Vokalismus des Kodaferschen Dialektes. Helsingfors 1913, lk. 199; L. Kettunen, Eestin kielen äännehistoria. Helsinki 1929, lk. 189.

⁴ P. Ariste, Adverbide arenemisest läänemere keeltes. Teaduslikud tööd pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale. Tallinn 1952, lk. 102.

Rohkesti leidub instruktiivist kujunenud adverbe, eriti Kodaveres, aga ka teistel murdealadel, näit.: Muh *pim_o loṃbà* ~ *lomppis* 'paks hapupiim'; Muh, Kod, *killà* 'kildudena'; Khk *kiūwà* 'kiudude kaupa'; Kod *krīmà* 'täis kriipse'; Muh *lap'pà* 'lapiti'; Kod *lištà* 'viiludena'; Kod *liṃdà* 'lintidena'; Kod *muṛrà* 'murdudena'; Muh *paërà*, Kod *puārà*, Trv Pikru *pārà* 'paariviisi'; Kod, Ksi *peḷlā* 'üksikute põlluribadena'; Kod *ruāsà* 'raasudena'; Kod *veši on rakkā* 'vesi ajab vullisid'; Muh *tūkkà*, Kod *tūkkà* 'tūkkidena'; PJg *tūkkà-puñna* 'tükikaupa'; Vig *tūkkà-baṭṭakku* 'tükaži'.

a-list mitmuse tüve on kasutatud nagu teisigi mitmuslikke tüvesid uute sõnade tuletamisel. Liitsõnades kohtab seda harva, näit.: Ksi Tõrve *koṃdà-peḷà* 'jämeda peaga kiisatoline jõekala'; Muh *merè kārà kohjāv* ~ *keārūv* 'käänud'; Plv, Rāp *kalmaṭṭe aiv*, *kalmaṭṭe pāl* 'kalmistu, kalmistul'; Aud *pārà-leṃḡ* 'paarislõng'.

Rohkem näiteid leidub sufiksite abil tuletatud sõnade hulgas. Teatavasti võib eesti keeles sufiks liituda kas ainsuslikule või mitmuslikule tüvele olenevalt tähendusest. Kogu või rühma märkiv sufiks *-stik* liidetakse sageli mitmusele. Nagu *lepistik*, Kod *uāviš'šik* 'haavik' on tuletatud ka Vān, Juu, Kos, JMd, Ann, Koe *kāñnastik*, Kod *kāñnāš'sik*, VJg, Trm, KJn, Se *kāñnastik*, Sim *kanastik* 'kändudega kaetud maa-ala, uudispõld metsas', HJn, Pal kohanimesid *kivastik* jne.

Mitmuslik tüvi peitub arvatavasti ka sõnas *krāśandus* 'kraasi-täis villu' Urv.

Omaduse küllust, rohkust näitavad omadussõnad moodustatakse samuti mitmuse tüve abil. *a*-lise mitmuse näiteiks oleksid: Juu *veṃḡa-line* 'täis võnkusid'; Mih *kirālene* 'hädaline'; Plv *kalmalise?* 'matu-selt tulijad'; Tōs *kiū^oaline* 'täis kiude'; Kod *nuṭ'taline* 'ebatasane'; Kod *tūkkāsline* 'lapiline'. Lõuna-eestis moodustatakse niisuguseid omadussõnu *ne*-liite abil, näit.: Plv *kiūšvaneḡ* 'kiudpilves'; Plv, Se Vrs *kiṛbaneḡ* 'kirbune, täis kirpe'; Plv, Se *kuḷkaneḡ* 'kābirikas'; Rāp *joṃbaneḡ* (*laṃḡ*) 'tompusid täis'; Se *kāñnaneḡ* 'täis kände'; Se Lepa *kiṃḡane mā* 'ebatasane, täis kinkusid'; Rāp *piṃḡaneḡ* 'ebaühtlane'.

Ka sufiks *-kas* väljendab omaduse küllust, rohkust, kui ta liitub nimisõnadele. Võib-olla peitub *a*-line mitmuse tüvi sõnades nagu: Tor, Vas, Se *juṭṭakkas* 'rohke jutuga'; Juu, Tōs *laš'sakkas* 'suure kõhuga'; Mar *rāmsakkas* 'rāmpsune'; Mar *juṃsakkas* 'täis tompe, jumpusid'; Krj *ōlakkas* 'hoolikas'; PJg *jeṃḡaḷakkas* 'hoolimatu'; Mar *nuṣṣapakkaḍ* 'mugulad'; *sīlakkas* 'riba'; Kod, Plt, Rāp *kīraḷakkas* 'kärme'. Teiselt poolt aga liitudes omadussõnadele märgib *-kas* omaduse vähesust, nagu: Kod *kaṛmaḷkas* 'karmivõitu'; Juu *vāṃḡaḷakkas*

'vängevõitu'; Muh, Mär *ullakkas* 'hulluvõitu' jne. Kuid nagu näitab L. Hakulinen, on pluurali ja deminutiivide sufiksids soome-ugri keeltes lähedased⁵.

Kirjakeeleski on tuttavad mõned *ti-lõpulised* adverbid, mis on tuletatud *a*-lisest mitmuse tüvest, nagu *tükati*. Murdeis leidub neid rohkem, näit.: Pha, Kaa, Ann, Trv *rištatti* 'ristamisi'; PJg *tuñnatti* 'tundide kaupa'; Kod *laõpaatte* 'lamedalt'; Kod *pellatti* 'ühe väljana'; Kod *tu'taatte* 'tutiviisi'; Kod *rišsätte* ~ *rišsattesesi* 'risti'.

Mitmuslik *a*-tüvi tuleb nähtavale arvatavasti ka vanemais kohanimedes. Selle kohta on kahjuks esitada ainult juhuslikke näiteid: *kivàmetsa* heinamaa HJn, *nìdà* talu, niitude keskel, HJn, *uñdalaõdu tacune* heinamaa HMd, *kalàmà* mägi Amb Läpi ~ *kalàmadelace* Amb Jõgisuu. Süstemaatiline kohanimede uurimine kahtlemata toob lisa ka *a*-lise pluurali küsimusse.

Eelolevast selgub, et *a*-line pluurali partitiiv esineb päris ulatuslikult põhja-eesti murdealal ja lõuna-eesti idamurrakuis, puudub aga rannamurdes ja lõuna-eesti läänemurdes⁶. See asjaolu osutab omalt poolt erinevusele põhja-eesti ja rannamurde grammatilises ehituses ja viitab sidemeile põhja-eesti ja lõuna-eesti idamurrakute vahel. *a*-list pluurali partitiivi leidub ka vadjas, peamiselt läänevadjas⁷.

Vadjas, kagu-eestis ja kodaveres kasutatakse käänamisel *a*-tunnust läbi kogu paradigma⁸, põhja-eesti muil aladel aga ainult mitmuse osastavas. Et *a*-tunnust on varem põhja-eestiski kasutatud mitmuse teistes käänetes, näitavad üksikud adverbideks arenenud pluurali käänded, tuletised ja kohanimed. Kujundamisprintsiibilt on *a*-mitmus paralleelne teiste *i*-mitmuse liikidega (jalus, rinnus jne.), seega vanem kui praegu põhja-eesti murde alal kehtiv *de-* ja *e*-mitmus. *a*-mitmuse vanadusele viitavad ka samalaadilised vadja sõnakujud ja esinemine lõuna-eestis.

Murrete ja rahvalaulude keele andmeist selgub, et *a*-mitmus on varem olnud tarvitusel kogu põhja-eesti murde alal.

---

⁵ Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка I, Москва 1954, lk. 79.

⁶ Vrd. „Eesti Keel” 1939, lk. 201.

⁷ P. Ariste, Vadja keele grammatika. Tartu 1948, lk. 44, 52. L. Kettunen, Vatjan kielen äännehistoria. Helsinki 1915, lk. 158 jj.

⁸ L. Posti, Vatjan ja viron *a-*, *ä*-monikon alkuperästä. Virittäjä 1934, lk. 132—147.

ng-SUFIKSIST EESTI MURDEIS

S. TANNING

Käesolevas kirjutises jälgime *ng*-liite esinemist eesti murdeis. Sugulaskeelte võrdlev-ajaloolise uurimise tulemused on näidanud, et *ng*-sufiks, mille varasemaks kujuks on olnud *-nko* (*-nki*), ulatub tagasi kaugemale minevikku, soome-ugri ühisaega¹. Järelikult on meil *ng*-liitega tuletatud sõnade puhul tegemist ühe vana sõnatuletamis-moodusega. Allpool püüame pilku heita *ng*-liite abil tuletatud sõnade häälikulisele ja tähenduslikule küljele ning jälgime nende sõnade levikut eesti murdeis.

Materjali selleks lühiülevaateks on saadud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudis säilitatavatest murdekogudest, peamiselt eesti murrete sõnavara üldkartoteegi korraldamisel kogunenud tähelepanekuist ja selle töö juures tehtud märkmeist.

Murrete sõnavara kartoteegi andmeil esineb *ng*-sufiks lõuna-eesti murrakuis verbaaltuletistes kahesuguselt: nom. *-ŋc*, gen. *-ŋco* ~ *-ŋcu*, näit.: Se Satseri *vî jōzēŋgu kottus* 'veejooksukoht', Lut *aleŋc* 'algus', gen. *aleŋcu*, Vas Mauri *uŋpuŋc* 'uputus', gen. *uŋpuŋcu*, Räp *pāvā mineŋc* 'päikeseloojang', gen. *mineŋco*, Rõu Sanna *pāvā kånāŋc* 'pööripäev', gen. *kånāŋcu*, Har Mõniste *pāvā nezeŋc* 'päikesetõus', gen. *nezeŋcu*, Urv Linnamäe *lehmänüŋsäŋc* 'lehmälüpsmine', gen. *-nüŋsäŋcu*.

Setu murrakuis esineb sufiks nominatiivis *ŋc*-lisena, genitiivis *i*-lõpuga, näit.: Se Lõkova *eššüŋc* 'eksimine', gen. *eššüŋgi*, Se Lepa *küttāŋc* 'kütmine', gen. *küttāŋgi*, Lut *mašsunŋc* 'maksmine', gen. *mašsunŋgi*.

Mis puutub kõnealuse sufiksi häälikulisse kujusse, siis näeme, et lõuna-eesti murdes on vastavad tuletised enamikus *u-* (*o*)-tüvelised, järelikult liite varasemaks kujuks on olnud *-nko*. *-nko* on läänemeresoome liitsufiks, mis koosneb omakorda deminutiivsufiksi-

¹ Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка I, Москва 1953, lk. 190.

test *nka* (*nkä*) + *i*, millest häälikuseadusliku arenemise tulemusena on kujunenud *ηϚ* (< *nko* < *nkoi* < *nka* + *i*)².

Lõuna-eesti murdes esineb *ng*-sufiks verbaalnoomenites, mis on moodustatud kahesilbilistest verbitüvedest. Enamikul juhtudel liitub *-ng* otseselt tüvevokaalile, näiteks: Räp *valaηϚ* 'tugev vihmaadu', Se *kuʃsuηϚ* 'kutse', Krl *keñniηϚ* 'käimine, käik'. Astmevahelduslike verbide tüvi on ootuspäraselt nõrgaastmeline, näit. Lut *aleηϚ* 'algus' (verbist *aloma*), Se *küttäηϚ* 'kütmine'.

Jälgides *ng*-sufiksi abil tuletatud sõnade levikut näeme, et enamik verbitüvest moodustatud sõnu esineb lõuna-eesti idapoolseis murrakuis. Kõige ulatuslikumalt tuntakse järgmisi tuletisi:

- eššüηϚ*, -*i* 'eksing, eksirada' Se Lõkova, *eššing*, -*u* Vas Siksella, *eššing*, -*u* 'eksitus' Ote Makita, *eššing* Võn Mäksa;
- häöηϚ*, -*u* 'häving' Se Satseri, *häöηϚ*, -*u* Vas Siksella, *häöηϚ*, -*u* 'hävinemine' Plv Viinakoja;
- känäηϚ*, *pāvā* *känäηϚ* 'pööripäev' Se Lepa, *pāvā* *känäηϚ* Se Vorohka, *tī* *känäηϚ* 'teekäänäk' Se Lepa; *känäηϚ* 'üle terve leiva lõigatud viil' Se;
- lazeηϚ*, *karā* *lazeηϚ* 'koppel' Se Kolosova, *lazeηϚ* 'laskmine' Lut, *karjä* *lasēηϚ* 'karjamaa laiemas mõttes', *karjälaseηϚ* 'karja väljalaskmine' Ote Pilkuse, *karjälasiηϚ* Võn Terikeste, *kivilasēηϚ* 'kaugus, umbes kui kaugele mees jõuab visata kivi' Vas Tsiistri, *lazeηϚ* 'püssi laskmise kaugus' Har Mõniste, *kivī* *lasēηϚ*, -*u* Ote Nüpli, *lasēηϚ*, -*u* 'kudumisel edasilastav osa kangast' Ote, *lazeηϚ*, -*u* 'järk lõnga, mis ketramisel poolile lastakse' Urv;
- minēηϚ*, 'päikeseloojang, lääś', *pāvā* *minēηϚohe* (illat.) Se Varesmäe, *pāvā* *minēηϚu* (gen. sg.) Se Vilo, *minēηϚ* Se Vorohka, *pāvā* *minēηϚ* Vas, Räp;
- paŋaηϚ*, -*u* 'põlemine' Se Lepa, *koʃsū* *peleηϚ* 'kopsupõletik' Se Obinitsa, *paŋaηϚ* 'põlenud paik (metsas, soos jne.)' Vas Mauri, *paŋaηϚ* 'põlemine' Rõu Sänna, *ahū* *paŋaηϚ* 'ahjuküdemine' Har Mõniste;
- sadaηϚ*, 'vee kokkuvoolukoht' Se Lepa, *veŋte* *sadaηϚ* 'kosk, veelangus' Se Lõkova, *sadaηϚ* 'kosk' Se Varesmäe, *sadaηϚ*, -*Ϛ* 'tugev vihmahoog' Plv Alaküla;

² Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка I, Москва 1953, lk. 190.

- sulung*, *vī. sulung* 'veepais' Se Satseri, *kiivī sullunĳ* 'veski-tamm, pais' Se Herkova, *suleŋg* 'pais' Vas, *suleŋg*, -u 'järvest eraldatud veehaud', 'paisutatud vesi' Rõu Väike-Ruuga, *suleŋg* (-i, -u) Võn;
- neštang*, 'tõstang, kandam' Se Vorohka, *neštang* Se Vilo, *neštang*, -o Räp, *neštang*, -u 'kandam; suur tük (leiba jm.)' Plv, *neštang*, -u Rõu, *neštang* ~ *neštangĳ* Har Mõniste, *neštang* 'reejalase kõverus' San;
- nezeŋg*, *pāvānezeŋg*, -u 'päikesetõus, ilmakaar' Se Lõkova, *pāvā nezeŋg* Se Meremäe, *pāvānezeŋgohe* (illat.) 'ida, ilmakaar' Se Herkova, *pāvā nezeŋg* Lut, *pāvā nezeŋg*, -o Räp, *pāvā nezeŋg* ~ p. *tezeŋg* Plv Vanaküla, *pāvā nezeŋg*, -u Har Mõniste, *pāvā tezeŋg* Urv, *tezeŋg*, -u Rõn Purtsi;
- valēŋg*, -u 'vihmahoog' Vas, *valang*, -o Räp, *valang*, -u Plv Adiste, *valing* 'tugev vihm' Plv Alaküla, *valing*, -e 'soolikasse aetav segu vorstitegemisel' Plv Adiste, *valing*, -e 'vorstisegu' Kam Kärevere, *valang*, -u 'mõisa tingitükk' Rõn.

Piiratumal alal esinevad järgmised sõnad:

- ištang*, -u 'varemail aegadel naiste kooskäimine ketramise, vöökudumise jne. otstarbel' Khn, *ištangit olēma* Lut;
- jōzeŋg*, -u 'veejooks; kevadine suurvesi' Se Lepa, Se Satseri, Se Keera;
- kušung*, -u 'kutse' Se Varesmäe;
- keñning*, -u 'käik, käimine' Krl;
- leppunĳ* 'vilja koristamise lõpetus' Se Vorohka;
- maššung*, -i 'maks, maksmine' Lut, *maššung* (-e) 'maks, raha' Lei;
- nüššang*, -u, *lehmānüşšang* 'lehmälüpsmine' Urv Linnamäe;
- puhaŋg* 'järsk tuulehoog' Vas Voki;
- põraŋg* 'tuulepööris' Kan Karaski;
- uinaŋg* 'uni, magamine' Vas Mauri;
- uṗpuŋg*, -u 'uputus' Se Lepa, Vas Mauri.

Põhja-eesi alalt on üksikuid verbaaltuletisi, needki ainult lõuna-eesi murde rajaaladelt: *kēraŋg*, -u, *tülē kēraŋg* 'tuulepööris', *tē*

kēraŋ 'teekäänak' Plt Raasna, *teüsaŋ* 'pärimi mõjul kerkinud tai-
gen' Sjn.

Vaadelgem kõnesolevate tuletiste tähenduslikku külge. *ng*-sufiksiga sõnadel on murrakuti mitmesuguseid tähendusi. Näiteks sõnal *lasəŋ* võime eraldada järgmisi tähendusi. Võnnu, otepää ja urvaste murrakus *karjälasəŋ* tähendab kevadel esimest korda karja väljalaskmist; Vön *küündlebäiväst om säitse tsikka, kahteša karjälasiŋgule*. Teiseks sõna *lasəŋ* tähenduseks on mitmes lõuna-eesti murrakus 'karja väljalaskmise koht, karjamaa laiemas mõttes', näit. Urv Oeküla *meil om karjälasəŋ kehv*. Sama sõna on kasutusel ka kauguse märkimiseks: Har Mõniste *lasəŋou mâ* 'püssi laskmise kaugus', Ote Nüpli *kivl lasəŋ* 'nii pikk maa kui kiviga visata jõutakse'; Vas Tsiistri *üts kivl lasəŋ mâd*. Kolmandaks tuntakse sõna *lasəŋ* tähenduses 'teatud jagu kangalõime, mis kudumisel lõngapoomilt alla lastakse', 'järk valmis kootud kangast, mis korraga riidepoomile lastakse', 'ketramisel tükk lõnga (umbes üks nõelatäis), mis korraga poolile lastakse'.

Toodud näidete põhjal on hõlpus saada kujutlust sõna *lasəŋ* tähenduste ja tähendusvarjundite kujunemisest. Algseks tähendus-
seks oli ilmselt konkreetne üksiktegevus, toiming (karja väljalaskmine, ketramine, kudumine jne.). Täiesti ootuspärane on tegevust märkiva sõna seostamine kohaga, kus vastav tegevus toimub (karja väljalaskmise koht). Samuti on mõistetav tegevust märkiva sõna siirdumine tegevuse saaduse tähistamiseks.

Tegevust märgib enamik lõuna-eesti murdeis kasutatavaist verbaaltuletistest. Näiteid: Lut *peimü aŋəŋ* 'rukkiilõikuse algus': *pois lægäs edimädze pihò ku ol peimü aŋəŋ*, Se Vorohka *leppuŋə, rüä leppedi ar?* (rukki koristamisest). Sõna *uputus* vastena kohtame setu ja vastseliina murrakus *vî uppuŋə*. Lumelagunemist märgitakse sõnadega *lumə minəŋ*, Se Satseri *vî jōzəŋə* 'veejooks'. Tegevust märgivad samuti sõnad: Se Varesmäe *kuŋsuŋə* 'kutsumine' Krl *keñniŋə* 'käimine', Se Lõkova *eššüŋə* 'eksimine', Urv Linnamäe *lehmänüššəŋə* 'lehmälüpsmine', Vas *puhaŋə* 'järsk tuulehoog'. Tugevat vihmahoogu märgitakse põlva murrakus sõnadega *valaŋə, valinə*: Plv Adiste sügäse *tuleva näs süre^o vihmä valaŋə?*; Plv Alaküla *väega sür vihmä valinə tul*.

Tegevust väljendab ka sõna *ištəŋ*, mis varemail aegadel on tähistanud kollektiivset töötamist. Nii on Kihnu naised käinud koos ketramas, villu kraasimas ja võid kudumas. Sellist töötamist nimetati Lõuna-Eestis üldiselt sõnaga *istel käimine*. Lutsi ja kihnu murrakus märgitakse kirjeldatud töötamisviisi sõnaga *ištəŋə*: Khn *ištəŋə-guzi oli jəštmas*, Lut *ištəŋgit oŋəma*.

Algne tegevuse tähendus on edasi arenenud aja tähistamiseks, millal tegevus sünnib. Sõnal *palanɣ* on järgmised tähendused: Har Mõniste *lat's süñdū ahū palanɣu aigū* (õhtupoolikul, õhtu eel), *pāv om jo ahū palanɣun* (päev on juba ahjupalangus, s. o. lõunas; sellega on mõeldud, et on paras aeg ahju küdema panna, et siis õhtuks karm toast lahkuda jõuaks).

Sellelaolist primitiivset ajaarvestust näitab ka teine analoogiline tuletis *ahjukütang*: Se Lepa *vahtseš āštagas sa virga-nāze ahoküttānɣ* (uueks aastaks päev on juba seevõrra pikenenud, et virga naise ahjukütte-aeg on päevale juurde saadud). Kahtlemata on tuletiste *palanɣ*, *küttānɣ* varasemaks tähenduseks olnud 'ahju kütmine' (konkreetne tegevus), millest tähenduse edasiarenemisel jõuti selleni, et sama sõna hakati kasutama teatud ajavahemiku märkimiseks.

Aega tähistavad ka päikesetõusu ja -loojangut märkivad sõnad, näit.: Se Lõkova *pāvā nezeŋɣ* 'päikesetõus', 'ilmakaar', Se Vorohka *innē pāvā nezeŋgu agō, pält pāvā minenɣu ga?*, Se Herkova *pāvā minenɣohe* (illat.) 'lääs, ilmakaar', Se Vilo *pāvā minenɣu aigū*, Se Vorohka *pāv jo minenɣon*. Näidetest selgub, et samu tuletisi kasutatakse ka ilmakaarte kohta, missugune tähenduslik areng on kergesti mõistetav (vrd. ka *hommik*, *õhtu* ilmakaarte tähenduses).

Teiselt poolt on algne tegevuse tähendus edasi arenenud koha tähistamiseks. Näiteid: Se Lõkova *ešsūnɣ* 'eksirada', Se Lepa *sadanɣ* 'vee kokkuvoolukoht': *tānna iu sadanɣkohe tulevā keik' kokko, säält lāvā sūrde jekke nu u' a?*, Vas Mauri *palanɣ* 'põlenud koht (metsas)', Rõu *suleŋɣ*, 'järvest eraldatud veehaud', Se Lepa *tī kånānɣ* 'teekäänak'. Rõngu murrakus on kasutatud sõna *valanɣ* 'maatüki, mõisa tingitüki' tähenduses.

Nagu nähtub sõnast *valinɣ*, on tegevuse tähendus arenenud ka tegevuse saaduse ja vahendi märkimiseks. Põlva ja kambja murrakus esineb sõna *valinɣ* tähenduses 'soolikasse aetav segu vorstitegemisel': Plv *ma tei kañ vorštī valinɣe valmis*. Tegevuse saaduse, ühtlasi ka vahendi (teatud seadeldise, ehituse) tähenduses esineb näit. veepaisu märkiv tuletis: Vas *suleŋɣ*, Se Herk *sullunɣ*. Samuti tegevuse saaduse tähenduses on kasutusel ka järgmised sõnad: Se, Rāp *neštānɣ* 'kandam, seljatäis', San *neštānɣ* 'reejalase kõverus', Lei *mašsunɣ* 'maks', SJn *teūsānɣ* 'pärimi mõjul kerkinud taigen'. Sõna *kånānɣ* võib murrakuti märkida saadust, näit. Se *kånānɣ* 'üle terve leiva lõigatud („käänatud“) viil', kui ka vahendit, näit. Se Lepa *mašsinał om kånānɣ* (vahend millegi käänamiseks), *miŋca kånitā?*

Kokkuvõttes võime öelda, et *ng*-sufiksi abil tuletatud verbaalnoomenid omavad järgmisi tähendusi: tegevus, aeg, koht, saadus, ilmakaar.

Toodud näidete põhjal saame kujutluse *ng*-sufiksiga sõnade tähenduste arenemisest. Nende tuletiste põhitähenduseks on olnud konkreetne tegevus. Tegevust märkivat sõna hakati kasutama ühelt poolt tegevuse aja, teiselt poolt tegevuse koha tähistamiseks. Samu tuletisi kasutati murdeti ja murrakuti tegevuse saaduse märkimiseks.

Lõpuks märgitagu, et sõna *leping* (algselt lõuna-eesti murdesõna) on kirjakeele kaudu murdeis levinud kogu keelealal. Ainult setu murdest on sõna märgitud murdepärasel häälikulisel kujul: Se Varesmäe *leppüñg*.

ng-sufiksit ei kasutata ainult verbitüvest sõnade tuletamisel, vaid sama liide võib esineda ka noomenite puhul. Teatavasti võivad soome-ugri keeltes samad sufiksids liituda verbidele kui ka noomenitele. Käesolevas kirjutises piirdatakse ainult deverbaalsete tuletiste käsitlesega.

Kui võrdleme esitatud *ng*-sufiksiga tuletiste loetelu Wiedemanni sõnaraamatus ja grammatikas³ antud sõnadega, siis ilmneb mitmeti lahkuminekuid. Nii puuduvad Wiedemannil meile tuntud sõnad *ištang* (Wiedemannil *istag*), *kušunŋ*, *leppunŋ*, *mašsunŋ*, *niššänŋ*, *puhanŋ*, mis on täiesti arusaadav, sest neid sõnu tuntakse väga piiratud alal. Teiselt poolt puuduvad meie kogudes mõned Wiedemannil esinevad sõnad *astang*, *jäädinŋ* (< *jäätama*), *liidang* (< *liitma*), *murrang*, *viidang*.

Sõnade *astang*, *viidang* vastetena tuntakse murrakuti *k*-sufiksiga tuletisi (Se *aštuk'*, Kod *vīvak'* 'längus koht teel'). Tuletist *murrang* ei kasutata meil murdeis (ainult rõuge murrakust on sõna märgitud, kuid täiesti kirjakeelses tähenduses 'pööre'). Tõenäoliselt pärinevad sõnad *astang*, *liidang* rahvalauludest. Elavast murdekeelest on need sõnad kadunud. Mitmed sõnad *ištang*, *küttänŋ* esinevad murdeis veel vaid arhaismidena. Tänapäeval ei kasutata *ng*-sufiksit üheski eesti murdes produktiivse liitena.

Jälgides *ng*-sufiksi abil tuletatud sõnade esinemist eesti murdeis näeme, et *ng*-liidet on kasutatud nii verbidest kui ka noomenitest sõnade tuletamisel, *ng*-sufiksi abil verbitüvest tuletatud sõnu esineb peamiselt lõuna-eesti idapoolseis (Se, Vas, Rõu, Röp, Plv ja Võn) murrakuis.

ng-sufiksi abil tuletatud verbaalnoomenid on algselt märkinud konkreetset üksiktegevust, millest aja jooksul on arenenud teised (koha, aja, saaduse) tähendused.

ng-sufiksiga tuletatud sõnade jälgimine näitab, et kuigi keel pidevalt muutub, areneb, kuigi järjest uusi elemente tuleb keelde, võivad vanad tuletuselemendid püsida väga pika aja jooksul.

³ F. J. W i e d e m a n n, Grammatik der Ehnstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St. Pétersbourg, 1875, lk. 177—178.

LAIMJALA TUULIKUTEST *

A. TOOMESSALU

Rahvapärastel andmetel on Laimj alas hakatud tuulikuid ehitama XVIII sajandi keskpaiku. Esimesed tuulikute ehitajad olnud siin suuremad ja jõukamad mõisad, nagu Laimjala ja Audla. Väike ja vaene Kahtla mõis pole endale tuulikut ehitanudki, vaid jahvatanud algul Laimjala mõisa tuulikul, hiljem kasutanud aga talude tuulikuid.

Mõni aastakümme hiljem hakanud mõisate eeskujul tuulikuid ehitama ka jõukamad talunikud — puumaamehed. Veel praegugi on Laimj alas terve rida vanu talutuulikuid, mille vanus on sada — sadaviiskümmend aastat. Villemi tuulik Viltina külas olevat isegi üle saja seitsmekümne aasta vana.

Tuuliku võis ehitada ainult mõisa loal, kes selle andmisega oli aga üsna kitsi. Algul antud talupojale luba vana tuuliku ostmiseks ja uuesti ülesehitamiseks. Seejuures lubatud vajaduse korral juurde panna ka uusi osi.

Massiliseks muutus tuulikute ehitamine Laimj alas XIX sajandi viimasel veerandil, kui talusid hakati päri seks ostma.

Tuulikute ehitamisest Laimj alas räägib 75-aastane keeļujuht Andrei Kruus Viltina külast järgmist:

Seda ma või sütle, vana sõber, kohe reakida, kust tuuling on välja tulnd. Tuulingu sünni koht on Saksamoal Reini jõe eäres.

* Toimetuse märkus:

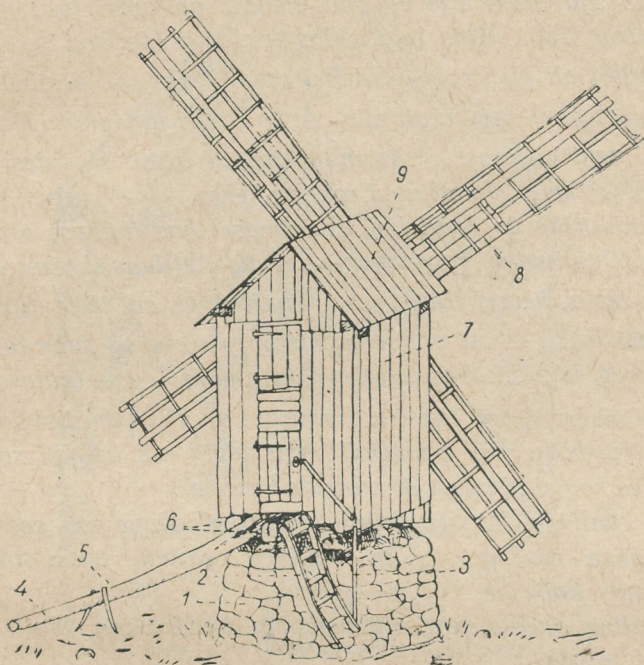
1951. aasta kevadel tegi Emakeele Selts ühele oma parimale murdekorrespondendile Aadu Toomessalule Laimj alas ülesandeks koguda murdematerjali Saaremaa tuulikute kohta, kusjuures soovitati silmas pidada nii murdetekste kui ka sellealast rahvapärast terminoloogiat. Ühtlasi koostati Seltsis lühike küsitluskava. Järgmise aasta kevadel saabuski A. Toomessalult Emakeele Seltse ulatuslik kaastöö „Tuulikud” (505 lk.), mis sisaldab murdetekste ja vastavat erialast sõnavara. Korrespondent on suure püsivuse ja järjekindlusega registreerinud sellekohast rahvapärast terminoloogiat paarikümmes tuulikus. Töö on varustatud kaastöölise poolt tehtud paljude selgitavate joonistega (arvult 75).

A. Toomessalu kaastöö „Tuulikud” säilitatakse Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseumis Tartus. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudis Tallinnas on selle töö täielik koopia.

Käesolev kirjutus on koostatud mainitud töö põhjal, kusjuures on piiratud üksnes üldise, peamiselt olustikulise kirjelduse andmisega.

Murdetekstide ja jooniste puhul antud lehekülgede numbrid viitavad töö algupärasele eksemplarile TA Etnograafia Muuseumis.

Kolmsada kolmkümmend aastat tagasi karjapoiss leind selle viguri anesulust öles. Ta murnd anesulu pooleks, nõnda et pooled jäend õheteise külge kiinni jälle. Et sji sulg kirjre olnd, akkand sji poisi püus tuule käe äkist kirjma. Sellest sammust kirjmisest poiss võtnd tuulingu öles.

Joon. 1. Villemi „tuulingu” vaade. Laimjala külanõukogu Viltina küla.

1 — vare ehk jalg, 2 — repp, 3 — repi tugi, 4 — vehmer ehk pööripuu, 5 — vehmri alune ark, 6 — põlvede päelne, 7 — tuulingu kere, 8 — tiiv, 9 — tuulingu katus. (Tuulik olevat sada seitsekümmend aastat vana.)

Selle jutu ma kuuli poisikse põlves oma isa käest. Ta reakis seda ikke, kui tuulingust juttu oli.

Aga kust sji tuulingute moed siija tuli, sellest ma küll sii kuulnd äi ole. Seda ma kuuli küll poisikselt vanade meiste käest, et tuulingud olnd sii juba vanal mustal orjaajal. Nõnda et seda ma tja julgest, et poari saja aastat üist sii juba tuulinguid oli.

Vanad mehed reäksid, et kui püjned aganad olid künas äe tambitud, siis pändud nii pailu üüksid¹ sega koa, et tuulingüle viijes tuul kotti seljast äe äi viind.

Äga siis muidu pole öötud: mis tuulingukivi vahelt läbi lihab, äi jäe koa orja sisse kiñni.

Tuulinguid oli vanasti sii vähe olnd. Mõis pole luband tehja mette. Kus suuremad mõisad olid, nendel oli omal tuuling. Kohe mõisa tuuling oli. Mõis tegi, pidas kordas ja lasi koa ise.

Sii Kahtla oli pisike mõis, sellel omal tuulingud äi olnd. Tarvitas küla tuulinguid, mis ta all olid. Ašva Lauril ja Kahtla Kahul olid tuulingud, neid tarvitas. Rohkem tuulinguid ta all olevates külades äi olnd. Mõis pole luband neid rohkem tehja.

Siis, kui orjus äe kaudetud, et inimesel koa inimese aru jäend, siis aketud tuulinguid koa tegema. Mõisa kiñldus kadus äe. Ega üks võis tehja, kessel jõudu oli. Tuulinguga sai jälle tiñnida.

Siis, kui kohti akati päriseks oštma, siis oli sii suur tuulingute tegemise aeg koa sii. Siis kerkis neid pukkisi egase külase nõagu oleks moa sihest siñned tõusnd. Inimestel oli siis tähtmist koa tehja. Sүүл oli öhe koha päel elu kiñdel, mis tegid, oli ja jähi so omale. Mõisnik es soa sind änam äe sumada² mette.

Meite tuuling, kus me paergus sii ölal oleme, on see Viltina külas esimene tuuling. Selle tuulingu eluluu, vana sõber, ma jutusta süñle kohe äe.

Sii tuuling on öle saja seitsmekümne oästa vana. Mo isa jutustas sellest nõnda.

Sii tuuling tehtud ja olnd kõige esiti Kùrdlas Miku Miñklil, säelt ta viidud Ašva Rääbale. Rääbalt mo isa osnd kolmekümne viije rubla iñst ta äe ja tuund siija mäenuki päele. Nõnda et sii on kolmas koht selle tuulingul.

Sii ta on nüid koa öle seitsmekümne oästa olnd. Nõnda isa reakis, et mo joodu maged³ ta ölla ikka oma tuulingul äe lasnd. Ja ma ole nüid seitsekümmend viis juba.

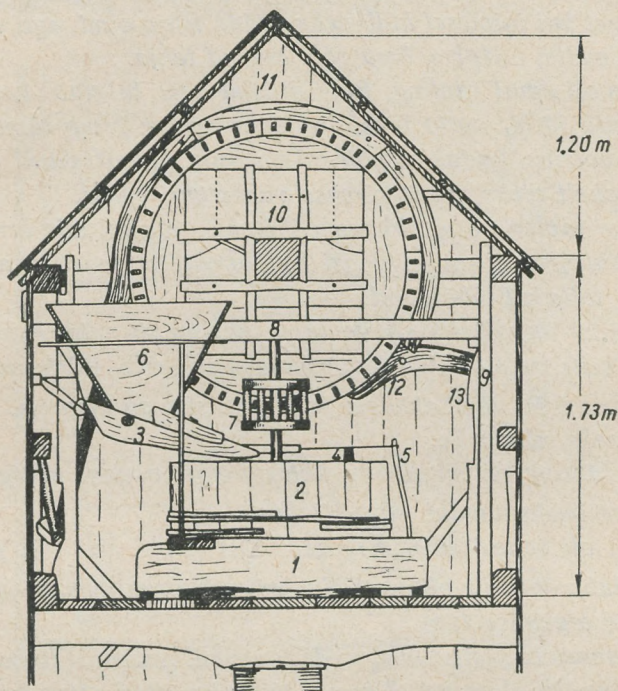
Meite tuulingu järge tehtud Pijrna tuuling. Peremijs osnd Iijumoalt öhe vana tuulingu. Talve vädand oma obustega äe ja kevade teind öles . . .

¹ üuges = viljatera

² sumama = inimest teise kohta käsutama, loomi ees ajama, ükskõik mida segi paiskama

³ joodu maged = linnased, millest ristseteks ölu valmistati

Esimesed tuulingud ehtasid sii jõukad puumoamehed. Suurde puumate päel oli viimaks änamast ega öhel oma tuuling. Mõni kaõgem vabanik putkestas⁴ omal koa tuulingu öles. Aga vabaniku tuulinguid oli sii õijeti vähe. Änamast olid ikka puumoa tuulingud.

Joon. 2. Villemi „tuulingu” läbilõige.

1 — roam ehk kivi roampakk, 2 — kivi tõrs, 3 — king ehk küna, 4 — kinga pukk, 5 — kinga vinn, 6 — korv ehk kolu, 7 — värkel, 8 — värkli poar, 9 — värkli post, 10 — ratas, 11 — pärss, 12 — pärsi põijal, 13 — põila post.

Saunamehel pole eluilmaski tuulingud olnud. Kes siis tuulingud oleks ölal pidand, kui kõigil oleks tuulingud olnud. Tuulingu pidi koa oma peremehele tulu tuõuma. Mis tast muidu oli, kes teda oma taris üksi tegi. Sellega taheti koa tuõnida.

Tuulingu meiste loomad olid kevade karjamoal kohe teiste sõjast

⁴ putkestama = midagi väga rasket tõstma, üle jõu käivat tööd tegema, midagi endale tahtma, milleks inimesel mitte võimlust ei ole

tunda. Olid rammusad ja libed kohe. Sja turi oli koa ikka jõulu laual püsut paksem kut teistel...⁵

Tuulikute ehitamisest taludes räägib keelejuht Mihail Lutter (80 a. vana) Ruhve külast:

Meite kantis oli muistsel tiu pävil tuulingute tegemisega sõuke lugu olnd, et kui inimesel küll oleks jõudu tehja olnd, aga vat, polnd seda luba mette. Mõisa ärra pole luband tehja.

Mõisas oli omal tuuling, kõik pidand säel lašma. Lašmine tõi mõisale tulu jälle, matid läksid ju ärra nahka. Ning tämal oli siis vägi ning võimus, kudas ta pidi lašma siis sõukest värki tehja, mis ta naha vahelt oleks mõne pirekse vähemaks võtnd.

Siis, kui mõisa võim akkand vähemaks jäema, siis ärra akkand nendele tuulingu tegemise lubasi koa aňma, kes east ta nina järge olnd ning talla alt läbi käind.

Esimiseks antud siis sõuke luba, et kui sa said kuškilt vana ošta, siis selle võis kohale tuuva ning öles tehja. Pãris uut äi olnd luba tehja. Pãris uusi akkasid inimesed siis sii tegema, kui kohti akati pãriseks oštma ...

Meite tuuling on sii Ruhve külas kõige vanam paèrgus, ta on kuijekümne õheksmandal oàstal tehtud ...

Mo isa oli selle tuulingu teind. Siis polnd koa vijl pãris uije tegemise luba õhti. Ta oli osnd Saklast vana tuulingu ning sii seda viiti soand tegemise lya.

Sest vanast ta polla suurt midagi soand. Anamast tulnd kõik uus värk muretseda. Aga vat, siis oli tegemise ning muretsemise luba kãe, kui sa olid vana osnd ...⁶

XX sajandi algul oli siin tuulikuid juba kaunis palju. Peaaegu igal teisel talul külas oli oma pukktuulik. Selle oli jõudnud endale ehitada isegi mõni jõukam vabadik.

See aeg oli Laimjala ja üldse Saaremaa tuulikute õitseajaks. Aga tuulikuomanikkude rikastumisvõimalused vaesemate, tuulikuta naabrite arvel kasvasid eriti hoogsalt siis, kui tarvitusele võeti peaga tuulik ja hollandiveski. Hollandiveski jõudis palju rohkem jahvatada ja jahugi oli märksa parem kui pukki- või peaga tuuliku omal. Kui aga hakati ehitama auruveskeid, siis need omakorda tõmbasid ära hollandiveskite töö. Jahvatajate poolehoiu võitis jällegi suurem töövõimsus ja jahu parem kvaliteet.

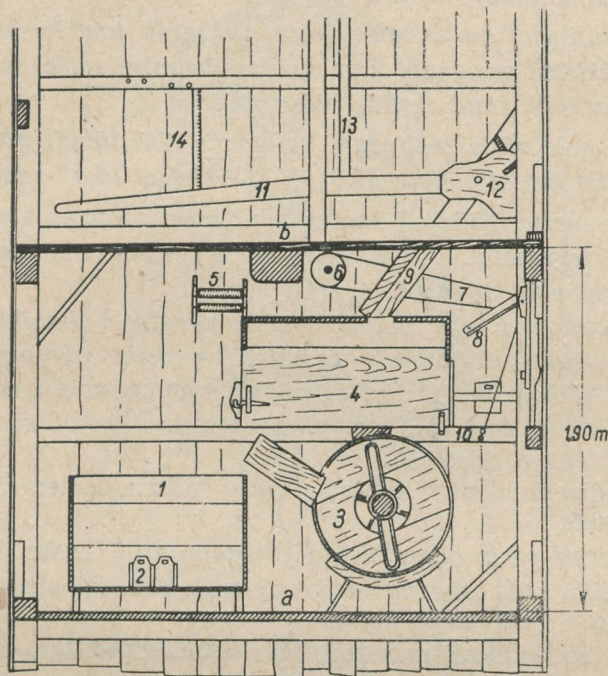
Tuulingud akkasid sii laguma ja kaduma oàsta kolmekümne ijst. Akkasid suured auruvesked, nij võtsid tuulingute elu välja. Ves-

⁵ A. Toomessalu, „Tuulikud”, lk. 3—9.

⁶ Samas, lk. 12—14.

ked akkasid paramid jahu tegema, akkasid pülima. Inimesed es ole tuulingu jahuga änam rahul mette. Sij oli jäme ...

Noored akkasid vesketel käima, vanam rahvas oli esiti vastu, viimaks jähi norde vöit. Omal tuuling koos, minnakse veskele. Jäta tuuling seisma, kes so eklid änam tahab (A. Kruus) ⁷.

Joon. 3. Villemi „tuulingu” läbilõige.

1 — roovi kerst ehk tanju kerst, 2 — kerstu luuk, 3 — tuuli värk, 4 — jahu kerst, 5 — söela rullid, 6 — söela raputaja ratas, 7 — ratta rihm, 8 — söela raputaja, 9 — jahu tori, 10 — koti puu, 11 — pärsi vibu, 12 — vibu kand, 13 — pärsi puu, 14 — pärsi pulk, a — alumine parand, b — ülemine parand.

Laimjalas tuntakse kolme liiki tuulikuid: pukktuulikuid (*tuuling*), peaga tuulikuid (*piagatuuling*) ja hollandiveskeid (*olland* ehk *ollandiveske*).

Pukktuulikud on kõige levinenum ja vanem liik. Pukktuuliku kogu kere toetub tugevale *sambale*, mille ümber tuulikut pööratakse. Peaga tuulikud on hilisemad ja neid esineb üldiselt vähe.

⁷ A. Toomessalu, „Tuulikud”, lk. 9—10.

Need on väikesed kaheksakandilised maapinnale rajatud ehitised ja nende *pea* on pööratav. Seesmine mehhanism on aga väga sarnane pukkтуulikute omaga.

Keelejuht M. Lutter jutustab peaga tuulikute järgmist:

Pjagatuulingud, nii akkasid siija soare rahva sigima mo mäletis aja sihes. Nõnda kuije-seitsmekümne oasta iist. Neid oli sii vähe . . .

Pjagatuulingud on lašmise juures kaigest voad⁸, selles tükis siis on pukkidest paramad. Aga muidu sihelmine värk on kõik puki oma, just arkpilli raud on tüki pitkem . . .

Nii . . . pole päris tuulingust kallimaks öhti läind, võib olla, et jähid mõnest nukist odavamaks viil. Nendel es liha⁹ sammast ning söömert äe mette. Tööd oli koa vähem, vare, sammu ning söömer jähid kõik tegemata . . . Sõukste moed oli suuremoa sihest siija tüüduud, säel olnd sõuksi.

Pjagatuulingud olid puumoameiste värgid. Vabanikkudel pole mina neid näind. Mõisate sihes polnd ka sõuksi nühja mette.

Mõned rikkad, kes pukist äe tüdisid, lammutasid omal selle äe ning tegid õmber pjagatuulinguks. Sij pjagatuuling oli siis jälle rohkem silma akkav teistele.¹⁰

Hollandiveskeid oli Laimjalas vähe. Mihail Lutter räägib nendest järgmist:

Nij suured päris ollandid või ollandivesked, kudas kutsuti, nij akkasid siija seda sammu aega sigima, kut nij pjagatuulingud. Oasta kuije — seitsmekümne iist¹¹ . . .

Nende tegemine oli suur töö, läks äbemata kalliks, võttis pailu värki ning kulu. Sij pidi egatpidi suur rikas olema, kes omale ollandi sai.

Mehed, kes suuremoa sihes käisid, nij olid säel sõuksi näind. Nende järge siis tegid sõuksi siija Soarelaju päele koa . . .

Nij ollandid olid ikka kut suured vešked juba. Änamast olid ikka kahede kividega. Öhed olid lihtjahu kivid ning teised piili kivid. Kus suured piili kastid olid ning kui tjab mütmes sölalad. Jahu oli puki omast ikka tükis param koa. Aga suurde veškete vastu ikka äi soand. Suured vešked võtsid ikka nende töö koa käest äe. Jähid seisma viimaks suuremast puhas¹² . . .

Laimjala hollandiveskid olid segaehitised. Et koha peal oli puid

⁸ voad = vagad

⁹ es liha = ei läinud

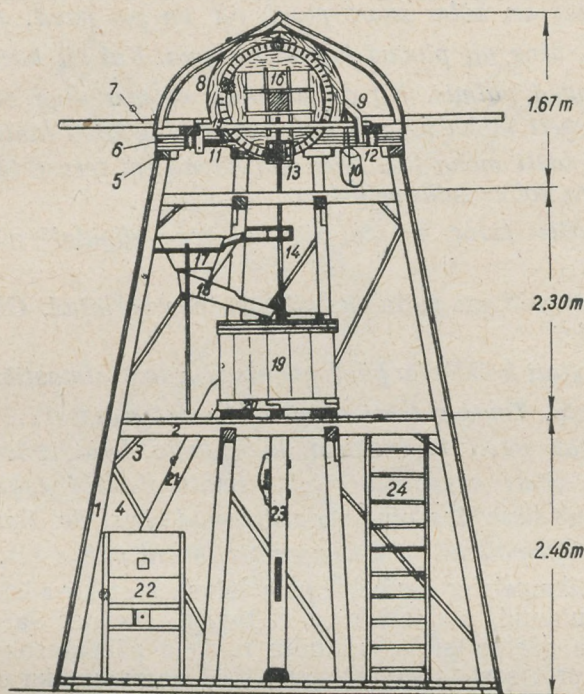
¹⁰ „Tuulikud”, lk. 16—18.

¹¹ Keelejuht Aleksander Saabas (75 a. vana) — Pajukurdla külast —, märgib, et hollandiveskeid hakati ehitama aasta viie- kuuekümnene eest.

¹² „Tuulikud”, lk. 19—21.

vähe, siis tehti alumine osa paekivist, ülemine puust. Üleni kivist tehtud hollandiveskid olid ümmargused, segaehitised aga kaheksakandilised.

Joon. 4. Põlde „piagatuulingu” läbilõige.

- 1 — post, 2 — poar, 3 — põijal, 4 — tiis, 5 — ratta alus, 6 — võru ratas, 7 — juhende põik puu, 8 — pärss, 9 — pärsi saba, 10 — pärsi kivi, 11 — pärsi nina, 12 — rull, 13 — värkel, 14 — ark, 15 — argi poar, 16 — ratas, 17 — vilja kašt, 18 — king, 19 — tõrs, 20 — kivi võru, 21 — jahu tori, 22 — jahu kerst, 23 — pilli postid, 24 — repp.

Tuuliku ehitamist plaanitseti juba aastaid ette ja mitme talve jooksul koguti vajalikke puid. Neid tuli sageli kaugelt vedada.

Tuulingu puudeks oli sii ikka tamm ning mänd ning kuusk. Sii kantis pole omal metsa olnud. Tuulingu puud said kõig kaugelt muretsetud. Puud vahetati kalade ning vilja vastu.

Meite tuulingu suured puud olid tüüdnud tagant Tõrest. Tõre karjamoalt võetud. Tõre on säel taga tagumest, Pärssamoal lisidal. Üks kakskümmend viis võrsta siit. Kalade vastu isa oli puud vahetand.

Tuulingul on kolm suurt puud, nii on püa puud, nii on kõige tähtsamad, ning nii piavad koa ead olema. Kui nii käe, siis noagu puul tuulingud valmis. Nii on sammast, söömer ning võlv.

Puud võeti moha küünla vanaskuus ning kõva tuulega¹³. Kõva tuule sisse lasti moha koa. Siis olid kõvad kut terase tükid. Äi nii's reppe¹⁴ ega koi es taha neid koa.

Puud väeti talve kohale, siis kui kena riipidu¹⁵ oli. Obustega ikka väeti.

Tuulingu puud sai mütu oastad päele ede korjatud. Öhe talvega s soa neid õhti.

Puud tahuti kõik koha päel valmis ning lasti ilmastiku käe seista ning kuivada. Tuuling tehti öleni kuivadest puudest...

Varekiivid väeti koa sõnna juure kogu. Neid väeti sui ning talve, siis väeti kui aega oli... Ilmatu jõdurid tüüdi aluskorra taris... Vare sisse läks oma sada kuürmad kivisi äe. Raudkiivid ning paekivid, mõlemad aitasid. Segamine läksid puhas (M. Lutter)¹⁶.

Ka tuulikumeister kaubeldi juba talvel, sest kevadel, niipea kui lumi oli sulanud, alustati kohe ehitamist. Meister sai peremehelt kolm korda päevas süüa, külimitu rukkeid päevatasuks ja õlu oli joomiseks prii, sest niisugust suurt tööd nagu tuuliku ehitamine ei tehtud kunagi õlleta. Meister töötas oma tööriistadega. Abiks oli tal tavaliselt kolm meest, enamasti samast perest, kus tuulikut ehitati. Kui omas peres ei olnud nii palju mehi, siis võeti päevilisi, kes said samuti süüa ja juua ning kolmveerand külimittu vilja päevas. Ehitustöö alustamisel on mõned silmas pidanud ka rahvapäraseid kombeid:

Mõni mijs pidas tuulingu töö akatusega kantsi koa. Tööd alustati noorekuu teisese omiku. Siis arvati tööl jõudmine ning õnnistus olavad.

Mõni alustand jälle tuulese ilmaga tuulingu tööd, siis tuuling juusnd ikka pärisest (M. Lutter)¹⁷.

Head tuulikumeistrid olid rahva hulgas väga hinnatud ja neile

¹³ kõva tuul = põhja- ja idatuul

¹⁴ reppe = mädanema, kõige rohkem puu, harvemini riide kohta

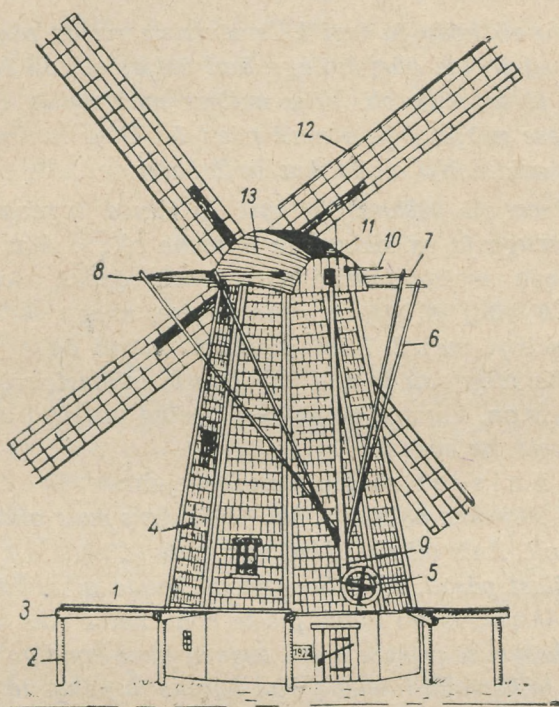
¹⁵ riipidu = korralik lumetee talvel

¹⁶ „Tuulikud”, lk. 32—42.

¹⁷ S a m a s, lk. 44—45.

jätkus tööd alati. Esitame alljärgnevalt kaks jutustust tuuliku-meistritest O t s a J a a n i s t Laimjalast Koksi külast ja P r i i d u A n i s e s t Kaarmalt Akkjala külast.

Siit meite külast Otsa Jaeni oli vana elu aegne tuulingumeister. Oma elupäevad, õsna surmani ta käis Saare- ja Mohumoad kaudu

Joon. 5. Mamma „ollandiveske” vaade.

Kaali külanõukogu, Kõljala k.

- 1 — kallareid, 2 — kallareid post, 3 — kallareid paar,
 4 — kere, 5 — pööri ratas, 6 — pööri juhe, 7 —
 esimene pööri ige, 8 — tagumine pööri ige, 9 —
 vehmer, 10 — pärsi puu, 11 — pia, 12 — tiiv, 13 —
 katus.

tuulinguid tegemas. Ega sui ta oli tuulingute kallal. Sij oli ta töö ja leib.

Vanad Jaani tunti laijalt. Kus tuulingu kallale meistert taris läks, sõnna vana Jaeni jälle viidi. Peremijs tuli ikka obusega järge, võttis tööriistad ja Jaani päele ja läks. Ta käis omade tööriistadega. Tagasi tüüdi ta jälle obusega, siis oli alati ka vilja küürm päel.

Talve kaubeldi juba ede äe, mijs, kes ennem sai. Jaen oli alati tahetav töomijis. Taal oli tööd alati. Oli üks tüdimata töö inimene. Ja alati ta tegi ea töö ... Ta oli töö juures päeva töusust päeva lühdeni, ja äga ta säel ka aega äi viitnd, muud kut andis tööle pihta.

Talve ta oli kodu ja tegi küla meistele rattud ning lasi tuulingud. Olnd sij öö vöi päe, kui aga tuul väljas oli, oli Jaen tuulingul. Ja üks va täpne mijs oli. Viije nailase mati vöttis vana päelt ... Kohe inimese nähjes vöttis mati päelt äe. Otsa tuulingul kott ikka kasus, aga neid koh'ti oli ka, kus kott kahanes ...¹⁸

Vana Jaen oli keßkmist pikust ja jämed tugevad kasu mijs. Tasase loomuga ja ea südamega inimene oli ... Aga kus puult ta selle tuulingu meisterdamise ameti omale õppes, seda ma äi tja mitte. Võib olla, et õppes selle ka ise, naagu mülmed sõüksed vanaaja meistri mehed. Inimene akkas korda õh'te tööd tegema, taal oli selle järge isu ja siis töö õppeb inimest ise, kui inimesel töö vastu isu on. Vanasti oli sõuksi õpetud meistrid vähe. Ise tegid ja ise õppesid ka ennast.¹⁹

Priidu Anisest räägib teine keelejuht:

Ma oli siis ikka nymijis, kui Riidu Anis suur ollandi ja tuulingumeister oli. Anis oli siis ikka juba elatand mijs. Ta oli Kaärmalt Akkjala külast päralt. Käis Soaremoad kauda ollandid ja tuulingid tegemas. Akkjalgas oli tämäl pisike koht, naine elas säel.

Ta oli keßkmise pikkuse sihes, tugeva jäme kondiga mijs. Oli üks irm täpne ja korralik inimene. Kui kõrdas ja puhas ta alati oli.

Ja nii ead puhast tööd pole mina teistel mitte näind pärast ega enne, kut Anis tegi. Ollandi rattad, mis ta sii tegi, olid just kut lihvitud. Voata kust küljest tahes, just kut üks laes, libe ja tihe. Selle mehe kohta oli sij ütelus küll väga õige, et töö kiidab tegijad. Sellepärast oli Anisel tööd koa ja tijnis koa. Ta oli päris rikas mijs ...

Oli ise puhas, tegi töö puhta ja nõudis seda teistelt koa. Anis sodi eluga äi leppind.

Õhekorra õhes kohas perenaine tuund omiku sojutud supi lauva päele ja kußsund Anise töö kallalt äe sööma. Anis istund lauva taha, vötnnd kosta²⁰ käde, pidand sööma akkama, äkist näind, et kär-

¹⁸ Jahvatamisel tuleb jahu hulk ikka koguselt (mitte kaalult) suurem, kui oli vilja hulk; mõnel pool aga jahu hulk koguselt vilja hulgast koguni vähenes.

¹⁹ Keelejuht Kaarel Vahter (76 a. vana) Koksi külast; „Tuulikud”, lk. 131—135.

²⁰ kosta = lusikas

mes²¹ olnd supi sihes. Kops! pannud kosta lauwa päële ja võtnd selle supi kausi käde ning virutand parts nurka: „Kas ma so kurati siga ole!”

Perenaine löönd käed kogu ja kukkund Anist südame kõi paluma. Et ta kohe tõi uije toidu, et kui ikka Anis mitte töölt äe äi lihaks. Sest Anise sarnast töömijst polnd teist änam mitte küskilt võtta. Ta oli üks õiglane mijš egas nukkis.

Anis oli üks rahva mijš, õigust ja vabadust nõudja mijš. Mõisnikkude vastu ta oli kõigest inimest. Oli tark kirja ja luu mijš. Ta oli nüuresas „Valguse” toimetuses koa tööl olnd. Siis ta oli rändkaupmeheks tükk aega olnd. Isegi Joagupsoni matusel ta oli käind. Kus ometi kañge mijš käima oli, jala läind sõhna ja jala tulnd jälle säelt.

Kunni surmani ta oli Akkjalgas suur mesilaste pidaja ja puusepp...²² (Aleksander Saabas).

Tuuliku sisustuse puuosad (võlv, ratas, pidur, värkel korv jne.) valmistas meister koha peal, kusjuures tal oli alati tuuliku omaniku poolt üks abiline. Raudosad valmistati kohalike seppade poolt. Hollandiveskite suured kivi pillid, mis olid terasest ja vajasid treimist, lasti siiski teha mehhaanika-töötoas.

Ka tuulikukivid valmistati koha peal. Nendeks kasutati punaseid raudkive, mis ei olnud liiga pehmed ega ka liiga kõvad. Pehme kivi andis jahudesse liiva, kõva aga läks liiga kiiresti libedaks. Nii-sugune paar oli kõige sobivam, kus üks kivi oli pehmem, teine kõvem.

Sobiva kivi otsis peremees ise välja. Oma küla piirides võis võtta igalt poolt. Niipea kui kivi oli leitud, kaevati ta lahti ja tõsteti maa seest välja. Kangi otsaga löödi ristimärk peale, siis keegi enam seda kivi ei võtnud.

Kui tuulikukivide meister saabus, siis vaatas ta kõigepealt kivi üle. Osutus see kõlvuliseks, hakkas ta sellest kivi välja raiuma. Ta puuris kivi ümberringi auke täis, pani igasse auku teraskiilu, millele kordamööda hakkas haamriga peale lööma. Ta tagus seni, kuni vastav osa kivist eraldus. Seda toimingut nimetati *kivi lompimiseks*. Väljalombitud kivi raiuti servadest joone järgi ümmarguseks.

Üheks tuntumaks tuulikukivide meistriks möödnud sajandi lõpul olnud koha peal Siimann Maasi vallast. Ta olnud väga usin töötaja, kuue päevaga teinud ikka kivi valmis. Kivi töötlemise hinnaks olnud 6 rubla, see on tollaegse viljahinnaga võrreldes kaks vakka rukkeid. — Korra valmistanud ta Viltina küla maadelt saadud kividest seitse tuulikukivi.

XIX sajandil, kui Laimjalas oli tuulikuid vähe, oli tuulikutel tööd palju. Käidi jahvatamas nii talu- kui mõisa tuulikuil. Mõisad,

²¹ kärmes = kärbes

²² „Tuulikud”, lk. 322—325.

kellel tuulikuid ei olnud, jahvatasid oma vilja talu tuulikuil, kusjuures nad töö eest tasu ei maksnud. Seda iseloomustab ka järgmine rahvalaul:

*„Saksad, nõi on sabata loomad,
ilma ännata isandad.
Äi maksa matti mölderile,
äi külmetu kõsterile“* ²³.

Tuuliku tööpiirkonnaks oli enamasti üks, harva kaks küla. Töö andjad olid mainitud paikkonnas kahesugused — *aastalaskjad* ja *korralaskjad*.

Oästa laškjad olid nõi, kes oästa oäsa käisid ning lasid öhes tuulingul. Oästase lašmise išt maksid maksu. Vakka puulteist kunni kaks maksid oästas. Nõnda kudas nendel lašmist oli. Sügise maksid selle korraga siis äe.

Korra laškjad olid nõi, kes korra käisid ning mati antsid. Kui tahtsid, tulid teisekorra jälle, jälle antsid mati. — Oästa laškjud oli mo tuulingul rohkem kut korra laškjud. (M. Lutter) ²⁴

Esitanud põgusa ülevaate Laimjala tuulikute, nende ehitamisest ja töötingimustest, jätame teadlikult puudutamata tuulikute konstruktsiooni ja sisustuse üksikasjalise kirjelduse, mis rahvapärase terminoloogia osas pakuks mõndagi huvitavat.

Lõpuks esitame aga rahvakeelseid, peamiselt vanemalt põlvkonnalt pärinevaid ütlusi tuuliku kohta. Töötavat tuulikut iseloomustatakse sünonüümidega:

tuuling jooseb, tuuling käib, tuuling veereb, tuuling vehib, tuuling vihub, tuuling virab, tuuling töötab, tuuling mõõdab.

Korralt töötavat tuulikut iseloomustatakse ütlustega:

tuuling tukub, tuuling lonkab, tuuling longib, tuuling viidab aëga, tuuling ingab vahest.

Mitte töötava tuuliku kohta on järgmised ütlused:

tuuling seisab, tuuling seisab kut sokk, tuuling norutab, tuuling magab.

Kui tuulikul alustatakse tööd, siis öeldakse:

akkas tuulingud lašma, akkas tuulingud veeretama, pani tuulingu jušma, tegi tuulingu lahti, pani tuulingu käima, pani tuulingu tööle.

Töö lõpetamise puhul tuulikul öeldakse:

pani tuulingu seisma, pani tuulingu kiinni, jättis tuulingu puhkama, pani tuulingu pärsi alla ²⁵.

²³ „Tuulikud“, lk. 148.

²⁴ S a m a s, lk. 149.

²⁵ S a m a s, lk. 237—239.

MÄRKMEID MATKALT LEIVU KEELESAARELE

S. NIGOL

Eesti lõunamurrakute hulgas on mitmeski mõttes eriti huvitav Läti NSV-s eesti keelesaartel kõneldav keel. Veendusin selles isiklikult 1954. a. novembris, kui mul avanes võimalus koos Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi noorema teadusliku töötaja K. Kondiga ekspeditsiooni korras tutvuda leivu murrakuga Läti NSV Ape rajooni Iلسeni külanõukogu piirkonnas.

Iلسeni endisi eesti külasid eraldab Eesti NSV-st umbes 30 km metsa- ja soomaastikku. Samal kombel on see ala isoleeritud kohalikest põlistest läti küladest. Maa on siin tihedalt asustatud: terve hulk külasid, nagu Onti, Brūnini, Siveci, Vējkalni, Mežsluoka, Gutapurvi jt. asuvad lähestikku ümberringi, jättes Paikeni nagu keskpunkti endi vahele. Ainult Kārklupe on pisut kaugemal metsade taga. Külad ise on enamasti pisikesed, nad koosnevad harilikult vähestest peredest (3—4). Paistab silma, et kõikjal on eluhoone ehitatud eraldi kõrvalhooneist, rehetarega ühise katuse all olevaid elumaju Iلسenis enam ei leidu. Rahva elujärg on üldiselt väga sarnane lõuna-eesti omale.

Tānu prof. P. Aristele, kes 1954. a. suvel isiklikult Iلسenis käis, olime varustatud leivu murrakut veel kõnelevate kohalike elanike nimedega. K. Kont omalt poolt oli Keele ja Kirjanduse Instituudist kaasa toonud pika nimestiku inimestest, kes umbes 20 aastat tagasi veel leivu murrakut kõnelesid. Tol ajal nimelt töötasid siin murdekoğujad Emakeele Seltsi ülesandel. Olime endi arvates hästi varustatud ja lootsime, et hilissügis omalt poolt meie tööd soodustab — keelejuhtidel peaks sügisel leiduma rohkem aega kui suvisel kiirel põllutööde perioodil. Pikka matka läbi pori pidasime ekspeditsiooni kõige raskemaks osaks.

Paikeni külla pärale jõudnud, leidsime korteri Artur Petersoni majas. Kohe võis märgata, et meie pererahvas oli harjunud võõras-tega — meie suhtes ei avaldatud mingit umbusaldust. Hiljem selgus, et sama maja on olnud koduks kõikidele varasematele leivu murraku uurijatele. Aastakümneid tagasi on siinse külalislahke pererahva juures peatunud muide ka prof. L. Kettunen ja prof. H. Ojansuu. Artur Petersoni vanemad, keda kasutati keelejuhtidena,

on omavahel kuni surmani eesti keelt kõnelnud. Arusaadav siis, et ka Artur ise, umbes 50 aastat vana, leivu murrakut veel oskab.

Mõne päeva jooksul tutvunud meil teadupärast olnud leivudega, mõistsime, kui raske on äntud oludes teostada murdematerjalide kogumise ülesannet. Põhiliselt Iلسeni külades leivu murrakut kahjuks enam ei kõnelda. Rändasime läbi kogu ünbruskonna, kuid ei leidnud ühtki peret, kus vähemalt 2 liiget oleksid osanud eesti keelt. Näit. 89-aastane Peeter Melets mäletab veel hästi *leivü üttü* ('leivu keelt'), aga tema majas pole teisi selle kõnelejaid. Tema 60-aastane tütar ei ole leivu murrakut ära õppinud. Nii puudub Peetril võimalus rääkida eesti keelt kodus, vanadus takistab teda teiste väheste kohaliku murraku kõnelejatega kokku puutumast väljaspool kodu. Arusaadav siis, et esimestel kordadel saime me Peetri ainult väga lühikeseks ajaks eestikeelse jutu peale viia. Seejuures muidugi tekkis tal raskusi üksikute sõnade meeldetuletamisega. Pikapeale ta siiski kohanes ja kord-korralt muutus tema esialgu nagu vastu tahtmist kasutatud eesti keel ilusaks voolavaks kõneks. Loomult erksa vaimuga ja jutukas, on ta Iلسenis ainus keelejuhiks sobiv vanema põlvkonna esindaja. Peetri keeles on säilinud mõned häälduslikud jooned, mis nooremal põlvkonnal arvatakse läti keele mõjul on kadunud. Näiteks võib P. Meletsi kõnes kuulda selget ja tugevat larüngaalklusiili, e-d ja järgsilpide e-d.

Ünbruskonnas elavad nooremad leivud peale Artur Petersoni ja Anton Boka (Kärklupe küla) on eesti keele täielikult ära unustanud. Parimal juhul osati veel öelda: „*mu 'ezä-'emä küll v'ül' päd'ì, bet ma änb äi taja, om vällä une,unu* ('mu isa-ema küll veel kõnelesid, aga mina enam ei oska, on ära ununud'). Siis harilikult lisati õpetus juba läti keeles, et kui läheksite edasi, vaat seal veel osatakse. Läksime, harilikult leidsime ka soovitatud inimese, kuid mitte meile sobivat keelejuhti. Eesti ja läti keele ristumise protsess on Iلسenis lõppfaasi jõudnud, leivu murrak kõnekeelena on juba välja surnud. *leivü üttü* osatakse veel mingil määral passiivselt, kuid seda ei kasutata enam omavahelisel suhtlemisel. Meie tarvis taheti seda kõnelda, kuid isegi päris lihtsad sõnad olid ära ununud (näit. J. Viiksna, umbes 80 aastat vana, nägi palju vaeva sõna *tool* leivumurrakulise vaste *d'ärğ* meenutamiseega; Oto Melets, umbes 85 aastat vana, ei mäletanud vastet sõnale *oras* jne.). Ka sõnade muutmises ollakse sageli ebakindel. Näit. öeldi meile *pal'lü m'ez'it* (pro m'et) 'palju mett', kuigi sama keelejuht teiselt poolt kõneles *pal'lü v'et*. Teine keelejuht konstrueeris lause *ma leikka väitšom* ('ma lõikan noaga'), s. t. lisas eesti sõnale vene käändelõpu. Ta järelikult segas ära kaks keelt, millest ta kumbagi ei osanud. Kõik on mõistetav, kui arvestada, et kogu endisel leivu murraku alal räägitakse omavahel ainult läti keelt. Sellepärast tulebki siin leivu keele oskajaid keelejuhiks sobivaid inimesi otsida nagu tikutulega. Huvitav, et need viimased

kohaliku eesti murde kõnelejad on peaaegu eranditult vanad mehed. Muidugi kahaneb nendegi väheste arv iga aastaga.

Kuigi Iلسeni rahvas on üldiselt väga lahke ja sõbralik, tuli meil keelejuhtide otsimisel kogeda ka umbusaldust. Näiteks ei võtnud meid üks vanake kuidagi jutule, vaid teeskles, nagu ei kuuleks ta. Hiljem selgus, et vanamees lihtsalt kartis meid. Pererahvast polnud kodus ja vana inimene pidas õigemaks võõraid mitte usaldada. Sel kombel vabanes ta vastutusest nooremate ees. Kui siis hiljem tuttavad talle seletasid, kes me oleme, ja kui nooremad pere liikmed omalt poolt palusid meile midagi eesti keeles kõnelda, siis ta *duftusleş* ('jutustas') kas või kogu õhtu. Kahju ainult, et see vanaisa halvasti kuuleb. Teda polnud võimalik kõnelemisel peatada ega midagi korrata lasta. Meil tuli piirduda voolavast kõnest märkmete tegemisega, sest pideva teksti kirjutamist takistas jutu kiire tempo.

Leivu murrak on oma grammatilise struktuuri poolest äärmiselt sarnane mõnikümmend kilomeetrit kaugel asuva hargla-mõniste murrakuga. Juba põgusal tutvumisel võib neis murrakuis märgata ühiseid murdesõnu ja mõningaid huvitavaid häälikulisi jooni. Viimastest mainitagu siin hilisdiftongi poolpikka esikomponenti, kusjuures järelkomponent on kõrgenenud (*sõi*? 'hunid', *mäil* 'mäel', *säidä*? 'seada', *säit* 'seatud', *käõnu*? 'kadunud', *om veit* 'etteboale' 'on viidud kaugemale', *päida*? 'põgeneda', *läimbede* 'lähemale' jt.). Morfoloogilistest ühisjoontest vääri vad nimetamist näit. *de*-illatiiv (*ta'ngude* 'talgule', *ka'wede* 'kaugele', *ju'gede* 'julgesti', *kambrede* 'kambrisse', *alame'zade* 'Alamõisasse', "o'ppe'de 'Hopasse', *olemade* 'olema' jt.), oleviku sg. 2. pöörde lõpp *-de* (*sa tük'küde* 'sa tikud', *ve'ju'uttade* 'viidad', *e'ssüde* 'eksid', *mi'ssa t'ide* 'mis sa teed'), tingiv kõneviis (*ma naš lä'nnü*? 'ma oleksin läinud', *vai suš kaš naš ta'h'tunu ko'r'dada*? 'kas sa ka oleksid tahtnud lugeda'? jt.), kaudne kõneviis (*nattuste v'ıl tembaw da'nga* 'natukese veel tõmbavat jalga, s. t. lonkavat (hobune)', *tü äi märkkäw* 'too ei saavat aru', *kuiš mi'n'nu ve'naga* 'kuidas olevat läinud viinaga' jt.) ja käskiv kõneviis (*tu'akke mu munu* 'tulge minu juurde', *naš naška kabla va'le* 'lasku nõõrid lahti', *naš mi ve'ttaga püs* 'me võtku püss', *naš duftus'lega su'kka* 'kõnelgu sinuga', *ala ku'le'adu* 'ära kuula', *ala ikku* 'ära nuta', *ala ai'ju sa mi'n'nu* 'ära aja sa mind' jt.). Hargla murrakuga ühiseid sõnu: *lämmüs* 'soojus', *läülä* 'raske', *mä ubine*? 'kartulid', *u'ib, ubine*? 'õunad', *v'irgude* 'vakk', *ku'o'ngän* 'nurgas', *äm* 'niiske', *ka'š re'kki* 'kaks korda', *vägi* 'rasv', *pi'nd* 'sööt', *murubäle* 'õue', *ralta*? 'vanker', *värabeim* 'kohupiim', *ma piš'ti* 'ma soojenda-

sin', *vakkana ubinid* 'vakamaa kartuleid', *kuāgi* 'igaüks, kumbki', *kinkkal* 'kellel' ja palju teisi. Mainitud ühiste erijoonete tõttu võib leivu alal mõniste murrakut kõneldes hästi toime tulla. Mõnikord isegi ei taibata, et võõra keel pole päris õige kohalik murrak.

Samal ajal kui leivu murraku morfoloogias ilmsed välismõjud puuduvad, leidub leivu sõnavaras väga rohkesti läti laene ja tõlge-laene. Leivu murrak üha kinnitab J. V. Stalini väidet keele sõnavara suhteliselt kiiremast muutumisest, võrreldes grammatilise struktuuriga. Näiteks võib leivude vabas kõnes lühikese aja jooksul kuulda mitmesuguseid läti laene (*ma tāšti* 'ma räägin' *nāne* 'om slimā' 'naine on haige', *un zis* 'ja siis', *tik vajag* 'obest' 'nii vaja hobust', *pā om svak* 'pää on nõrk', *temūd suvi* 'ol' *slikt* 'tänavu suvi oli halb', *bagata miž* 'rikas mees', *zis aidi nā vēstuli* 'siis andsid nad kirja', *broūgan* 'peigmees', *skrūdne?* 'rätsepad', *ole mira* 'ole rahu', *sa oledē gluṗ* 'sa oled rumal' jt.) ja tõlkelaene (*mī korđaž'i avizeļ* 'me lugesime ajalehte', (läti *lasīt* tähendab nii 'lugema' kui ka 'korjama'), *dumalkūl* 'küllalt' (*diesgan* (< *dievs gan*) 'jumal küll') jne.). Eriti tugev on läti keele mõju leivu foneetikale. See avaldub mitmetes häälikumuutustes. Näiteks on s-häälik eriti i ees muutunud š-iks, z-ks või ž-ks (*vāil'š* 'nuga', *kaš'š* 'kaks', *ziš'še* 'sisse', *miež'i* 'mesi', *ma koř'đaž'i* 'ma lugesin', *iežā* 'isa' jne.). h sõna algul enam ei esine ("obeže?" 'hobused', "oīmugu" 'hommikul' jt.). Sõna sees püsib ainult konsonandi ees asuv tugev h (*doḥva* 'jahvatada', *liehm* 'lehm', *voḥne* 'vanu', *keht* 'jõud' jt.), nõrk h on kas kadunud (*doḥā* ~ *joḥā* 'jahu', *peḥē* 'pehme', *oja?* 'ohjad', *ūtē rēi* 'ühe korra' jt.) või asendub -häälikuga (ra'a ~ rā, vā'āmb 'vähem' jt.). Ka järgsilpide h on leivu murrakus kadunud. Kuuldub, et h kao tõttu naabrusse sattunud vokaalid pole igakord veel liitunud diftongiks: *mādā.ūs* 'mädanik', *paūga.ū* 'paugatas', *kabe.in* 'naine' jt. P. Voolaise andmeil on käesoleva sajandi kahekümnendail aastail leivu murrakus h-häälikut vahetevahel veel võinud kuulda. Järelikult polnud siis h kadumise protsess veel lõpule jõudnud. Ka leivu pikkade kõrgete vokaalide *ii* ja *uu* diftongeerumine on toimunud kohaliku läti murde mõjul, nagu arvab prof. P. Ariste¹. Näit. *ii* > *ei*: *neidū?* 'niidud', *peibada?* 'piibutada', s. t. 'suitsetada' jt.; *uu* > *ou* ~ *ou*: *moū* 'muu', *koū* 'kuu', *koūž'* 'kuus' jt. Läti keele mõjuks tuleks pidada ka 1. silbi lühikeste keskkõrgete vokaalide diftongee-

¹ Vt. P. Ariste, Lisandeid Koiva murrete vokaalide häälikuteloole. „Eesti Keel” 1931, lk. 175—179.

rumist (*v'ieži* 'vesi', *'elü* 'elumaja', "о́ллет" 'olevat', "obeze?" 'hobused' jt.), esimese silbi *a* muutumist *o*-ks (*voñn* 'vana', *pojà* 'aken', *p^uõndmin* 'panemine' jt.) ja mitmesuguseid häälikute vaheldusi.

Leivu murraku häälikuline külg on küllaltki omapäraselt arenenud, võrreldes teiste lõuna-eesti murrakutega. Selle transkribeerimisel tekib palju küsimusi, mida kohapeal ei suudeta lahendada. Abistaksid ainult katsed foneetiliste aparaatidega ja heliülesvõtted magnetofonil. Näit. vajaksid täpsemat uurimist leivu kvantiteedisuhted, raskusi tekitavad häälikute varieerumise küsimused (näit. *miñü* ~ *miñ'ñü* 'olevat läinud', *ma viṭà* ~ *viṭṭà* ~ *viṭà* ~ *viṭṭa* 'ma võtan', *ziš* ~ *ziš* ~ *zeš* 'siis', *d'á.ṭa?* ~ *ja.ṭa?* 'jalad', *ṭaṭ's* ~ *läṭ's* jt.) jne. Oleks tarvis kutsuda keegi leivu murraku kõneleja Eesti NSV-sse, et siin teostada foneetilisi katseid.

Leivu murraku viimaste jääkide kogumiseks on kätte jõudnud ülim aeg. Leivude keeles säilinud omapärased jooned peaksid väärtuslikku materjali pakkuma eriti lõuna-eesti murrete ja eesti keele ajaloo uurijaile.

LÄÄNEMERESOOKE KEELTE *t*-LISE INFINITIIVI PÄRITOLUGA SEoses OLEVAID PROBLEEME

H. RÄTSEP

1. Infinitiivid moodustavad soome-ugri keeltes erilise morfoloogilise kategooria. Soome-ugri keeltes on nende morfeemideks teistest tunnustest eristunud liitsufiks.

Kui lähtume selles sufiksis leiduvast infiniitse verbivormi tunnusest¹, siis võime soome-ugri keelte infiniitvused vormid jagada 4 rühma:

- 1) *m*-line infiniitv — läänemeresoome ja mordva keeltes;
- 2) *t*-line infiniitv — läänemeresoome keeltes ja lapi ning handi keeles;
- 3) *s'*-line infiniitv — ainult mari keeles;
- 4) *n*-line infiniitv — permi keeltes ja mansi ning ungari keeles.

Lisaks sellele on mansi keeles uuem *nkβe*-line infiniitv vanemat *n*-list asendamas.

2. Infinitiivide sufiksi seisukohalt vaadatuna moodustavad soome-ugri keeled kaks erinevat gruppi: ühel pool läänemeresoome ja mordva keeled, teisel pool kõik ülejäänud. Esimene rühm torkab silma sellega, et tal on palju infiniitvuseid vorme, kuna teises rühmas esineb vaid üks infiniitv. Kuid mõlema rühma vahel on olemas tihe side. Nimelt moodustatakse alati üks esimesse rühma kuuluva keele infiniitv enam-vähem sarnaselt teise rühma ainsa infiniitviga. Selliseks moodustamisviisiks ehk -tüübiks² on infiniitse verbivormi tunnus + latiivi ehk illatiivi käändelõpp. Nii moodustatakse infiniitv (või infiniitviid) liivi, eesti, vadja, isuri, soome, karjala, vepsa, lapi, mordva, komi, udmurdi, ? mansi, handi ja ungari keeles. Seega siis infiniitvi moodustamise tüüp — infiniitse verbivormi tunnus + latiivi ehk illatiivi lõpp — on valdav soome-ugri keeltes.

3. Infinitiivide väljaarenemise aluseks oli enamikul juhtumel vastava verbaalnoomeni latiivikääne. Esinedes verbitegevuse suuna osutajana omandas see tavalise verbaalnoomeni tähendustest erinevaid varjundeid, muutudes oma funktsiooni tõttu sageli teistest ver-

¹ Vrd. H. Rätsep, Infiniitvused verbivormid soome-ugri keeltes (kandidaadidissertatsioon), Tartu 1954, lk. 431—432.

² Tüüpiseerimisest ja tüüpidest keeles vaata lähemalt Б. А. Серебрянникова, К выяснению сущности внутренних законов развития языка, Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР т. V, Москва 1953, lk. 1—26.

baalnoomeni käänetest produktiivsemaks. Tihti kadus verbaalnoomen ise ja temast säilis ainult erilises funktsioonis esinev latiiv. Nii kujuneski välja suunda osutav infinitiiv, mis hiljem süntaktiliste vahekordade keerustumisel omandas peale põhilise, vana funktsiooni ka mitmesuguseid kõrvalfunktsioone (esinemine objektina, subjektina, atribuudina jne.).

4. Kõigis läänemeresoome keeltes on üheks infinitiiviks praegu *t*-line infinitiiv. Keeliti on selle esinemus järgmine.

L i i v i keeles on rõhutu ja kaasrõhulise silbi vokaali järel infinitiivi tunnus kadunud (näit. *istā* 'istuda', *kēratā* 'kirjutada'). Pearõhulise silbi vokaali järel on tunnuseks *-dā* (näit. *sōdā* 'saada', *siedā* 'süüa') ning pearõhulise silbi konsonandi järel, kui esimeses silbis oli algselt lühike vokaal, *-da* (näit. *tūlda* 'tulla').

E e s t i rahvuskeeles on pearõhulise silbi vokaali järel infinitiivi tunnuseks *-ja*, *-wa*, eesvokaalseis sõnades on $\delta > j$, tagavokaalseis sõnades $\delta > \omega$ (näit. *kāia*, *juua*, *luua*). Pearõhulise silbi liikvida ja nasaali järel on δ assimileerunud eelneva konsonandiga (näiteks: *minna*, *purra*, *olla*), *h* järel on δ -spirant kadunud, näiteks *teha*, *nāha*. *s*-i järel on rahvuskeeles *t* säilinud, näiteks *pesta*, *lasta*. Kontraheerunud verbitüvede puhul esineb samuti *-ta* (näiteks *hakata*, *hüpata*). Rõhutu silbi vokaali järel on dentaalspirant põhja-eeesti murdeis ja rahvuskeeles arenenud *v*-ks, juhtumil kui sõna esimene silp oli lühike. Näiteks: *ajada*, *siduda*, *vāsida*. Spirant kadus, kui esimene silp oli pikk, näiteks *anda*, *päästa*. Kaasrõhulise silbi vokaali järel on *-da*.

Infinitiivi lõpul oli varem latiivi lõpp *-k*. Praegu näeme seda ainult lõuna-eeesti võru murdes, kus kunagise sõnalõpulisel *-k* asemel on larüngaalklusiil ². Näiteks: *ūīdā* ² 'ütelda', *kaivā* ² 'kaevata', *oppi* ² 'õppida'. Mujal on *k* kadunud ³.

V a d j a keeles on infinitiivi tunnusteks *-a*, *-ā*, *-ū*, *-ā*, *-tā*, *-ta*. Idavadja murdes on tunnuse lõpus veel *-a*. Nende tunnusevariantide esinemine oleneb verbitüve iseloomust. Esimese silbi pika kesk kõrge labiaalvokaali (*ō*, *ō̄*) järel esineb läänevadja murdes lühike vokaal ja *v*-geminaat pika vokaali ja δ -spirandi asemel. Näiteks: *tuova* < *tovva < *tōdak 'tuua'; *süvvā* < *sōdāk 'süüa'. Idavadja murdes *v*-geminaat puudub. Näiteks: *tōag* ~ *tōwag* 'tuua'. Kreevini murrakus võib *v* asemel esineda *j*, näiteks: *šūjā* 'süüa'.

Rõhulise ja kaasrõhulise silbi *n*-i, *l*-i, *r*-i järel on δ assimileerunud eelneva konsonandiga. Näiteks: *ēlla* < *ēldak 'olla'; *ridjēlla* 'tülitseda'. Nende analoogial on kadunud klusiililised vormid rõhutu silbi järel, näiteks *emme* 'õmme' da', *ōtēlla* 'oodata'.

s-tüveliste verbide puhul on *st* > *ss*, suletud silbis on lihtsalt *s*.

³ *kse*-lõpulisel infinitiivi lähem käsitus on käesolevast esitusest välja jäetud. Selle päritolu kohta vt. T. Uotila, Virittäjä 1946, 442—451.

Näiteks: *pesä* 'pesta', *päsä* 'päästa'. Idavadja murdes esineb siiski *ss*, näiteks *pessäo* 'pesta'.

Rõhutu silbi vokaali järel on *δ* kadunud. Näiteks: *лаулā* < *lauladak 'laulda', *jättā* < *jättädäk 'jätta'.

Kaasrõhulise silbi vokaali järel on kinnise silbi tõttu *δ* samuti kadunud. Näiteks: *parattā* 'parandada', *tširjottā* 'kirjutada' ⁴. Latiivi *k* on läänevadja murdes jäljetult kadunud, idavadja murdes selle asemel ta on säilinud *o*-na *t*-lise infinitiivi lõpul. Näiteks läänevadja: *juova* 'juua', *tulla* 'tulla', *ilata* 'puhastada'; idavadja: *jōac*, *tullaac*, *ilatac* ⁵.

I s u r i keeles on *δ* vaste kas kadunud või assimileerunud, mõnel juhtumil ka säilinud. Rõhulise silbi pika labiaalvokaali järel on praegu *-õv-*, näiteks *jõõva* 'juua', *mõõvä* 'müüa' jt.; *ē* ja *ī* järel on *δ* asendunud *jj-ga*, näiteks *lējjä* 'tulla, olla', *vējjä* 'viia' jne. Kaasrõhulise silbi järel on *δ* kadunud, näiteks *kūmendā*, *vērittā* jne.

Liikvida järel on *δ* assimileerunud *l-* ja *r-*taoliseks, näiteks *nõlla* 'noolida', *vērrä* 'veereda', samuti ka kaasrõhulise silbi järel: *kummi-della* 'imestada, pilgata', *picissellä* 'kiusata'.

Nasaali järel on *δ* assimileerunud viimasega, näiteks *mennā*, *panna* jne. Rõhutu silbi järel esineb üldiselt kadu, näiteks *antā* 'anda', *koiria* 'haukuda'. *s*-tüvelistes *st* > *ss*, näiteks *jōssa*, *pessä*, *noissa* 'hakata'. Hevaa murdes on sõnalõpuline *k* säilinud (näiteks: *ampuak* 'tulistada', *puuttuak* ⁶).

S o o m e keeles on ühetüvelistel verbidel rõhutu silbi lühikese vokaali järel *-a*, *-ä* (< *δak, *δäk). Näiteks: *sanoa* 'ütelda', *alkaa* 'alata', *armahtaa* 'halastada'. Rõhulise silbi pika vokaali või diftongi järel on *-da*, *-dä*, näiteks *haravoida* 'riisuda', *saada*. Ühesilbiliste tüvede puhul esineb mureti (põhjamurdeis ja savo murde lõunaosas) *δ* asemel *j*, sest neis murdeis *δ* > *j*, näiteks *sāja* 'saada', *jāja* 'jääda'; idasooe murretes on aga üldine *δ* > *h*, näiteks *sāha* 'saada', *jāhä* 'jääda'. See pole häälikuseaduslik, vaid analoogiline nähtus. Analoogia allikaks on olnud *tehä*, *nähä* ⁷. Kahetüveliste verbide puhul on infinitiivitunnus liitunud konsonanttüvele, sealjuures *s-i* järel on *-ta*, *-tä* (sest *st* ei alistu astmevaheldusele), näiteks *juosta* 'joosta', *pestä* 'pesta'. Küll aga võib mõnedes soome murretes esineda *st* asemel *ss*. Nii on olukord viiburi idaala murrakuis ja tornio murdes. Sel puhul on oletatud karjala keele mõju, sest viimases esineb *st* astmevahelduslikuna ⁸.

⁴ Vrd. L. Kettunen, *Vatjan kielen äännehistoria*, Helsingissä 1930, lk. 62, 28, 69.

⁵ Vrd. L. Kettunen, *ibid.*, lk. 48.

⁶ Vrd. V. Porkka, *Ueber den ingrischen Dialekt*, Helsingfors 1885, lk. 134, 142. A. Sovijärvi, *Foneettis-äännehistoriallinen tutkimus Soikkolan inkeröis-murteesta*, Suomi-kirjan eripainoksia 5, Uusi sarja, Helsinki 1944.

⁷ Vrd. L. Kettunen, *Suomen murteet III*, Helsinki 1940, lk. 123—124.

⁸ Vrd. L. Kettunen, *ibid.*, lk. 107—108.

Teiste konsonantide järel esineb *t* nõrgaastmelisena: *-h|dä, -n|nä, -l|lä, -l|la, -r|ra, -r|rä*. Näiteks: *tehdä* 'teha', *tulla, mennä* 'minna', *purra* 'pureda'.

Kui konsonanttüvi lõpeb *t*-ga, on geminaat *-t* asemel lihtne *t*, näiteks *vastata, punnita* 'kaaluda'.

Latiivi varasemaks lõpuks oli *-*k*, mis on praegu soome keele savo murdes paiguti säilinud (vanemate inimeste kõnes ja kindlas lausefoneetilises asendis, eriti sõna lõpus).

Üldiselt on aga lõpu *k*-st soome keeles säilinud vaid aspiratsioon. Tõelise häälikuna ta selles asendis enam ei esine, vaid ta on sõltuv lausefoneetilisest tingimusest, sandhist. Kui järgnev häälik on vokaal, siis esindab algupärast **k*-d nõrgapoolne larüngaalklusiil. Murdeti võib esineda aga ka larüngaalklusiili kadu. Kui järgnev häälik on konsonant, siis pikeneb järgmise sõna alguskonsonant pikaks konsonandiks, mis jaguneb kahe sõna vahel geminaadiks. Kui sõna on lauses viimasena, siis esineb ainult nõrk hõngus.

Lääne-soome murretes on E. N. S e t ä l ä kohanud ka *t*-d algupärase *k* asemel, näiteks *mennät* 'minna'. See on tema arvates siiski teatud lausefoneetilise olukorra (*t*-eelse) üldistus⁹.

K a r j a l a murretes on *t*-lise infinitiivitunnuse esinemus praegu järgmine.

Esimese silbi pika keskkõrge vokaali järel on tekkinud lühike vokaal + *v*-geminaat pika vokaali ja **-dä*- asemele. Näiteks: *süvvä*. Rõhulise ja kaasrõhulise silbi *n*-i, *l*-i, *r*-i järel on *ð* assimileerunud eelneva konsonandiga, näiteks: *mennä, lenšahella* jne. Aunuse murdes esineb siiski analoogiline *t* *l*-i, *r*-i järel, näiteks: *kuonta* 'surra' *viertä* 'veereda', *panetenta* 'laimata'¹⁰. *s*-tüveliste verbide puhul on *st* > *śś*- või *šš*-ks, näiteks *paissä, peässä*. Rõhutu silbi vokaali järel on *ð*-spirant kadunud, näiteks: *oppie, iskie, kantoa*.

Latiivne *k* on sõna lõpult häälikuseaduslikult kadunud, näiteks *andoa* < **antadak*, *lugie* < **lukedak*. Ainult ühel juhtumil me võime näha veel infinitiivi lõpul olevat latiivset *k*-d, nimelt refleksiivsetes verbides refleksiivse sufiksi ees, mis kaitses *k*-d kadumise eest, näiteks *puččiekseh* 'end kaitsta'.

V e p s a keeles on infinitiivi tunnuseks praegu tavalistes verbides *-da, -ta*. Dentaal püsib kõikjal (nii rõhutu kui ka rõhulise silbi järel). Kaonähtusi ei esine. Küll võib dentaalklusiil esineda tugevana, geminaadilisena neil juhtumel, kus ta liitub verbi konsonanttüvele. Kunagine latiivi lõpp *-k* on tavaliste (mitterefleksiivsete) vepsa verbide puhul kadunud häälikuseaduslikult¹¹.

Refleksiivsete verbivormide puhul on latiivi *-k da*-infinitiivis äänisvepsa murdes säilinud 3. isiku possessiivsufiksi — refleksiivi-tunnuse ees. Teistes murretes on latiivi *-k* kadunud, näiteks äänis-

⁹ Vrd. E. N. S e t ä l ä, Yhteissuomalainen äännehistoria, Helsinki 1899, lk. 211—212.

¹⁰ Vrd. H. O j a n s u u, Karjala-aunuksen äännehistoria, Helsinki 1918, lk. 22.

¹¹ Vrd. L. K e t t u n e n, Lõunavepsa häälik-ajalugu I, Tartu 1922, lk. 43.

vepsa: *pestakse* 'end pesta', *vasteidakse* 'end vihtuda'; lõunavepsa: *isttāze* 'istuda', *pestas* 'end pesta'.

Selline on olukord tänapäeva läänemeresoome keeltes.

5. Enne E. N. Setälät oldi arvamusel, et *t*-line infinitiiv läänemeresoome keeltes oli varem translatiivilõpuline. Selle tõendiks peeti seda, et üldiselt translatiiviline ja aspiratsiooniline vorm vaheldusid. Näiteks soome *ylemmä* ja *ylemmäksi* jne. Samuti oli tõendiks see, et *t*-line infinitiiv on soome keeles tavaliselt translatiivne, kui talle liitub possessiivsufiks. E. N. Setälä ei olnud sellise arvamusega nõus. Ta väitis, et ühes ja samas keeles aspiratsiooniliste ja *ks*-liste vormide vaheldumine tõestab rohkem nende mitteidentsust, kui et räägib selle identsuse poolt. Lisaks sellele on translatiivilise infinitiivi esinemine piiratud.

Et meil oleks üldse võimalik häälikuajalooliselt eeldada *-kse* > *-k*, selleks peab oletama kahte läänemeresoome aluskeele aegset muutust: translatiivi *-kse* lõpuvokaali kadumist ja häälikuarengut *ks* > *k* sõna lõpus. Mõlemad muutused on häälikuajalooliselt võimatud. Seepärast jääb E. N. Setälä arvamuse juurde, et *-k* on kindlasti soome-ugriline latiivilõpp¹².

Samal ajal kinnitas E. N. Setälä, et *t*-lise infinitiivi tunnuse kuju läänemeresoome aluskeeles oli kõigis asendeis *-dak*, sest lõpusilp oli alati suletud¹³.

Hiljem on J. Szinnyei siiski arvanud, et infinitiivi sufiksiks läänemeresoome aluskeeles oli rõhulise silbi järel **-tak*, **-tāk* ja rõhutu silbi järel **-dak*, **-dāk*¹⁴. Seda on peetud ka teiste fennougristide poolt õigeks.

Hiljuti esitas prof. P. Ariste läänemeresoome *t*-lisele infinitiivile uue seletuse märkustes L. Hakulise teose „Suomen kielen kehitys ja rakenne I” venekeelsele tõlkele. Ta kirjutab: „Eesti keeles tarvitatavad verbivormid *istu* 'istudes', *seisu* 'seistes' < **istuda*, **seisoida*, millele vastavad vepsa *istud*, *seižud*, omavad täpsed vasted mordva keeltes: ersa *ozado* 'istunud', *stjado* 'seisnud', *nyľzjadо* 'põlvitanud', kus toodud gerundiumi lõpp on seotud ablatiivi lõpuga (*kydodo* 'majast'). Mordva ablatiivile vastab läänemeresoome keeltes partitiiv (*maata*, **kalaða*). Läänemeresoome infinitiiv kujunes toodud **istuda* tüüpi vormidest, millele on lisatud latiivi *-k*: **istuda+k*. Soome-ugri keeltes ühele lõpule sageli liitub veel teine lõpp. Nii vorm *istuallya*, mis on toodud L. Hakulise poolt, on partitiivile liidetud adessiiv. Esialgsele partitiivi lõpule, millest arenes infinitiivi lõpp, võisid liituda teised käändelõpud, peale latiivi ja adessiivi näiteks inessiiv: **istuda + sna* > **istudesna* > **istudessa*

¹² Vrd. E. N. Setälä, op. cit., lk. 170—171.

¹³ Vrd. E. N. Setälä, A finn-ugor ő és ő', Nyelvtudományi Közlemények XXVI, lk. 429.

¹⁴ Vrd. J. Szinnyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, Berlin—Leipzig 1922, lk. 79.

> *istuessa* (*a* > *e* helitu konsonandi ees)¹⁵. P. Ariste seisukoha alusel lahendab küsimuse ka E. Päll: „Niisiis võib jõuda järeldusele, et I infinitiiv läänemeresoome keeltes kujunes tõenäoliselt tegevusnime partitiivist, millele liitus veel *k*-lise latiivi lõpp¹⁶.

6. Selle seletuskatse suhtes tekivad aga mõned vastuväited. Esitaksimegi need alljärgnevalt.

a) Käesoleval juhtumil oleks meil tegemist käändelõppude kuhjumisega: ablatiivi-partitiivi lõpule liitus latiivi lõpp. Ablatiivi-partitiivi lõpp on produktiivne; latiivi lõpp aga läänemeresoome keeltes ebaproductiivne. Kuidas võis selline tardunud (mittekasutatav) käändelõpp liituda produktiivsele käändelõpule?

b) Infinitiivide põhiliseks ja vanaks funktsiooniks on otstarbe, eesmärgi, suuna osutamine. Käändelõpuna annab sellise iseloomu talle ainult latiiv-illatiiv. Mida annab aga siin siis ablatiivi-partitiivi lõpp? Pealegi pole objekti osutamise funktsioon määrav, sest ta tekkis hiljem ja just suunda näitavast funktsioonist ülekandumise teel.

c) Ühtegi infinitiivi üheski soome-ugri keeles ei moodustata nii, et liidetakse verbitüvele ainult käändelõpp. Infinitiivid tekkisid niivõrd hilja, et selline liitumisviis oli juba võimatu. Infinitiivid moodustatakse kõigis soome-ugri keeltes nii, et infiniitse verbivormi tunnusele (s. o. varasema verbaalnoomeni sufiksile) on liidetud suunda osutav käändelõpp.

Siit lähtudes peame oletama, et *t*-elemendi puhul on meil tegemist varasema verbaalnoomeni sufiksiga, hilisema infiniitsete verbivormide tunnusega.

Seda tõestavad ka sugulaskeelte andmed. Nimelt leiame me *t*-lisi infiniitseid verbivorme, mis on ühendatavad vastavate läänemeresoome keelte vormidega, ka sellistes keeltes, kus *t*-line ablatiiv-partitiiv üldse puudub.

Nii esineb *t*-line infinitiiv ainsa infinitiivina (siis ka läänemeresoome *m*-lise infinitiivi funktsioonides) lapi keeles.

Infinitiivi tunnus on lapi murretes järgmise kujuga: norralapi murdes — *-t*, *-ht*; rootsilapi murdes — *-t*; (näiteks: *kullat* 'kuulata'); soomelapi murdes — *-δ*, *-d*, *-t*; (näiteks: *kodded* 'tapma'); koolalapi murdes — *-δ*, *-d*, *-t*; ruijalapi murdes — *-i'k* (näiteks: *l'kkat'i'k* 'puutama').

t-line infinitiivitunnus läheb tagasi aluslapi *δ*-le¹⁷, millele on liitunud latiivi *-k*.

t-line infinitiiv esineb ka h a n d i keeles. Nii nagu lapi keeles,

¹⁵ Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка I, Москва 1953, lk. 305.

¹⁶ Э. Пялль, О роли инфинитива в грамматическом строе эстонского языка, Диссертация, Институт Языкознания АН СССР, 1954, lk. 146.

¹⁷ Vrd. P. Ravila, Sananalkuisesta ja -loppuisesta konsonantismista Maattivuonon lappalaismurteessa, Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XLV, lk. 7—8.

pole ka siin *t*-list ablatiivi-partitiivi (viimane puudub üldse ugri keeltes; seal esineb vaid *l*-line ablatiiv, mis pole *t*-lise ablatiiviga ühendatav).

Infinitiivi tunnuseks on handi põhjamurdes *-ta, -da*, harvemini *-ti, -di*; lõunamurdes — *-taga, -daga*; surguti-irtõši murdes — *-tai, -dai*.

Kui täpsustada varasemate uurijate J. P á p a y ja S. P a t k a n o v i toodud andmeid F. K a r j a l a i s e¹⁸ alusel, siis tuleb *g* asemele märkida *γ*-spirant ja *dai-, tai*-lised vormid oleksid täpsemini märgituna *-ta', -da'*, s. o. aspireeritud. Näited: tremjugani murdes: *mant^cāʒ* 'minema'; vasjugani murdes: *māntā* 'minema', obdorski murdes: *mendā* 'minema' jne.

Juba J. B u d e n z¹⁹ oli sel arvamisel, et sufiksi vokaalaineses tuleb kindlasti otsida latiivi lõppu. Surguti murdes esinev sufiksikuju *-t'āʒ* viitab ilmsesti sellele, et selliseks latiivi tunnuseks oli varem **-γs*. Teistes murretes on praegu spirant kadunud ja jälgi võib näha kas paiguti vormi lõpul esinevas aspiratsioonis või mitmesuguse pikkuse ja kvaliteediga lõpuvokaalis. Samasugune on esinemas ka muudel juhtudel, kui lähtevormiks eeldatakse **γ*-spiranti. Näiteks latiiv-translatiivis, mille lõpuks on praegu *-á, -i* (*kewá* 'kiviks', *soppi* 'tükkideks')²⁰.

Kas *t*-list sufiksit võib ühendada teistes soome-ugri keeltes esineva infiniitsete verbivormide *t*-lise sufiksiga?

J. B u d e n z ühendas omal ajal selle kindlakäeliselt soome-ugri **d-ga*²¹.

Hiljem jäi E. N. S e t ä l ä kahtlevale seisukohale ses suhtes, kas handi *t*-lised infiniitsete vormide tunnused on tagasi viidavad *t*-listele vormidele, sel ajal kui läänemeresoome, lapi ja mordva vormide puhul ta ei kahtle²².

J. S c h ü t z arvas, et *t-, d*-lised vormid lähtuvad **tt- ~ *tt-* või **t- ~ *δ*-listest paradigmatdest²³.

Paistab, et viimane **t* võimalus on tõenäolisem, kuigi häälikulooliselt on mõlemad võimalikud, sest mõlemale soome-ugri aluskeeke klusiilile vastab handi keeles *t, t'*²⁴.

Kuid on olemas veel teinegi *t*-liste infiniitsete verbivormide liik,

¹⁸ Vrd. T. Lehtisalo, Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe, Helsinki 1936, lk. 278—279.

¹⁹ Vrd. J. Budenz, Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana, Budapest 1884—1894, lk. 214.

²⁰ Vrd. J. Schütz, Az észak-oztják szóképzés, Nyelvtudományi Közlemények XL, lk. 47—48.

²¹ Vrd. J. Budenz, op. cit., lk. 208.

²² Vrd. E. N. Setälä, A finnugor *δ* és *δ'*, Nyelvtudományi Közlemények XXVI, lk. 429.

²³ Vrd. J. Schütz, op. cit., lk. 61.

²⁴ Vrd. J. Szinyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, lk. 30—31.

mis on sisuliselt veelgi vähem seotav ablatiivi-partitiivi *t*-ga. Need on *t*-lised gerundiumid. Et nad on otseselt seotud *t*-liste infinitiivi-dega, selles pole kahtlust. Läänemeresoome *t*-liste gerundiumide ja mordva vastavate vormide kohta on esitatud juba eespool näiteid (P. Ariste tsitaadis). Lisagem siia juurde, et *t*-lised gerundiumid esinevad veel lapi, komi, udmurdi, handi ja kui oleda, et *t* ungaris erijuhtumil on gemineerunud, siis ka ungari keeles.

Lapis on sellise gerundiumi tunnuseks *-din*, *-ten*, *-tin*, niisiis lokatiivi lõpuga. Näiteks: *guladedin* 'kuulates', *odeten* 'magades', *girdededines* 'tema lennates'.

Komi keeles on adverbilise gerundiumi tunnuseks *'-ten, -ten'*, Näiteks: *пукавтӧн* 'istudes', *кольлытӧн* 'saates', *мунтӧнньась* 'tema minnes' jne. Sellised komi vormid on seostatavad silmanähtavalt vastavate samasuguste läänemeresoome ja lapi vormidega.

Lisaks sellele esineb komi (ja ka udmurdi) keeles veel teinegi *t*-line adverbiline gerundium. Selle tunnuseks on komi keeles *-tedž* ja udmurdi keeles *-tož*, *-todž*, *-toš*. Need näitavad peategevusele järgnevat kõrvaltegevust, mille algus on peategevuse toimumise piiriks. Nende abil lühendatakse ajamääruslikke kõrvallauseid.

Näiteks: (komi): *вӧрӧ петтӧдз вӧркералиссез сӧйисӧ ни*²⁵ 'kuni metsast väljumiseni einestasid metsaraiujad sageli'; (udmurdi) *so veratos' mon acõm todo*²⁶ 'enne kui ta seda ütleb, ma juba tean seda'.

Selle sufiksi päritolu suhtes ollakse ühisel arvamisel, et tunnus *-tedž* on liitsufiks, mis koosneb *t*-lisest verbaalnoomeni (resp. infinitiivse verbivormi) sufiksist ja terminatiivi käändelõpust *-edž*²⁷. On olnud ka arvamus, et see vorm pole gerundium, vaid lihtsalt *t*-lise verbaalnoomeni terminatiiv, kuid sellist produktiivset *t*-list verbaalnoomenit komi keeles pole.

Handi keeles võib *t*-lise infinitiivse verbivormi tunnus esineda peale infinitiivi sufiksi ka gerundiumi sufiksis ja partitsiibi sufiksis. Üldse näib, et handi keeles pole vastavad infinitiivsete verbivormide liigid üksteisest täiesti eristunud, nii et sageli on raske vahet teha, millise vormiga meil on tegemist.

Nagu eelnevast kokkusurutud esitusestki näeme, tuleb läänemeresoome *t*-lise infinitiivi päritolu küsimust vaadelda hoopis laiemalt. Selline laiem käsitlus aga ei anna mingit alust oletusele, et *t*-lise infinitiivi aluseks on olnud partitiivi-ablatiivi lõpp (mille vas-

²⁵ И. Майшев, Грамматика коми-пермяцкого языка, Ленинград 1940, lk. 61.

²⁶ T. G. Aminoff, Votjakin äänne- ja muotoopin luonnos, Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XIV, lk. 42.

²⁷ Vrd. J. Wiedemann, Grammatik der syrjänischen Sprache mit Berücksichtigung ihrer Dialekte und des Votjakischen, St. Petersburg 1884, § 124; Y. Wichmann, Studienreise zu den Syrjänen 1901–1902, Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XXI, lk. 26–27; Д. В. Бубрих, Грамматика литературного коми языка, Ленинград 1949, lk. 142.

teid näeme kuni permi keelteni, kui me ei arvesta hüpoteetilist indo-euroopa vastet), vaid et meil käesoleval juhtumil on tegemist *t*-lise infiniitse verbivormi tunnusega, mis omakorda on lähtunud soomeugri aluskeeles olemas olnud *t*-lisest verbaalnoomenisufiksist. Tänapäeva soomeugri keeltes esinevaid *t*-lisi verbaalnoomeneid me ei hakka esitama, need on üksikasjaliselt toodud T. Lehtisalo töös „Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe“²⁸. Lisa sellele just permi keelte alal on esitanud T. E. Uotila²⁹.

E. Päll püüab partitiivse päritolu toetuseks tuua veel üht D. V. Bubrichi häälikuajaloolist märget. Ta kirjutab: „I infiniitivi geneetilisele seosele partitiiviga viitab D. V. Bubrich, tuues näiteid soome keelest, kus ainsuse partitiiv *kannta* 'kaant' pärineb tüvest *kante-* (nominatiiv *kansi* 'kaas'), samal viisil nagu ka infiniitiv *katta-* (< *kannta) 'katta' tüvest *kante-* (Д. В. Бубрих, Историческая фонетика финского-суоми языка, lk 171)³⁰. E. Päll on moonutanud täiesti D. V. Bubrichi mõtte sisu. Mainitud leheküljel toob D. V. Bubrich näiteid assimilatsiooni *ntt* > (*ttt* >) *tt* kohta. See, mis Bubrich ütleb otseselt *katta*-tüve kohta on järgmine:

„Huvitav on veel *kant-ta* > *katta-* 'покрыть, закрыть', mis on tuletatud tüvest *kante-* 'крышка' samal viisil nagu ütleme *vart-ta* 'снабдить рукояткой' tüvest *varte-* 'рукоятка'“³¹.

Nagu näeme, ei viita D. Bubrich mitte millegagi I infiniitivi geneetilisele seosele partitiiviga. D. Bubrichi esitus on täiesti õige. Seose infiniitiviga on E. Päll ise lisanud, kuid see on väär. Mainitud sõna näitab, et verbi tüveks võis mõnikord olla ka partitiiv (nagu selleks võivad teatud juhtumel olla ka noomeni teised käanded, võrdle *abielluma*, *korraldama* jne.). Infiniitiviga ei saa seda kuidagi seostada, sest mainitud partitiivitüvi ei ole infiniitiv, vaid ainult verbitüvi, millele võib liituda omakorda infiniitivi tunnus. Seega vorm *katta-* (< **kannta-*) ei ole infiniitiv, nagu väidab E. Päll (D. Bubrich nii ei arva, tema räägib sel puhul õigesti verbitüvest), vaid verbitüvi. Infiniitiv on aga soome keeles *kattaa*, see aga lähtub *kanntadak kujust. Niisiis *katta* sõna abil ei saa tõestada I infiniitivi tunnuse päritolu partitiivist.

7. Läänemeresoome keelte (kuid mõnevõrra ka mordva keele) infiniitivide juures kohtume veelgi ühe teiste soomeugri keelte infiniitividele võõra nähtusega, see on nn. kahe infiniitivi süsteem. Neis keeltes esineb paralleelselt kaks tõelist infiniitivi (läänemeresoome keeltes *-*dak*, *-*tak* ja *-*mahen*; mordva keeles -*mo*, -*me* ja -*ms*), kusjuures funktsioonides on nende kahe infiniitivi vahel toimunud teatud määral diferentseerumine. Läänemeresoome *t*-lise infi-

²⁸ Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXII, Helsinki 1936.

²⁹ Suomen I infiniitivistä, Virittäjä 1946, lk. 444—446.

³⁰ Э. Н. Пяль, О роли инфинитива в грамматическом строе эстонского языка, lk. 145.

³¹ Д. В. Бубрих, Историческая фонетика финского-суоми языка, Петрозаводск 1948, lk. 171.

nitiivi põhiliseks funktsiooniks on saanud objekti osutamine, *m*-line infinitiiv esineb otstarbe-, suunamäärusena. Mordva keeles on selline jaotus toimunud ainuüksi *m*-lise infinitiivi piirides. Selle *mo*-, *me*-line vorm esineb teomäärusena, kuna *ms*-line vorm just objektina.

Läänemeresoome keelte sellise kahe infinitiivi süsteemi tekkimise võime esitada järgmise seletuskatse.

On täiesti selge, et eeldused infinitiiviks arenemiseks olid kindlasti algul paljudel verbaalnoomenite latiiivseil-illatiivseil vormidel. Tõenäoliselt infinitiivide väljakujunemise järgu algul võis olla infinitiivilisi vorme isegi mitu, kuid täites üht ja sama funktsiooni ei suutnud nad kõik säilida, vaid teatud soodsamaid morfoloogilis-süntaktilis-häälikulisi eeldusi omavad vormid säilisid, kuna teised jäid aja jooksul kõrvale.

On võimalik, et ainult üks infinitiiv oleks pääsenud kehtima ka läänemeresoome keeltes (nagu see toimus lapi keeles), kui siin poleks olnud lisaseika, mis andis tõuke funktsioonide jagunemisele ja kahe infinitiivi süsteemi tekkimisele. Nimelt sattus *t*-lise infinitiivi tunnus kokku osaobjekti osutava partitiivi lõpuga. See kokkusattumine tingis, et *t*-lisel infinitiivil oli olemas eelis infinitiivse objekti otsustamiseks lauses, kuna *m*-lisel infinitiivil oli selleks vähem eeldusi. Selle alusel kujuneski funktsioonide spetsialiseerumine, mis lubas mõlemal infinitiivil läänemeresoome keeltes säilida. *m*-line infinitiiv võttis enesele peaaegu eranditult kõik adverbiaalsed funktsioonid, kuna *t*-line infinitiiv esineb just infinitiivi hilisemates funktsioonides.

Mis puutub mordva infinitiivide funktsioonide lahknemisse, siis on siin näha vastupidist tendentsi. Illatiivne infinitiiv esineb enamasti objektina, kuna *mo*-, *me*-tunnuseline infinitiiv väljendab adverbiaalseid suhteid. Selle põhjused peituvad kindlasti mordva keele sisemistes seaduspärasustes, millistes nimelt, see on lahtine.

8. Millal siis toimus läänemeresoome keelte *t*-lise ja *m*-lise infinitiivi väljakujunemine?

m-lise infinitiivi väljakujunemine pidi toimuma ajal, millal läänemeresoome ja mordva keelte vahel oli olemas veel tihe kontakt. Võimalik, et teatud alused sellesuunaliseks arenemiseks loodi juba läänemeresoome-volga aluskeele teatud murretes.

t-lise infinitiivi väljakujunemine jõudis otsustavasse ajajärku võib-olla natuke hiljem. Sel ajal oli side mordva keelega arvatavasti katkenud ja lapi keel polnud läänemeresoome aluskeelest oma tänapäevast kuju veel saanud. Seega toimus mainitud väljakujunemine varases läänemeresoome aluskeeles.

t-lise infinitiivi esinemine handi keeles ei muuda olukorda keerulisemaks. Paistab olevat tõenäoline, et *t*-line infinitiiv läänemeresoome keeltes ja handi keeles on välja kujunenud iseseisvalt, kuigi verbaalnoomeniline baas oli neil ühine, soome-ugri aluskeelne.

9. Muude soome-ugri keelte infinitiividest täiesti erinevat olukorda näitavad läänemeresoome ja mordva keeled veel ühes suhtes. Ainult nende puhul esitatakse grammatikais peale latiivi-illatiivi ka infinitiivi teisi käändeid. Infinitiivideks neid teisi vorme ei tohiks õigupoolest nimetada, sest funktsioonilt pole neil midagi ühist infinitiiviga. Infinitiivi suunda, otstarvet jne. märkiva funktsiooni asemel näitab nn. inessiivne infinitiiv kestvat olemist mingis seisundis või tegevuses; elatiiv mingist seisundist, tegevusest väljumist; abessiiv aga mingi tegevuse, seisundi puudumist.

On ilmne, et siin on tegu infinitiividest vähe erinevate grammatiliste vormidega. Need on mõnevõrra verbaliseerunud *m*-lise verbaalnoomeni käanded, millel on hoopis kitsam esinemissfäär kui infinitiivil. Vähemalt läänemeresoome keeltes on verbe, milledega nad koos esinevad, võrdlemisi vähe. Täenduslik diferents nende ja verbaalnoomeni vastavate käänete vahel on väike, nii et nende asendamine teatud juhtumil verbaalnoomeniga osutub võimalikuks. Illatiivse infinitiivi puhul seda me ei märka, sest tema funktsionaalne külg on tublisti diferentseeritum verbaalnoomeni vastava käände omast.

Traditsioonilise grammatika infinitiivide hulka on need inessiivsed, elatiivsed ja abessiivsed vormid sattunud just tänu ühisele infinitse verbivormi (resp. verbaalnoomeni) tunnusele. Funktsionaalne külg ei annaks selleks küllalt põhjust.

10. Nagu eelnevast näeme, on läänemeresoome keelte infinitiividel paljugi omapärast nii nende tekkimises, arenemises kui ka morfoloogilises küljes. On jooni (verbaalnoomeniline päritolu, moodustumistüüp, latiivne-illatiivne käandelõpp jne.), mis on omased peaaegu kõigile soome-ugri keeltele, mis on juba nii vanad, et nende alged on soome-ugri aluskeeles. Teiselt poolt näeme läänemeresoome keelte infinitiivide (käesoleval juhtumil *t*-lise infinitiivi) puhul jooni, mis on ainult neile keeltele omased (infinitiivitunnuse sarnasus partitiivi lõpuga, kahe infinitiivi süsteem jne.). Neid ainult läänemeresoome keelte infinitiividele omaseid jooni näeksime veelgi rohkem, kui oleksime vaadelnud lähemalt ka süntaktilist külge.

Seega infinitiivide (nagu teistegi morfoloogiliste kategooriate) detailne sisu võib olla iga soome-ugri keele puhul erinevate joontega, kuid selle detailsel vaatlemisel ei tohi kõrvale jätta ka vanu, ühiseid jooni, mis on omased enamikule soome-ugri keeltele.

TRANSLATIIVIST LÄÄNEMERESOOOME KEELTES JA MORDVA NING LAPI KEELES

K. KONT

Soome-ugri keeli iseloomustab väga diferentseerunud käänamisüsteem suure arvu käänetega. Käänded jagunevad kahte suurde semantilisse rühma: 1) kohasuhteid väljendavad käänded ja 2) subjekti ja objekti suhteid väljendavad käänded. Translatiiv kuulub viimaste hulka ja väljendab isiku või eseme sattumist mingisse seisundisse või olukorda, samuti mingi omaduse omandamist. Translatiiv ei ole omane kogu soome-ugri keelkonnale, vaid esineb ainult läänemeresoome keeltes (*kse*-lõpuline translatiiv), mordva keeles (*ks*-lõpuline translatiiv-essiiv), lapi keeles (*n*-lõpuline essiiv-translatiiv) ja ungari keeles (*vá*-, *vé*-lõpuline translatiiv). Ungari keeles esinev translatiiv on ungari keele eriarenemise tulemus ega pole seoses teiste soome-ugri keeltes esinevate vastavate käänetega. Permi keeltes esinev instrumentaal (*õh*-, *әh*-lõpuline) väljendab mõningaid translatiivi funktsioone ja on seoses lapi essiiv-translatiiviga. Läänemeresoome, mordva ja lapi translatiivkäänded on omavahelises seoses ja vajavad kooskäsitlemist.

Läänemeresoome keeltes ja mordva keeles esineb ühist sufiksit omav translatiiv. Esimestes peetakse translatiivi sufiksi lähtekujuks *kse-d, millest on eri keeltes arenenud erinevad häälikulised variandid *-ksi*, *-ks*, (*-kš*), *-s*, *-ssi*. Translatiivi lõpp *-kse* on elav veel tänapäevalgi, esinedes osas karjala murretes: *briha meñi taloih kaza kakse* 'poiss läks tallu sulaseks', *lähe šotamiehekše* 'mine sõjameheks'. Soome keeles esineb *-kse* adverbides *luokse* 'juurde', *taakse* 'taha'. Soome kirjakeeles ja enamikus murretes on tavaliseks lõpuks *-ksi* (< *-kse*): *tulen onnelliseksi* 'saan õnnelikuks', *pikkupoikani kasvaa suureksi mieheksi* 'mu pojakene kasvab suureks meheks'. Ka karjala murretes leidub *ksi*-lõpulist translatiivi: *ota šeiväš jalla-keskih hebožeksi* 'võta teivas jalgade vahele hobuseks'. Osas karjala murretes on translatiiv lõpukaoline — *-ks* ja *-kš*: *kod'i taloinpojaks on sūri, l'innaks pieñi* 'maja talupoja omaks on suur, linna omaks väike', *läkkä miulañi kazakakš* 'tule mulle sulaseks'. Lõpukaoline translatiiv on omane ka vepsa keelele *-ks*, *-kš* kujul: *ana pahaks*

muštne 'ära pahaks pane', *bašib bepsaks* 'räägib vepsa keelt'; -kš tuleb esile vokaali *i* järel: *pagištaze lü d'ikš* 'räägivad vepsa keelt', *mejal' žikž* 'meie kombel'. Isuri keeles, eesti keeles ja liivi keeles on translatiivi lõpp -ks: *isuri puut, mit olivat veitetty kolhozan läävän looks, sahatti haloks* 'puud, mis olid veetud kolhoosi lauda juurde, saeti halgudeks', *Mitja lupasi tulevan kessää noissaa pai-menekš* 'Mitja lubas tuleval suvel minna karjaseks'; *eesti suurteks pidustusteks oli saabunud rohkesti külalisi, ära pane pahaks*; liivi *mēg kazamō sūrōks* 'me kasvame suureks', *sigadpaint voļ bīskapōks nustōt* 'seakarjus oli piiskopiks tõstetud'. Lõuna-eesti murretes ja nende naabruses asuvates põhja-eesti murrakutes on translatiivi lõpp -ks > -s: *kazūz sūreš meheš*, 'kasvab suureks meheks', *evimene poig jāš toitjaš* 'esimene poeg jääb toitjaks'. Vadja keeles on translatiivi lõpp -ssi (< -ksi): *eppezin jo pajattamā venäissi* 'õppisin juba rääkima vene keelt'. Ida-vadja murdes liitub translatiivi lõpule veel -g: *mussassig* 'mustaks'. Harvadel juhtumitel võib vadja keeles lausefoneetiliselt esineda ka -s (< -ssi): *hуллис meni* 'hulluks läks'. Mordva keeles on translatiivi lõpuks -к: *ерса экишь велявтсь кельмекс* 'ilm muutus külmaks', *Кузьма лелям роботы бригадирэкс* 'mu vanem vend Kuzma töötab brigadirina'; mokša *Ваняць аляц работай совхозса трактористокс* 'Vanja isa töötab sovhoosis traktoristina', *тись пря кулокс* 'teeskles surnut' (sõnasõnalt 'tegi end surnuks'). Puuduvad andmed selle kohta, et mordva keeles oleks translatiiv olnud vokaallõpuline.

Läänemeresoome-mordva translatiivi päritolu on juba ammu fenno-ugriste huvitanud. Tänapäeval kehtib soome keeleteadlaste hulgas seisukoht, et soome *ksi*-lõpuline translatiiv, mis arvatakse olevat kujunenud läänemeresoome-volga aluskeeles, on algselt olnud kohakääne ja koosneb kahest vanast latiivsest kohasufiksist *k ja *s (*s + vokaal). Tänapäeva läänemeresoome ja mordva translatiivi põhitähendust olevat see algne kohakääne hakanud väljendama hoopis hiljem¹.

Tänapäeva läänemeresoome keeltes ja samuti mordva keeles väljendab translatiiv subjekti ja objekti suhteid (peamiselt seisundisse või olukorda sattumist, mordva keeles ja mõnes läänemeresoome keeles peale selle veel seisundis või olukorras viibimist). Mordva translatiiv ei oma mingisugust kohatähendust. Läänemeresoome keelte põhjarühmas esineb üksikuid translatiivikujulisi kohaadverbe, mida on peetud translatiivi algtähenduse kandjaiks: soome *luokse* 'juurde', *taakse* 'taha', *kauemmaksi* 'kaugemale'; karjala *luokši* 'juurde', *alahakši* 'alla', *ülähäkši* 'üles'; vepsa *edhaks* 'kaugele', *alhaks* 'alla'; isuri *ligemmäks*

¹ Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка I, Москва 1953, lk. 87.

'ligemale'. Vastavate kohaadverbide alusel on peetudki soome translatiivi vanaks kohakäändeks ja lülitatud soome keele tegelikule käänamissüsteemile mittevastavasse üldiste kohakäänete kolmikrühma (yleiset paikallissijat): translatiiv, essiiv, partitiiv², (näit.: soome transl. *luokse* 'juurde', *taakse* 'taha', ess. *luona* 'juures', *takana* 'taga', part. *luota* 'juurest', *takaa* 'tagant'). Nagu näeme, on olemas selliseid adverbikolmikuid, aga see oletus, et nendes kajastuks vastavate käänete algne tähendus, on enam kui kahtlane. Essiiv ja partitiiv on vanad käänded, translatiiv aga noor. Translatiivikujuliste kohaadverbide puhul on tõenäoline, et need kujunesid võrdlemisi hilja, kindlasti alles siis, kui oli juba moodustunud olukorda või seisundisse sattumist ja olukorras või seisundis viibimist väljendav subjekti ja objekti suhteid märkiv translatiivikääne. Translatiiviga paralleelselt võib soome keeles esineda tõelise latiivse kohasufiksi *-k abil moodustatud adverbe: *taa* (< *tayak) ~ *taakse* 'taha', *luo* (< *lōk) ~ *luokse* 'juurde'. Aspiratsiooniga lõppevad kohaadverbid *taakse*, *luokse* on A. Genetzi arvates lähtunud kujudest *tāksek, *lōksek, kus esineb latiivne *-k³. Mittekohakäändelise translatiivile oleks seega kohta väljendava funktsiooni lisandumisel liidetud tegelik kohasufiks *-k. Läänemeresoome keelte s-lõpulised kohaadverbid: soome *ulos* 'välja', *alas* 'alla', *taas* 'jälle'; eesti *taas*, *üles* on illatiivist kujunenud adverbid ja tulevad lahus hoida translatiivist⁴.

Ühenduses eelnevaga tuleks mainida, et soome translatiivi vastet on otsitud ka lapi keelest. L. Hakulinen väidab täie kindlusega, et soome translatiivil leiduvat vaste peale mordva keele ka lapi keeles⁵. Tegelikult puudub lapi keele käänete hulgas *ks*-lõpuline, või *ks*-le tagasiviidava lõpuga translatiiv. Lapi keeles esineb aga *s*-lõpulisid adverbe, mida peetakse varasemateks translatiivideks: *vulus* 'alla', *bajas* 'üles', *oligus* 'välja'. Nimetatud adverbide küsimust on pikalt käsitletud K. Wiklund, kes jääb seisukohale, et need on translatiivid, milles -s < **ks(i)*⁶. Käsitletavat lapi *s*-lõpulised kohaadverbid on aga tegelikult läänemeresoome keeltes esinevate *s*-lõpuliste kohaadverbide (vrd. eesti *üles*, *taas*, soome *ylös*, *alas*, *taas* jne.) vasted ja tulevad samuti lahus hoida translatiivist.

Läänemeresoome ja mordva translatiivi päritolu kohta on olemas ka teine seisukoht. Juba varakult on hakatud tähele panema semantilist seost translatiivi tähenduspiirkonna ja soome-ugri keeltes laialt levinud igivanade *ks*-tuletiste tähenduspiirkonna vahel. Juba aastal 1877 kirjutab A. Ahlqvist, et soome translatiiv on tähenduselt väga lähedane *ks*-noomeneile. Näitena esitab ta sõnad

² E. N. Setälä, Suomen kielen lauseoppi, Helsinki 1926, lk. 48; Л. Хакулинен, mainitud teos, lk. 86.

³ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, Helsinki 1890, lk. 167—168.

⁴ P. Ariste, Adverbide arenemisest läänemere keeltes. Teaduslikud tööd pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale, Tallinn 1952, lk. 112.

⁵ Л. Хакулинен, mainitud teos, lk. 87.

⁶ K. Wiklund, A translativus. Magyar nyelv XXIII, lk. 323 jj.

tervas 'tõrvas, tõrvane puu', *aidas* 'aiaroigas', *langos* 'langus'. Samas aga leiab ta siiski, et translatiiv on olnud algselt kohakääne⁷. Pikemalt käsitleb translatiivi ja *ks*-noomeni suhet A. Genetz, kes väidab, et translatiivi ei saa pidada algseks kohakäändeks, vaid kujunenuks *ks*-noomeneist. Tema järgi on läänemeresoome translatiivi vormid vanad *ks*-tuletised nominatiivis, mis nime-taksid esemeid, mis on mõeldud või sobivad selleks, mida põhisõnad väljendavad⁸. Nõukogude fenno-ugristidest on translatiivile korduvalt tähelepanu pühendanud D. V. Bubrich⁹. Oma uurimuses soome keele translatiivi päritolu kohta on ta veenvalt tõestanud, et soome translatiiv on kujunenud *ks*-noomeneist. D. V. Bubrich näitab, et mordva keeles avaldub veelgi reljeefsemalt *ks*-noomeni ja translatiivi ühine algupära.

Läänemeresoome keeltes leidub rikkalikult *ks*-noomeneid. Sufiks *-ks* on sõna lõpus juba läänemeresoome aluskeeles muutunud *s*-*ks*, sõna sees aga säilinud. Vastavalt sellele on läänemeresoome keeltes tuletise ainsuse nominatiiv *s*-lõpuline. Teistes käänetes esineb osas keeltes *-ks*:- soome *teräs* (: gen. *teräksen*) 'teras', *teos* (: *teoksen*) 'teos'; karjala *katoš* (: gen. *katokšen*) 'katus', *varis* (: gen. *varikšen*) 'vares'. Teises osas läänemeresoome keeltes on aga *-s* üldistunud kõikidesse käänetesse: eesti *katus* (: gen. *katuse*), *jalas* (: gen. *jalase*); vepsa *kagruz* (: gen. *kagruze*) 'kaelus'. Vastupidine nähtus ilmneb liivi keeles, kus kõigis käänendis esineb *-ks*. Ainsuse nominatiivi ja partitiivi jne. on see üldistunud teistest käänetest¹⁰: *pietuks* 'pettus' (: part. sg. *pietuksta* 'pettust'), *tabandõks* (: nom. pl. *tabandõkst*) 'mõistatus'. Võrreldes *ks*-noomeni ja translatiivi sufiksrite häälikulist kuju, märkame, et erinevus nende vahel seisneb ainult selles, et translatiivi sufiks lähtub vokaalilisest kujust *-*kse* > *-ksi*, *ks*-noomeni oma agá vokaalitust *-*ks*.

Mordva keeles esineb samuti *ks*-noomen, mis vormilt ühtib translatiiviga: ersa *алкс* 'alune, madrats', *нулкс* 'kõrvarõngas'; mokša *вельхкс* 'katus, kate', *алкс* 'alus, vundament'.

Seisukoht translatiivi kujunemise kohta *ks*-noomeneist on palju vastuvõetavam ja väärib kindlasti rohkem pooldamist kui teooria translatiivi kohakäändelisest päritolust. Eespoolkäsitletud vormilisele sarnasusele translatiivi ja *ks*-noomeni vahel lisandub veel semantiline seos. Võrreldes näiteks soome sõnast *teko* 'tegu' tuletatud *ks*-noomenit *teos* (: *teoksen*) 'teos' ja samast sõnast moodustatud translatiivi *teoksi* 'teoks', samuti eesti *ks*-noomeneid *jalas* ja *toes* translatiividega *jalaks* ja *toeks*, näeme väga

⁷ A. Ahlqvist, Suomen Kielen Rakennus I, Helsinki 1877, lk. 109.

⁸ A. Genetz, mainitud teos, lk. 167—168.

⁹ Д. В. Бубрих, О происхождении финского транслатива. Ленинградский государственный ордена Ленина университет. Ученые записки. Серия востоковедческих наук 2, Ленинград 1948, lk. 182—192; sama, Историческая грамматика эрзянского языка, Саранск 1953, lk. 62—63, 206—207.

¹⁰ L. Posti, Grundzüge der livischen Lautgeschichte, Helsinki 1942, lk. 276.

lähedast seost translatiivi ja *ks*-noomeni semantikas. Huvitavat materjali translatiivi ja *ks*-noomeni ühise algupära kohta pakub mordva keel. Mordva keeles esineb terve rida *ks*-tuletisi, mis vormilt täiesti ühtivad translatiividega: *суркс* 'sõrmus', *суркс* 'sõrmeks, sõrmena', *валкс* 'sõnaraamat', *валкс* 'sõnaks, sõnana', *чевкс* 'peeruhalg', *чевкс* 'peeruks, peeruna'. Mordva keeles lähendab translatiivi *ks*-noomeneile muuhulgas see nähtus, et translatiivis esinev noomen võib olla tuletustüveks. Translatiivile võivad liituda tuletusliited, näit. tuletusliiteks kujunenud sõna *чи* 'päev', mis tuletab abstraktseid denominaale (vastab eesti sufiksile *-us*: *rikkus*, *poorus*): ersa *эь а чумоксчим кувалт мезеяк а мерян* 'enda süütuse kohta ma midagi ei ütle', *инязороксчи вешан* 'nõuan tsaariametit'. Noomenile translatiivis võib liituda ka faktiiv-refleksiivne verbi tuletussufiks *-томо*, *-теме*: ersa *сыре паксясь межавтомо одкстомсь* 'vana põld põllupeenratuks uuendus', *тон овсе парокстить* 'sa muutusid üldse heaks'.

* * *

Eespool käsitletust ilmnes, et soome keeleteadlastel on teooria kohakäänete kolmandast kolmikrühmast, üldkohakäänete rühmast, kuhu kuulusid translatiiv, essiiv ja partitiiv. Jälgitakse ainult nimetatud käänete kohatähenduslikke juhtumeid, mis on ainult üksikud. Tegelikult aga näeme, et soome keeles ja teistes läänemeresoome keeltes kuuluvad translatiiv ja *na*-lõpuline essiiv ka oma põhitähenduse osas ühte semantilisse rühma ja moodustavad paralleelseid tähenduspaare. Partitiiv oma põhitähenduse osas siia ei kuulu. Translatiiv väljendab mingisse seisundisse või olukorda sattumist, samuti mingi omaduse omandamist (dünaamilised translatiivsed tähendusfunktsioonid), essiiv aga mingis seisundis või olukorras viibimist, samuti mingi omaduse omamist (staatilised essiivsed tähendusfunktsioonid): soome transl. *tulen opettajaksi* 'saan õpetajaks', ess. *työskentelen opettajana* 'töötan õpetajana'; karjala transl. *hiän ottau šüöjätär akan buabokši* 'ta võtab sööjatar-eide naiseks' (muinasjutust); ess. *парахат колхозникат оллах бригадирана* 'parimad kolhoosnikud on brigadiriks'; vdj. transl. *miä neizen setamehessi* 'ma hakkas sõjameheks'; ess. *miä elin setamehennä* 'ma olin sõjameheks'. Läänemeresoome keelte lõunarühmas pole tähenduslik piir translatiivi ja essiivi vahel nii selge, seal on essiivi osatähtsus hoopis väiksem, translatiivi oma suurem. Ka soome keeles võime märgata kõikumisi, kus translatiiv võib mõni kord väljendada staatilisi funktsioone: *elä ihmiksi* 'ela inimeste kombel'; soome vanas kirjakeeles (Agricolal): *ia henen pite oleman minulle Poiaxi* 'ja tema peab olema mulle pojaks'. Liivi keeles ja eesti murretes, välja arvatud kirde-eesti rannamurre, ei esine essiivi üldse elavana. Eesti kirjakeelde on essiiv toodud XIX sajandil rannamurde alusel. Eesti ja liivi keeles

väljendab translatiiv mõningaid soome essiivile omaseid seisundis või olukorras viibimist näitavaid tähendusfunktsioone: eesti *ta oli mulle a b i k s, olen sind pidanud a u m e h e k s*; liivi *ma pidiz tända eñtš s õ b r a k s* 'ma pidasin teda oma sõbraks', *sigadpaint voļ b ĩ s - k a p õ k s* 'seakarjus oli piiskopiks' (vrd. soome *hän oli minulla a r u n a, olen sinua pitänyt kunnon miehenä*). Mordva keeles väljendab *ks*-lõpuline kääne ilma vahet tegemata kõiki läänemeresoome essiivi ja translatiivi tähendusfunktsioone: staatilised (essiivsed) funktsioonid *сизинь кискакс* 'väsisin koerana', *сельведензэ лейкс чудит* 'ta pisarad voolavad ojana', dünaamilised (translatiivsed) funktsioonid *весе теевсь лиякс* 'kõik muutus teiseks', *лелязо кадовсь кудосонтъ азорокс* 'ta vanem vend jäi koju pere-meheks'.

Lapi keeles väljendab nii translatiivseid kui ka essiivseid tähendusfunktsioone *n*-lõpuline essiiv (läänemeresoome essiivi vaste): translatiivseis tähendusfunktsioonides norra lapi *dal son valdi su galgon* 'siis ta võttis tema abikaasaks', *ja son šaddai jalla n* 'ja ta muutus hulluks'; rootsi lapi *tjuteh tu ölv an šjaddih* 'sõrmed said mustaks', essiivseis tähendusfunktsioonides norra lapi *rieban oroi ja bten* 'rebane lamas surnuna', *golle n čuwgik čacceloddek* 'kullana sädelevad veelinnud'. Vastavalt tema tähenduspiirkonnale oleks põhjust lapi essiivi nimetada essiiv-translatiiviks.

Ühenduseks lapi essiiv-translatiiviga tuleks mainida permi keeli. Permi keelerühmas puudub translatiiv eri käändena. Mingisse olukorda või seisundisse sattumist väljendatakse põhilises osas illatiiviga — seega kohakäändega. Teatavil juhtumel väljendab aga mingisse olukorda või seisundisse sattumist (ka seal viibimist) instrumentaal, mille lõpuks on komi keeles *-өн* (häälendus *-ен*), udmurdi keeles *-эн, -ен, -ын*. Komi *крестьянин бостліс деньги уджйöзөн* 'talumees võttis raha võlaks', *царской самодержавие воли народлы медся лёк врагөн* 'tsaari isevalitsus oli rahvale kõige õelamaks vaenlaseks'; udmurdi *сое лыдъяло умой дуриськон* 'ta peab end heaks sepaks', *со улэпкын луиз* 'ta muutus elusaks'. Instrumentaali abil väljendatud olukorda tähistavas tähenduspiirkonnas puudub vahetegemine dünaamiliste ja staatiliste funktsioonide vahel. Permi keelte instrumentaal on käsitletud tähenduspiirkonna kaudu seoses lapi ja läänemeresoome essiiviga. D. V. Bubrich on pidanud komi instrumentaali olukorda tähistavat funktsiooni kujunenuks vene keele instrumentaali eeskujul¹¹. Tõenäoline on aga, et see pole vene mõju, vaid soome-ugri keeltele omane nähtus.

Läänemeresoome keeled, mordva keel ja lapi keel moodustavad kõnesolevate translatiivsete ja essiivsete tähendusfunktsioonide väljendamise seisukohalt väga huvipakkuva seostatud rühma. Läänemeresoome keeltes on dünaamilised (translatiivsed) funktsioonid eraldatud staatilistest (essiivsetest) funktsioonidest. Nende tähend-

¹¹ Д. В. Бубрих, Грамматика литературного коми языка, Ленинград 1949, lk. 40—41.

duspiirkondade väljendamiseks on kasutusel kaks eri tunnustega käänet: 1) *kse*-lõpuline translatiiv, 2) *na*-lõpuline essiiv. Peab märkima, et vahetegemine translatiivi ja essiivi tähenduspiirkondade vahel pole terves läänemeresoome keelerühmas ühtlane. Soome, karjala, isuri ja vadja keeles on vahetegemine küllaltki range. Ka eesti kirjakeeles ja põhja-eesti rannamurretes esineb *na*-lõpuline essiiv. Eesti kirjakeeles on kujunenud olukord selliseks, et tema tähenduspiirkond on kitsam ja translatiivi oma laiem. Valdav enamik eesti murretest, samuti liivi keel ei tunne essiivi, ka vepsa keeles pole essiiv produktiivne. Paistab silma, et põhjarühma keeltele (millele liitub ka lõunarühmast vadja keel) on iseloomulik *na*-lõpuline essiiv ja staatiliste ja dünaamiliste tähendusfunktsioonide vastandamine, kuna aga lõunarühmale essiivi puudumine ja translatiivi laiem tähenduspiirkond vastavate staatiliste funktsioonide arvel. Nii mordva kui ka lapi keeles puudub vahetegemine dünaamiliste ja staatiliste tähendusfunktsioonide vahel. Kummaski keeles on aga nende ühendatud tähenduspiirkondade väljendamiseks eri sufiksiga käänded: mordvas *ks*-lõpuline translatiiv, lapi *n*-lõpuline essiiv. Seega esinevad kummalgi pool isoleerituna, üks ühel, teine teisel pool, samad sufiks, mis on omased läänemeresoome keeltele diferentseeritud translatiivi ja essiivi väljendamiseks.

Vastavate käänete kujunemise perioodil pidid mordva keel ühelt poolt ja lapi keel teiselt poolt olema teineteisest isoleeritud. Diferentseerunud translatiivi ja essiivi kujunemine on läänemeresoome keelte eriaarengu tulemus. Diferentseerumisele võis kaasa mõjuda ka kohakäänete eeskujud, kuna kohakäänete puhul on dünaamilisi funktsioone väljendavad käänded (illatiiv, allatiiv) eraldatud staatilisi funktsioone väljendavaist käänetest (inessiiv, adessiiv). Lapi keel on oma soome-ugriliseks keeleks kujunemise perioodil üle võtnud läänemeresoome käänete süsteemi lihtsustatud kujul. Essiivi abil on lapi keeles hakatud väljendama ka translatiivi funktsioone.

NÄIDETE ALLIKAD

- Soome: H. Ojansuu, Mikael Agricolan kielestä, Helsinki 1909; E. N. Setälä, Suomen kielen lauseoppi, Helsinki 1926; Л. Х а к у л и - н е н, Развитие и структура финского языка I, Москва 1953.
- Karjala: H. Ojansuu, Karjalan kielen opas, Helsinki 1907; А. А. Б е л я - к о в, Категория числа в карельском партитиве. Ленинградский государственный ордена Ленина университет. Ученые записки. Серия востоковедческих наук 2, Ленинград 1948, lk. 160—163.
- Vepsa: F. A. Andrejev, Vepskijan grammatikan openduskirj, Leningrad 1934; L. Kettunen, Lõunavepsa häälik-ajalugu, Tartu 1922; L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus, Helsinki 1943.
- Isuri: V. Porkka, Ueber den Ingrischen Dialekt, Helsingfors 1885; V. I. Junus ja N. A. Iljin, Inkeroisin keelen oppikirja, Moskova 1936.
- Vadja: P. Ariste, Vadja keele grammatika, Tartu 1948.
- Liivi: P. Damberg, Jemakiel lugdöbräntöz, Helsinki 1935.

- Lapi: K. B. Wiklund, Kleine lappische chrestomathie mit glossar, Helsingfors 1894; K. B. Wiklund, Lärobok i lappska språket, Uppsala 1915; K. Nielsen, Lærebok i lappisk III, Oslo 1929.
- Mordva: М. Е. Евсевьев, Эрзянь ёвкст, Москва 1928; Ф. Ф. Советкин, И. З. Варламов, Литературной хрестоматия, Москва 1939; Родной литература. Хрестоматия Средней школань 6-це классонди, Саранск 1952.
- Кomi: Д. В. Бубрих, Грамматика литературного коми языка, Ленинград 1949.
- Udmurdi: Удмуртско-русский словарь, Москва 1948.
-

MORDVA KEELE VERBAALTULETUSSUFIKSITE VASTEID LÄHEMATES SUGULASKEELTES

V. HALLAP

Mordva keeles on rohkesti nn. deskriptiivseid verbe, mis on moodustatud sufiksrite *-na*, *-ña*, *-nā*, *-ñā*, *-nǎ* abil. (Kirjutusviis *-nā*, *-ña* tähistab ennekõike mokša murrete foneetikale omaseid vorme. Alljärgnevas ei märgita eraldi ära ersa vorme vokaalidega *o*, *u*, *e*, *i* jne. resp. *e*, *i* jne., mis on mokša *ə*-ga resp. *ɔ*-ga lihtsas seaduspärasuses vastavuses. *ǎ* sufiks *-nǎ* tähistab ersa murretes esinevat vokaali, mille artikulatsioonikoht on eespoolse vokaali — *e*, *i* jne. — ja taga-poolse vokaali — *o*, *u* jne. — vahepealne — *e*, *i* jne.). Mainitud verbid tähistavad loodushääli ja elusolendite häämitsusi, mõned ka liikumist ning liigutusi (näited nr. 5 ja 19) ja valgusnähtusi (näide nr. 24). Verbidel on tavaliselt olemas põhisõna ühesilbise muutevormideta deskriptiivse sõna („hüüdsõna“) näol¹. Viimane lõpeb alati — harilikult ühekordse — konsonandiga ja sufiks liitub seega konsonanttüvele, välja arvatud juhud, kus tüve lõpus on murdeti kadunud *i* järel *j* või *u* järel *v* (näited nr. 4, 9 ja 15). Samast tüvest moodustatud tuletise tähenduses on sageli murdevahelisi erinevusi. Näiteid²:

-na: 1. mokša *кафнамс*, *-нась* простореч. 'тявкать, гавкать'³; mokša Sarga *ка·fnамс*, *-наś* 'haukuma, klāhvima', ← *kaŋ!* 'auh!';

2. mokša Staroje Šaigovo *о·хnamс*, *-наś* 'rōhkima', ← *оx-ox!* 'rōh-rōh!': *tu·wāś о·хнај*: *оx-ox!* 'siga rōhib: rōh-rōh!';

3. ersa *varnamс* 'krächzen, quieken [vaakuma]'⁴, ersa ← *var!*

¹ Vrd. M. E. Евсеев, Основы мордовской грамматики, Москва 1931, lk. 133.

² Kus see allikas esineb, on verbi infinitiivi kõrval tavaliselt antud ka mineviku ainsuse 3. pöörde vorm (sidekriipsule järgneb sõna osa alates tüve viimastest konsonandist). Kui ei ole märgitud lehekülje numbrit, esineb vaadeldav vorm vastava teose sõnastikuosas. Mõned näited, mis pärinevad Staroje Naimanõ (Mordva ANSV Bolšije Berezniiki rajoon), Katšelai (Mordva ANSV Kotškurovo rajoon), Staroje Šaigovo ja Sarga (Mordva ANSV Staroje Šaigovo rajoon) küla murrakust, on võetud allakirjutanu poolt 1953. ja 1954. a. suvel kohapeal tehtud üleskirjutustest.

³ Мокшанско-русский словарь, Москва 1949.

⁴ F. J. Wiedemann, Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache, St. Petersburg 1865.

вар!; *Варакатне вар! вар! варныть*⁵ 'ваак! ваак! vaaguvad vare-sed';

4. *mokša unáms, unáсь = увнáмс, -нáсь* 'гудеть, шуметь (о лесе, ветре и т. п.); выть (о ветре)'⁶; *mokša Staroje Šaigovo una-ms, una-ś* 'undama, uluma'; *ersa* ← *ув* (vt. nr. 16);

5. *mokša мжнамс, -нась* 'копошиться'⁷;

6. *mokša крнамс, -нась* 'храпеть'⁸; *ersa kirnams* 'röcheln [koriesema]', *idomosto k.* 'im Schläfe schnarchen [unes norskama]'⁹;

7. *mokša Staroje Šaigovo úe-knamс, -наś* 'prääksuma (näit. part)', ← *úek'-úek'* 'prääks-prääks!';

8. *mokša* (Mamalai) pr. sg. 3. p. *tšərnaj*¹⁰ 'kriuksub', → *čir: soñ čir čirakats šannaj ortañac*¹¹ 'kriuks! kriuksatas ta laudadega üle-löödud värav';

9. *mokša цинáмс, -нáсь* '1) пищать, попищать; 2) звенеть'¹²; *ersa* ← *цуй* звукоподражание визгу, писку¹³;

10. *mokša Staroje Šaigovo k'ε-rknams, -наś* 'kaagutama (näit. kana)';

-*ña*: 11. *mokša жольнямс, -нясь* 'бурлить (о воде); клубиться', ← *жоль-жоль* межд. 'буль-буль'¹⁴;

12. *mokša гóрнямс, -нясь* '1) журчать (о воде); 2) звенеть (о голосе)'¹⁵; vrd. *mokša Kardafleika dem. iness. gor'fkasa: úed'nás šud'i gor'fkasa* 'vesi voolab vulinal'¹⁶;

13. *mokša гáйнямс, -нясь* 'звенеть'¹⁷; *mokša Sarga* ← *gaj: v'ε-rđđ me-ñal'ñés gaj to-l'i* 'ülevalt taevas kajab';

14. *mokša лётнямс, -нясь* 'икать; икнуть'¹⁸;

15. *mokša* pr. sg. 1. p. *ciñan*, pr. sg. 3. p. *-ñaj* 'csicseregni (galambfi) [kudrutama (tuvi)]'¹⁹, *ersa* ← *цуй* (vt. nr. 9);

-*nđ*: 16. *ersa увномс* 'выть' от звукоподражательного слова *ув*²⁰;

17. *ersa варномс, -нось* 'каркать'²¹; ← *вар! вар!* (vt. nr. 3);

18. *ersa вакномс, -нось* 'квакать'²²; *ersa* ← *вак, вак, вак!*

⁵ М. Е. Евсевьев, Эрзянь-рузонь валкс, Москва 1931.

⁶ Мокшанско-русский словарь.

⁷ Sealsamas.

⁸ Sealsamas.

⁹ F. J. Wiedemann, Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache.

¹⁰ H. Raasonen, Mordwinische Volksdichtung, Band IV, Helsinki 1947 (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XCI), lk. 554.

¹¹ Sealsamas.

¹² Мокшанско-русский словарь.

¹³ Эрзянско-русский словарь, Москва 1949.

¹⁴ Мокшанско-русский словарь.

¹⁵ Sealsamas.

¹⁶ H. Raasonen, Mordwinische Volksdichtung IV, lk. 191.

¹⁷ Мокшанско-русский словарь.

¹⁸ Sealsamas.

¹⁹ J. Budenz, A. Reguly, Nyelvtudományi közlemények V.

²⁰ М. Е. Евсевьев, Основы мордовской грамматики, lk. 133.

²¹ Эрзянско-русский словарь.

²² Sealsamas.

яксярго чийни эземганть ды пижни: „вак, вак, вак!”²³; ‘hani jook-seb pinki mööda ja karjub: kaak! kaak! kaak!’;

19. ersa *juvnoms* ‘schwingen, wedeln [tuulama; vibutama, liputama]’, ← *juv*: *juv juv!* ahmt eine schnelle bewegung nach [aimab järele kiiret liigutust]²⁴;

-*ñä*: 20. ersa *цятнемс*, -*несь* ‘хрустеть, скрипеть’, ← *цят* ‘1) треск, хруст; 2) трескучий’²⁵;

21. ersa *цийнемс*, -*несь* ‘визжать, скулить (о собаке); пищать (о птенцах и т. п.)’, ← *ций* (vt. nr. 9)²⁶;

22. *mokša gajнемс*, -*несь* ‘звенеть’²⁷; *mokša Sarga* ← *gaj* (vt. nr. 13); ersa *гайнемс*, -*несь* ‘1) звучать; 2) пылать, сильно гореть (об огне)’, ← *гай* ‘1) звонкий; 2) звонко’²⁸;

23. *mokša бўлькнемс*, -*несь* ‘булькать’²⁹;

24. ersa *цитнемс*, -*несь* ‘блистать’, ← *цить*: *цить теемс* ‘блеснуть’³⁰; ersa *tsitnems* ‘zwitschern [siristama]’³¹;

25. ersa Starõje Naimanõ *pižñims*, -*ñis* ‘pirisema (kärbse kohta)’;

-*nä*: 26. ersa *дырнэмс*, -*нэсь* ‘1) дребезжать; 2) (перен.) суетиться, брюзжать’³²;

27. ersa *бизнэмс*, -*нэсь* ‘жужжать’³³;

28. ersa *кирнэмс*, -*нэсь* ‘стонать’³⁴;

29. ersa *ирнэмс*, -*нэсь* ‘ворчать (о собаке и т. п.)’³⁵.

Tuletussufiksiste ühendi esimeseks komponendiks on vaadeldavad sufiksид üldiselt vokaallõpulisel kujul: vokaal *n* resp. *ñ* järel säilib muutumatult. Näiteks: *mokša увнámс*, -*нась* (nr. 4). → *увна́вомс*, -*всь* ф. возм., → *увна́зевомс*, -*всь* [inhoat.] . . . , → *увна́фтомс*, -*тсь* понуд. ф.³⁶; ersa *бизнэмс*, -*нэсь* (nr. 27), → *бизнэ́вемс*, -*всь* ‘зажужжать’, → *бизнэ́кшнемс*, -*несь* ‘жужжать (непрестанно)’, → *бизнэ́втемс*, -*тсь* понуд.³⁷

Erandidiks on *mokša* sufiksид -*na* ja -*ña*, mis esinevad vokaalita alternandi kujul, kui neile järgneb frekventatiivne verbisufiks -*äšä* (-*äšä*) resp. -*äšä* (-*äšä*), teiste sõnadega: järgneva sufiksид *š* ees seisab *a* asemel *ä* resp. *ä*. Näiteks: *ктнамс*, -*нась* (nr. 5),

²³ М. Е. Евсеев, Эрзянь ёвкст, Москва 1928, lk. 135.

²⁴ H. Raasonen, Mordwinische Chrestomathie, Helsingfors 1909.

²⁵ Эрзянско-русский словарь.

²⁶ Sealsamas.

²⁷ Мокшанско-русский словарь.

²⁸ Эрзянско-русский словарь.

²⁹ Мокшанско-русский словарь.

³⁰ Эрзянско-русский словарь.

³¹ F. J. Wiedemann, Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache.

³² Эрзянско-русский словарь.

³³ Sealsamas.

³⁴ Sealsamas.

³⁵ Sealsamas.

³⁶ Мокшанско-русский словарь.

³⁷ Эрзянско-русский словарь.

→ *ктнóсемс*, *сесь* многокр. ф. ³⁸; *крнамс*, *-нась* (нр. 6),
 → *крнóсемс*, *-сесь* многокр. ф. ³⁹; *тжнамс*, *-нась* 'шипеть, шуметь',
 → *тжнóсемс*, *-сесь* многокр. ф. ⁴⁰; нр. sg. 1. p. *ěrnan*, нр. sg. 3. p. *-naj* 'dörmögni, morogni (kutya) [urisema (koer)]', → нр. sg. 1. p. *ěrněšan* (fr.) ⁴¹; нр. sg. 1. p. *kětnan*, нр. sg. 3. p. *-naj* 'kotolni, kotyogni [loksuma (kana)]', → нр. sg. 1. p. *kětněšan* (fr.) ⁴²; *лётнямс*, *-нясь* (нр. 14), → *лётнесемс*, *-сесь* многокр. ф. ⁴³; *зóйнямс*, *-нясь* 'жужжать (о насекомых)', → *зóйнесемс*, *-сесь* многокр. ф. ⁴⁴; нр. sg. 1. p. *putňan*, нр. sg. 3. p. *-ňäj* 'csepegni [tilkuma]' ⁴⁵. Ersa murretes leiame *a*-vokaaliga sufikseid *-na*, *-ña* harva ja allakirjutanu ei saa kindlasti öelda, kas nendes murretes esineb analoogilist vokaalivaheldust kõnealloleva *ś* ees. Näide sufiksiühendi kohta ersa murdeist: нр. sg. 1. p. *cornešan* (fr.), mokša ← нр. sg. 1. p. *cornan*, нр. sg. 3. p. *-naj* 'fingani (hangosan)' ⁴⁶. Tuleb aga märkida, et nii mokša kui ka ersa murretes ei ole mainitud frekventatiivisufiksi ees *a* säilinud ka teistes *a*-tüvelistes verbides: *ś* ees esineb *a* asemel *ä*, *ə* või *∅*. Näiteks: mokša *jaksəms*, *-śəs*, ersa *jaksəms*, *-śəs* frekv., ← *jakəms*, *-kaś* 'käima'; mokša *kotšksəms*, *-śəs*, ersa *kotšksəms*, *-śəs* frekv., ← *kotškəms*, *-kaś* 'korjama; (välja) valima'; mokša Staroje Šaigovo *va:jməšəms*, *-śəs* frekv., ← *va:jməms*, *-maś* 'puhkama', ersa Katšelai *ojmšims*, *-šis*, ersa Staroje Naimanō *ojmšəms*, *-śəs*, ← *ojməms*, *-maś* 'puhkama'; mokša *mátrəsemс*, *-сесь* (многокр. ф.) ..., ← *mátramс*, *-рась* 'спрессовать, утрамбовать...' ⁴⁷ jne. Näib olevat siiski üksikuid erandeid, nagu mokša *zjrnjəsemс*, *-сесь* многокр. ф., ← *zjrnjəms*, *-нясь* 'греметь, стучать' ⁴⁸; mokša нр. sg. 1. p. *matrašən* (fr.), ← нр. sg. 1. p. *matran*, нр. sg. 3. p. *-raj* 'elszibbadni (láb) [ära surema (jalg)]' ⁴⁹; mokša нр. sg. 1. p. *prašan* Frequent., → *prən* 'fallen' ⁵⁰.

Käsitletavatest sufiksitest on ersa *-nə* kahtlematult sekundaarne. Lähtekohaks mainitud vormi kujunemisel on olnud ersa murretes kajastuvad häälikumuutused *ə > ä* (*e*, *i*) konsonantide *z*, *s*, *ts* järel ja hilisem *n' > n* teatud teiste palataliseerimata konsonantide järel

³⁸ Мокшанско-русский словарь.

³⁹ Sealsamas.

⁴⁰ Sealsamas.

⁴¹ J. Budenz, A. Reguly, Nyelvtudományi közlemények V.

⁴² Sealsamas.

⁴³ Мокшанско-русский словарь.

⁴⁴ Sealsamas.

⁴⁵ J. Budenz, A. Reguly, Nyelvtudományi közlemények V.

⁴⁶ Sealsamas.

⁴⁷ Мокшанско-русский словарь.

⁴⁸ Sealsamas.

⁴⁹ J. Budenz, A. Reguly, Nyelvtudományi közlemények V.

⁵⁰ A. Ahlquist, Versuch einer mokscha-mordwinischen Grammatik, St. Petersburg 1861.

ühes järgneva eesvokaali artikulatsiooni samasuguse tahapooleni-
kumisega kui *z*, *s*, *ts* järel⁵¹.

Sufiksitate *-na*, *-ña*, *-nə* ja *-ñə* esinemus ei ole tänapäeval täpselt määratav mordva keele foneetika ühegi reeglina. On täiesti üldine, et eri murdeis liitub samale tüvele erinev sufiks kõnealoleva nelja hulgast (vrd. näiteid nr. 3 ja 17; 4 ja 16; 9, 15 ja 21 jne.). Mõnel juhul esinevad seesugused paralleelvormid ühes ja samas murdes, võides omada ka erinevaid tähendusi. Toome selle kohta veel ühe ilmeka lisanäite: mokša *рнамс*, *рнась* 'рычать', *урнямс*, *-нясь* 'вопить, плакать в голос, рыдать'⁵²; egsa *урномс*, *-носъ* '1) (эт-ногр.) вопить, причитать (о невесте); 2) выть (о медведе, собаке)', *урнемс*, *-несъ* 'причитать, плакать'⁵³.

Mis puutub sufiksitate *-na*, *-ña*, *-nə*, *-ñə* lähtevormisse, siis on tõenäone, et eelmordva vokaaliks on olnud *a*, *ä*. Teatavasti on sufiksitate algne *ä* andnud ühismordva keeles *ə*, algne *a* — teatud foneetilistes tingimustes *a*, teatud teistes tingimustes — *ə*⁵⁴. Kuna samas sufiksis võis seega ühismordva keele teatud arenemisastmel olla eri sõnades vokaaliks *a*, *ə* või *ə* (vrd. näiteks deverbaalnoomen sufiksiga *-ma*, *-mə*, *-mə*), siis on loomulik, et toimusid hilisemad üldistused ühe või teise vokaali kasuks ja sufiksivokaali esinemus lakkas olemast seotud kindlate foneetiliste tingimustega. Kui me lähtuksime eelmordva *e*-vokaalist, oleks raske seletada mokša murrete suhteliselt järjekindlat esinemust *a*-vokaaliga. Sufiksiühendites *-nəśə* ja *-ñəśə* on *n*-le resp. *ñ*-le järgneva vokaali puhul kõige õigem lähitud eelmordva *e*-st. Vaheldust *a : ə*, *ə* vormides *-na : nəśə*, *-ña : ñəśə*, võib ehk võrrelda läänemere keeltes esineva vaheldusega *a*, *ä* : *e* juhtudel, nagu soome *anta*- 'andma' : *antele*- (frekventatiiv), *äes-tä*- 'äestama' : *äes-te-tään* 'äestatakse' jne.⁵⁵

Mis puutub nasaalisse vaadeldavates sufiksites, siis piirdume esialgu nentimisega, et ühismordva keele võrdlemisi hilisel arenemisastmel oli selleks *n*. Nõnda seletub kõige loomulikult tänapäeva pilt: mordva keeles on toimunud ulatuslik *n* (ja teiste konsonantide) palataliseerumine, hiljem on üldistunud sufiksikuju palataliseeritud *ñ*-ga mõnikord ka tuletistesse, kus foneetiliselt ootuspärane oleks olnud *n*.

Enamikus läänemere keelte murretes on laialt levinud nn. deskriptiivsed verbid sufiksiga, mille lähem lähtevorm on *-is(e)*. Rõhuv

⁵¹ Vrd. H. Paasonen, Mordwinische Lautlehre, Helsingfors 1903 (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XXII), lk. 112—113 ja XIV; P. Ravila, Finnisch-ugrische Forschungen XX, lk. 100.

⁵² Мокшанско-русский словарь.

⁵³ Эзянско-русский словарь.

⁵⁴ Vrd. P. Ravila, Finnisch-ugrische Forschungen XX, lk. 83—120.

⁵⁵ Vahelduse kohta läänemere keeltes vrd. näit. A. Bussenius, Zur ostseefinnischen Morphologie: Stammesalternation im Ostseefinnischen, Berlin und Leipzig 1939, lk. 105—116.

enamus nendest verbidest — nagu ülalkäsitletud mordva verbidki — tähistab loodushääli ja elusolendite hääliitsusi. Mõned verbid tähistavad (ühteageu) (rütmiliselt korduvaid, kestvaid) liigutusi ning liikumist. Sufiksile *-is(e)* eelneb alati ainult üks tüvesilp, mis siingi omab kindla foneetilise struktuuri ning koosneb sõnaalgulisest konsonandist (tavaliselt ühest, mis võib ka puududa), lühikesest vokalist ja järgnevast lühikesest konsonandist (või afrikaadist). Sageli eksisteerib tüvesilp iseseisva deskriptiivse sõnana — interjektsioonina, mida tihti kasutatakse reduplitseeritult. Kui aga verbis, sufiksi *-is(e)* ees, esineb tüvelõpukonsonant lühikesena, siis iseseisva interjektsiooni lõpus seisab eesti keeles vastav pikk konsonant. Näiteid: *klirisema*, vrd. *klirr!*; *plärisema*, vrd. *plärr!*; *sirisema*, vrd. *sirr!* (*sirr-sirr!*); *kõlisema*, vrd. *kõll!* (*kill-kõll!*); *sulisema*, vrd. *sull!* (*sull-sull!*); *kõmisema*, vrd. *kõmm!*; *ümisema*; *inise*; *mühise*; *sahise*; *vuhise*, vrd. *vuh!*; lõuna-eesti *kädsise*; *võbise*; *lobise*; *judise*; *podise*; *ägise*; *nagise* jne.

Mõningaid näiteid teistest läänemere keeltest: liivi *be'ndžž*, pr. -*b* 'summen, girren [sumise]; *g'ŕ(d)žž*, pr. -*b* 'klingen [kõlama, kõlise]'⁵⁶; vadjä *vuhizeb* 'suhisee [vuhiseb, kohiseb]'; *urizemä* 'hurisemaan [vuhise]'; *jätiziväd* 'tärisivät [tärisesid]'⁵⁷; soome *kilistä* onom. v. [ennekõike metalli (kuljuste vms.) ja klaasi hääle kohta]: 'soida kirkkaasti, kileästi, kilkkua, helistä [kõliseda, kliriseda]', vrd. *kil* onom. interj. [eriti ühendis *kil kal* karjakellade hääle kohta]; *kalista* onom. v. (= *kilistä*, *kolista*, *kulista*), vrd. *kal* onom. interj. (= *kil*); *jutista* desk. v. 'tutista [tudiseda, vabiseda]'⁵⁸; isuri *t'sorissa* 'lorista [suliseda]'; *helliz* 'helisi [helises]'; *t'sahizō* 'kahisee [kahiseb]'⁵⁹; karjala *mögize-* 'mökistä [uriseda; mökitada]'; *kähize-* 'kähistä (ääni) [kähiseda (hääll)]'; *johize-* 'kohista [kohiseda]'⁶⁰; vepsa (*samba*) *kurižod* '(konn) krooksub'; *kirižen* 'virisen, kiunun'; pandagu tähele sõna *mör-mör* (interj.) (tõlge puudub)⁶¹.

Kohati esineb vaadeldavat tüüpi verbidest ka sufiksit, mis taandub lähtevormile *-its(e)*. Näiteks: soome (Agricolal) *wapitze* = *vapisee* ['vabiseb']; *napitzit* = *napisivat* ['urisesid, torisesid, nurisesid]'⁶²; eesti *labitse* 'quatschen [jamama, mögama]'; *lobitse*

⁵⁶ L. Kettunen, Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung, Helsinki 1938.

⁵⁷ L. Kettunen, Vatjan kielen äännehistoria, Helsinki 1930 (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, 185. osa), lk. 76.

⁵⁸ Nykysuomen sanakirja, Porvoo—Helsinki 1951 —.

⁵⁹ A. Sovijärvi, Foneettis-äännehistoriallinen tutkimus Soikkolan inkerömurteesta, Helsinki 1944 (= Suomi-kirjan eripainoksia 5, uusi sarja), lk. 66, 83 ja 67.

⁶⁰ A. Genetz, Suomi II, 14.

⁶¹ L. Kettunen, Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis, B, Humanoria II, lk. 75 ja III, lk. 106.

⁶² Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка, часть I, фонетика и морфология, Москва 1953, lk. 243.

'plätschern [pladisema, solksuma]'; *sabitsema* 'plätschern'⁶³. *-its(e)* ongi algupärane vorm⁶⁴.

Läänemere keelte deskriptiivseid verbe tuletavat sufiksit *-its(e)* (*-is(e)*) võib pidada mordva sufiksiühendite *-nāšə*, *-ñāšə* foneetiliselt vasteks. Läänemere ja mordva vormide teine komponent — läänemere *-ts(e)* ja mordva *-šə* — on tuntud frekventatiivsufiks *t's*-lise soome-ugri lähtevormiga⁶⁵. Vastavuse kohta läänemere *ts* ~ mordva *š* vokaalide vahel vrd. näiteks eesti *seitse* ~ mokša *šišəm*, ersa *šišəm* 'seitse', soome *itse* 'ise' ~ mokša ja ersa *eš* 'oma' jne.⁶⁶

Arvestades asjaolu, et vaadeldavate vormide teine komponent on kahtlemata identne, ja seika, et kõnealolevate tuletiste tüveosa foneetiline struktuur, samuti semantika ja produktiivsus osutavad osalt detailideni ulatuvat sarnasust, tundub ka vormide esimese komponendi geneetiline seos väga tõenäosena. (Pealegi oleks võimalik näidata, et ka teistele mordva keele deskriptiivseid verbe tuletavatele sufiksile on läänemere keeltes olemas täpsed vasted ja et kogu deskriptiivsete verbide süsteem vaadeldavates keeltes pärineb olulisel osal kunagise keelelise ühtsuse perioodist.)

On rida juhtumeid, kus läänemere keelte ühendile *is*, *its* vastab sugulaskeeltes häälikuühend, mille lähtevormiks on nasaalkonsonant + *t's*, näiteks *-isi*-konditsionaal, *-is(e)*-noomenid ja sõna *seisma*. Sellele vastavalt oletatakse, et ühisläänemere keeles on toimunud häälikumuutus nasaal + *t's* > *its* (> *is*), täpsemini: *e* + nasaal + *t's* > *eits* > *its* (> *is*), *a* + nasaal + *t's* > *aits* (> *ais*) ja *ä* + nasaal + *t's* > *äits* (> *äis*). Siin on niisiis sekundaarsete diftongide *ai*, *äi* esikomponent säilinud, kuna *ei* on hiljem muutunud (*i* >) *i*-ks nagu algne *ei*. Meie verbaaltuletussufiks *-its(e)*, *-is(e)* võib seega taanduda varasemale vormile

⁶³ F. J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, St.-Petersbourg 1875, lk. 273.

⁶⁴ Lähemalt näit. Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка I, lk. 51 ja 242—243, samuti 257; Д. В. Бубрих, Историческая фонетика финского-суоми языка, Петрозаводск 1948 (= Советское финноугроведение VIII), lk. 174. Liivi keele sufiksi kohta, mille lähem lähtevorm on *-ikse* ja mis võib-olla on geneetiliselt seoses ülalkäsitletud sufiksiga, vt. L. Posti, Grundzüge der livischen Lautgeschichte, Helsinki 1942 (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXXV), lk. 169 ja Finnisch-ugrische Forschungen XXX, lk. 23; vrd. ka P. Ravila, Finnisch-ugrische Forschungen XXIII, lk. 57—58. Ka sufiks *-aiδ(a)*, *-äiδ(ä)*, mis esineb paralleelselt *-is(e)*-ga, võib olla tekkelt ehk viimasega seotud, kuigi küsimuse detailid on ebaselged; vrd. näit. Д. В. Бубрих, mainitud teos, lk. 86; ka L. Posti, Virittäjä 1947, lk. 252—253.

⁶⁵ Vrd. T. Lehtisalo, Über die primären uralischen Ableitungssuffixe, Helsinki 1936 (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXII), lk. 218—222.

⁶⁶ Lähemalt Y. H. Toivonen, Finnisch-ugrische Forschungen XIX, lk. 226—228.

e + nasaal + *t's*: *eñt'se*⁶⁷ (*ñ* suhtes vt. lähemalt allpool), nagu näiteks soome konditsionaalivorm *tulisin* 'tuleksin' < *tuleñt'se-* (vrd. ind. pr. sg. 1. p. *tulen* 'tulen'), samuti nominaaltuletis eesti sg. gen. *tulise* < *tuleñt'sen* (sg. nom. *tuline*, vrd. *tuli*, sg. gen. *tule*); soome sg. gen. *kuusisen* < *küseñt'sen* (sg. nom. *kuusinen* 'kuuse-; kuuseke', vrd. *kuusi* 'kuusk' sg. gen. *kuusen*).

On veel üks asjaolu, mis teeb tõenäoseks sufiksi *-is(e)*, *-its(e)* päritolu varasemast vormist *-eñt's(e)*. Nimelt on rida deskriptiivseid verbe, kus mainitud sufiksi ees on *t* (eesti *d*). Näiteks: *judisema*, *tudisema*, *ladisema*, *pladisema*, *podisema* jne. Nendest kahtlemata vähemalt mõned põlvnevad läänemere aluskeelest. *t* säilimine tänapäeva *i* ees viitab sellele, et ajal, kui toimus häälikumuutus *ti* > *si*, ei olnud kõneallevatel juhtudel *t* järel veel mitte *i*, vaid *e*. See on aga võimalik ainult oletades, et praegune *i* lähtub *ei-st*, mille varasem vorm oli *eñ*: häälikumuutus *ei* > *i* on juhtudel, kus *ei* pärineb *eñ-st*, hilisem kui häälikumuutus *ti* > *si*. Nii on *t* säilinud (> eesti *d*, s. t. *ɖ*) vormides, nagu sg. gen. eesti *endise*, soome *entisen* < *enteñt'sen* (sg. nom. eesti *endine*, soome *entinen* (sama täh.), vrd. eesti *enne*, soome *ennen* (sama täh.)); soome kond. pr. sg. 1. p. *tuntisin* < *tunteñt'se-* (vrd. inf. *tuntea* 'tundma'). Muudel juhtudel näeme *t* asemel häälikut *s*: eesti *käsi*, soome *käsi* (sama täh.) < *käti* < *käte*, pl. part. eesti *käsi*, soome *käsiä* < *käti-* < *kätei-* jne.⁶⁸ Sg. gen. eesti *vesise-*, soome *vesisen* (sama täh.) jne. (*s* pro *t*) on sekundaarsed analoogiavormid (vrd. paralleelne soome *vetisen*).

Möödamannes võiks noomenisufiksile *-is(e)* ja verbisufiksile *-is(e)* ühise detailina märkida veel asjaolu, et nagu esimese puhul genitiivist ja teistest käänetest on *i* üle kandunud ka nominatiivi (*kuusinen* pro *kuusen(en)*), nii on verbisufiksist *-is(e)* üle kandunud ka deverbaalnoomenisse: soome *helinä* 'helin' pro *helenä*.

Läänemere häälikuühendi *its(is)* (< *ñt's*) vastete kohta mordva keeles on seni teada (peale foneetiliselt komplitseeritud ja siinkohal mittearvestatava vastavuse soome *seisoa* 'seisma', eesti *seisma* ~ mordva *št'ams* 'üles, püsti tõusma') ainult üks selge ning kindel juhtum: ühelt poolt läänemere keelte ülalmainitud noomenid sufiksiga *-its(e)*, *-is(e)*, teiselt poolt mordva *-ñt's(ə)*, *-ñš(ə)* vormides, nagu ersa *ošõñt'se-š* 'linna-, (see) linna juurde kuuluv, linnast pärinev'

⁶⁷ Teistsuguse, allakirjutanu arvates eksliku seletuse on andnud deskriptiivsetele *-is(e)*-sufiksiga verbidele J. Mägiste (Commentationes fennougricae in honorem Y. H. Toivonen, Helsinki 1950 (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XCVIII), lk. 207—218), kelle järgi *i* nimetatud sufiks on algupärane. Võimalusele, et lähtevormiks on nasaal + *t's* (= *ñt's*), on kõheldes ja ilma sugulaskeelte võrdlusmaterjali esitamata viidanud Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка I, lk. 243. Sama oletuse on esitanud Д. В. Бубрих, Историческая фонетика финского-суоми языка, lk. 85 (viimase järgi nasaal + *t's* = *ñt's*).

⁶⁸ Vrd. Д. В. Бубрих, Историческая фонетика финского-суоми языка, lk. 101 ja 163—164 ja Советское финноугроведение V, Петрозаводск 1949, lk. 8.

(vrd. *oš* 'linn'), *véžent's* 'noorem, väiksem' ~ soome sg. gen. *vähäise-n* (sg. nom. *vähäinen* 'väike, vähene') jne.⁶⁹

Kui jätta esialgu kõrvale nasaalkonsonant, siis erinevus sufiksis vormide vahel mokša *zoj ná-šə(-ms)* (lk. 8) ja ersa *ošo-ńt'se(-s)* seisab ajaloolise foneetika seisukohalt ainult selles, et esimesel juhul asub sidevokaal nasaali ja *š* (< *t's*) vahel, teisel juhul tüve ja nasaali vahel. See aga ei saa olla mingiks takistuseks läänemere *its, is* ja mordva *-nāšə, -ńāšə* ühendamisel, sest ka muudel juhtudel on mordva ja läänemere keelte vahel suuri erinevusi morfeeme ühendava sidevokaali osas. Ennekõike puudub mordva keeles sagedamini kui läänemere keeltes sidevokaal tüve ja sufiksi vahel (näiteks soome *antel(e)*- frekv., < *anta-* 'andma', aga ersa *ant'l'e*- frekv., < *and(o)-* 'toitma' jne., vrd. ka verbi infinitiivis esinev vaheldus, nagu ersa *кучомкс ~ кучмокс* 'saatma', *молемкс ~ мольмекс* 'minema' jne.⁷⁰). Et vähemalt vaadeldavate deskriptiivsete verbide puhul läänemere keeled ei tarvitse ses suhtes täpselt algset seisundit kajastada, sellele viitab võib-olla astmevahelduseta tugev aste tüves juhtudel, nagu (soome) *tutista* 'tudiseda, vabiseda' (ka sg. gen. eesti *endise*, soome *entisen*, sg. part. eesti *endist*, soome *entistä*, kond. pr. sg. 1. p. soome *näkisin* 'näeksin' jne.).

Lõpuks mõni sõna nasaalist kõnealiolevates sufiksites. Nagu juba märgitud, on sufiksrite *-na, -ńa, -nā* ja *-ńā* konsonandiks ühismordva keeles olnud *n* (hiljem osalt > *ń* vastavalt palataliseerumisreeglitele). Ühismordva *n* võib minna tagasi soome-ugri häälikutele *n* ja *ń* (ning *ń?*). Teatud tunnustuse näib küll olevat võitnud seisukoht, mille järgi soome-ugri *ń* on ühismordva keeles sõna sees säilinud (kuigi sõna algul on toimunud muutus *ń* > *n*)⁷¹. See ei ole kindel. Mainitud väite kaitseks esitatakse tavaliselt üks sõna: ersa *końams* '(silma) kinni pigistama', kus tõepoolest esineb *ń* tagavokaalide vahel ja mille vasted teistes soome-ugri keeltes samuti viitavad *ń*-le. Kuid mordva *ń* vaadeldavas sõnas võib pärineda ka varasemast ühismordva *n*-st (< soome-ugri *ń*). Nimelt on mordva keeles palju juhtumeid dentaalide sekundaarse palatalisatsiooniga ka tagavokaalses sõnas. Näiteks⁷²: *mańams* 'kuulma, tundma'; ersa *nańgams* 'pilkama, naerma', vrd. vene *наругать*; mokša *māńams*, ersa *muńams* 'võluma, nõiduma', vrd. eesti *manama, mõnuta* jne.

⁶⁹ Lähemalt Y. H. Toivonen, *Finnisch-ugrische Forschungen* XIX, lk. 171—172 ja 234—235; Д. В. Бубрих, *Советское финноугроведение* V, lk. 18—31.

⁷⁰ Vrd. M. E. Евсевьев, *Основы мордовской грамматики*, lk. 21.

⁷¹ Näiteks J. Szinnyei, *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*, Berlin und Leipzig 1922, lk. 38 ja Magyar nyelvhasznítás, Budapest 1927, lk. 47; P. Ravila, *Finnisch-ugrische Forschungen* XXIII, lk. 41; vrd. ka H. Pasonen, *Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte*, Budapest 1917, lk. 23.

⁷² Viideteta näidete suhtes vrd. näit. H. Pasonen, *Mordwinische Chrestomathie*.

Kuna ersa vormile *koñams* vastab mokša *koñams* ja ersa *a* võib seega olla sekundaarne ⁷³, siis tulevad arvesse ka juhud, nagu mokša *kul'ams*, ersa *kul'ems* 'kuulma' ~ ersa *кулямс* '1) слышать новости; 2) распространять известия; извещать, сообщать' ⁷⁴ pro *kulāms*, *kuloms*, *kulams*, vrd. eesti *kuulma*; mokša *pořams*, ersa *pořems* '(puruks) närima, õgima', vrd. eesti *purema*, mokša *pañams*, ersa *pañems* 'küpsetama', vrd. soome *panna olutta* 'õlut pruulida' jne. Eriti väärivad tähelepanu sõnad *māñams*, *muñams* ja *pañams*, *pañems*: nende vasted teistes uraali keeltes viitavad kahtlematult algsele *n*-le, mitte *ñ*-le ⁷⁵, millest hoolimata mordva keeles tänapäeval esineb *ñ*. Tingimused, milles on toimunud dentaalide palataliseerumine tagavokaali järel, ei ole esialgu selged, kuid igatahes ei tõesta miski, et mordva keeles oleks sõna sees säilinud algsete *n* ja *ñ* erinevus.

Mis puutub teiselt poolt soome-ugri häälikuühendisse, millest kõnelesime kui ühendist „nasaalkonsonant + *t's*” (> läänemere *its*, *is*), siis on arvatud, et tegemist on ühendiga *ñt's* ⁷⁶. Bubrich on õigesti tähelepanu juhtinud asjaolule, et tees konsonantühendi *ñt's* olemasolust soome-ugri aluskeeles rajaneb ainult läänemere keeltele ja et vaadeldavatel juhtudel kõik teised soome-ugri keeled viitavad ühendile *ñt's*, millest tulebki lähtuda ⁷⁷. Oluline on, et Bubrich on seejuures tõestanud, et kõige olulisemal arvesse tuleval juhul ei saa lähtuda ühendist *ñt's*. Nimelt on läänemere *-is(e)*-noomenite mordva vaste *-ñt's(ə)*, *-ñs(ə)* puhul tegemist õigupoolest sufiksiühendiga. Selle esimeseks komponendiks on mordva *ñ*-line denominaalne noomen resp. genitiiv (näit. ersa *kudo-ñ* 'maja-, maja juurde kuuluv; maja (genit.)', vrd. *kudo* 'maja') ja teiseks komponendiks substantiviseeriv determinatiivne sufiks *-t's(e)* (näit. ersa *ve'e ve'e-s* '(see) ülemine küla', aga ilma põhisõnata, substantiivselt: *ve'e-t'se-s* '(see) ülemine'). Viimane sufiks võib muuhulgas liituda ka mainitud *ñ*-le, täpsemini: *ñ*-noomenile liituvad muutelõpud sufiksi *-t's(e)* vahendusel. Näiteks: ersa *k'e'e-ñ kudo* 'kivimaja' (*k'e'v* 'kivi'), substantiivselt: def. sg. nom. *k'e'e-ñ-t'se-s* '(see) kivist, kivine (maja)', def. sg. gen.

⁷³ Vrd. P. Ravila, Finnisch-ugrische Forschungen XX, lk. 103—104.

⁷⁴ Эрзянско-русский словарь.

⁷⁵ Vrd. H. Paasonen, Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte, lk. 21—22.

⁷⁶ Vrd. näit. Y. H. Toivonen, Finnisch-ugrische Forschungen XIX, lk. 234—235 ja 236—240; P. Ravila, Finnisch-ugrische Forschungen XXIII, lk. 56—59; Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка I, lk. 32—33; W. Steinitz, Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis, Series B, Linguistica, I, lk. 34 ja 35; L. Posti, Finnisch-ugrische Forschungen XXXI, lk. 22—24.

⁷⁷ Vt. lähemalt Д. В. Бубрих, Советское финноугроведение V, lk. 13—17.

k'ève-ń-t'se-ńt' jne. Suhtele soome *kivin(en)* (<|*kiven*): *kivisen* (< *kiveńt'sen*) vastab seega ersa *k'èveń: k'èveńt'seń-t'*. Jevsevjev kõneleb isegi nn. sekundaarsest deklinatsioonist („вторичное склонение”), kus sufiksi *-d'ze* (resp. sellega murdeti vahelduva, algupärasema *-t'se*) abil moodustatakse genitiivist uus tüvi, millele võivad liituda muutelõpud ⁷⁸.

Kõnealoleva mordva denominaalse noomeni resp. sellega geneetiliselt võib-olla seotud genitiivi *-ń* kindlasti ei pärine *ń-ist*, seda enam, et murdeti on sõnalõpuline *-ń* mordva keeles säilinud. Küsimusse võivad tulla soome-ugri *n* või *ń*. (Rida uraali keeli osutab vähemalt genitiivi puhul algele *n*-le. Mordva keeles võib olla üldistunud palataliseeritud kuju asendist eesvokaali järel, kus muutus *n* > *ń* oli häälikuseaduslik: (ersa) sg. gen. *k'ève-ń* 'kivi' eeskujul ka *kudo-ń* 'maja' pro *kudo-n*. Analoogiline üldistumine on toimunud näiteks frekventatiivseis verbisufikseis ersa *-l'e* ja mokša *-ńə* jm., kus puudub paralleelvorm palataliseerimata dentaaliga ja taga-poolse vokaaliga.)

Õeldu on kooskõlas asjaoluga, et ka mordva deskriptiivsete verbide *n* läheb kõige loomulikumalt tagasi *n*-le või *ń*-le. Nii ei ole meil kõnealolevatel juhtudel, kaasa arvatud käsitletud deskriptiivsed verbid, põhjust kõnelda häälikuühendist *ńt's*, vaid tõenäoselt ühendist *ńt's* (*n + t's* või *ń + t's*), kusjuures — ennekõike deskriptiivsete verbide *n*-lise resp. *ń*-lise sufiksiga frekventatiivses vormis — nasaali ja afrikaadi vahel on võinud algsest esineda sidevokaal *e*.

---

⁷⁸ М. Е. Евсевьев, Основы мордовской грамматики, lk. 114—115.

MÄRKMEID MORDVA KEELE KONJUNKTIIVI KUJUNEMISEST

V. PALL

Mordva keeles konjunktivi nime all tuntud kõneviis vastab tähenduselt läänemeresoome keelte konditsionaalile, kuid ei ole genealoogiliselt viimasega ühtekuuluv. Mordva keele konjunktivi tuleks lugeda hilistekeliseks kõneviisiks, sest sel puuduvad vasted sugulaskeeltes.

Kuigi kirjanduses leiame päris üksmeelseid arvamusi mainitud kõneviisi võimalikust kujunemisest, võiks mõne sõnaga peatuda seniste seisukohtade analüüsil ja võimaluse korral neid korrigeerida.

Konjunktivi tunnuseks on ersa murdeis *v' ~ v'el' ~ v'il' ~ vol' ~ vn' ~ ul' ~ l'*, mokša murdeis *l'*, näit. ersa 1. eŠan *n'ej bu tijn' kortav'li d'e mon't' marto* 'nüüd te räägiksite minuga' (MVD I 294); 2. eAtr *p'ek' s'i m'e · v'el'en'* 'ma jooksin meelsasti' (MVD III 217); 3. eVet *p'in'em'e s'uro v' i d' e v' e l' i n' | p'in'em'e poč'tk'et' ja žavol'in'* 'külvaksin kaera ja jahvataksin kaerajahu' (MVD II 139); 4. Možot *s'ed'elotkavol't'* 'võib-olla lakkaksid siis' (JSFOu IX 194); 5. eŠan *t'ir'aul'm'ik uk avakaj raužo v'ir's'* 'oleksid (pidanud) mind, emake, sünges metsas kasvatama' (MVD II 4); 6. eSur *uš putuvn'in'ek' šir'e at'aso | uš putuvn'in'ek' šir'e star'ecse'* '(kui) paneksime taadikese, (kui) paneksime vanakese' (MVD I 38); eSur *m'er'ivn'in'ek' | azor ava a mat'r'a'* 'oleksime (alati) öelnud, bojaaritar o Matrja' (MVD II 479); 7. eKat *mon ramal'in' r'ev'e'* 'ma ostaksin lamba', eSab *štobâ k'er'el' p'engat'* 'et ta raiuks puid'; mokša 8. mMam *pazaru mol'el'et'* 'läheksid turule' (MVD IV 536), mPše *l'ijaz' mol'el' pac'anza aš'* 'ta läheks lennates, aga ei ole tiibasid' (MVD IV 828).

Kõige levinum on vaade, et käsiteldava kõneviisi tunnus on tekkinud abiverbi *ul'ə*-preteeritumi liitumisest verbi tüvele resp. verbaalnoomenile ¹.

¹ Vt. A. Boller, Die Objectiv-Conjugation in den finnischen Sprachen, Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, XV, Wien 1855, lk. 280; F. Wiedemann, Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache, St. Petersburg 1865, lk. 64–65; J. Budenz, Moksa- és ersa-mordvin nyelvtan, Nyelvtudományi Közlemények, XIII, Buda-

Erinevad on olnud arvamused selles suhtes, millele on liitunud abiverb. F. Wiedemanni, J. Budenzi, A. Šahmatovi ja J. Szinnye'i arvates *ul'əj- olevat liitunud pelgale verbitüvele. Zs. Simonyi ja D. Bubrich väidavad, et konjunktiiv tüveks olevat olnud j-tunnuseline verbaalnoomen.

Ersa murrete konjunktiiv tunnuses esineva -v- elemendi suhtes on samuti avaldatud erinevaid seisukohti. F. Wiedemanni arvates on -v- konjunktiiv tunnuses abiverbi ja verbi tüve vahele toodud hiaatuse vältimiseks. M. Jevsevjev väidab, et vaadeldava kõneviisi tunnuse kujunemisel on aluseks olnud suffiksiga -v- tuletatud tüvi, millele liitus abiverb *ul'əj-. Ühes oma varasematest töödest ühendab D. Bubrich konjunktiiv k-lõpulise verbaalnoomeniga², siis: *kandovl'in'* < *kandāk + ul'əj-. Nagu teame, on ühenduses tagavokaalidega intervokaalne *k* > *v*³.

Zs. Simonyi, J. Budenz ja A. Klemm on seisukohal, et ersa murrete konjunktiiv tunnuses esinev *v* kuulus abiverbi tüvve (*ul'əj- < *vol'əj-). Hiljem on selle seisukoha omaks võtnud ka D. Bubrich.

Kardinaalselt erineva arvamuse mordva keele konjunktiiv päritolust on avaldanud ainult O. Donner, kes ühendab antud kõneviisi rootsi-lapi l-tunnuselise konditsionaaliga, mõlemad omakorda aga frekventatiivse tuletussuffiksiga⁴.

Küsimust konjunktiiv tunnuse päritolust tuleks vaadelda tihedas seoses l-tunnuselise preteeritumi kujunemisega, sest ka viimase tunnus on samade autorite poolt ühendatud abiverbi ul'ə- preteeritumiga⁵. Kuna aga konjunktiiv ja preteeritum II (l'-tunnuseline) on tänapäeva ersa murdeis erineva tunnusega, siis tekib paratamatult küsimus, millised asjaolud tingisid erineva arengu. Mokša murretes puudub vormiline erinevus konjunktiiv ja preteeritum II vahel.

---

pest 1877, lk. 79; J. Budenz, Erza-mordvin nyelvmutatvány, Nyelvtudományi Közlemények, XIX, Budapest 1885, lk. 127; Zs. Simonyi, Az ugor mód-alakok, Nyelvtudományi Közlemények, XIII, Budapest 1877, lk. 161—162; J. Szinnye'i, Über den Ursprung des personalsuffixes -n im magyarischen, Finnisch-ugrische Forschungen, I, Helsingfors 1902, lk. 74; A. Шахматов, Мордовский Этнографический сборник, С.-Петербург 1910, lk. 820; М. Евсеев, Основы мордовской грамматики, Москва 1929, lk. 222; Д. Бубрих, Историческая грамматика эрзянского языка. Саранск 1953, lk. 99—100, 222; A. Klemm, A mordvin tagadó és tiltó szerkezetek története. Nyelvtudományi Közlemények, XLVIII, Budapest 1934, lk. 390.

² Vt. Д. Бубрих, Первичное и вторичное склонение и спряжение в мордовском языке, Язык и литература, VII, Ленинград 1933, lk. 53—54.

³ Vrd. H. Raasonen, Mordvinische Lautlehre, Helsingfors 1903, lk. 16.

⁴ Vt. O. Donner, Die gegenseitige Verwandtschaft, Acta Societatis Scientiarum Fennicae, XI, Helsingfors 1879, lk. 535.

⁵ Vt. näit. J. Budenz, Moksa- és erzamordvin nyelvtan, Nyelvtudományi Közlemények, XIII, lk. 75; М. Евсеев, Основы мордовской грамматики, lk. 210; Д. Бубрих, Историческая грамматика эрзянского языка, lk. 98 jne.

D. B u b r i c h väidab, et *l*-tunnuseliste minevikku ongi hiljem hakatud tarvitama ka konjunktiivifunktsioonides ⁶.

Vaadeldes lähemalt konjunktiivide ja preteeritum II vorme, tekib terve rida küsitavusi, kui tahame mõlemad mainitud vormide tunnused tagasi viia abiverbile *ul'ə*.

Pole kuigi usutav, et lihtsalt kahe verbi liitumisest sai tekkida kõneviis, kusjuures sellise algselt „liitsõna” esimeseks komponendiks oli verbi tüvi, teiseks abiverbi preteeritum. Veelgi vähem on usutav, et verbi tüvele liideti enne derivatsioonisufiks ja siis alles abiverbi preteeritum.

Kui lähtuda sellest, et konjunktiivide tüveks oli algselt *j*-tunnuselise verbaalnoomen, siis saaksime ersa murrete osas erandi muidu nii järjekindlas häälikumuutuses — **aj > ij*, **əj > ij*, **aj > ij'*. Ersa murdeis ühelgi teisel juhul ei ole **aj > a*, **əj > ə*, **aj > ə*.

Me seisame fakti ees, et ersa ja mokša murdeis on erinev konjunktiivide tunnus ja mokša murrete konjunktiivide tunnus ei saa taandada kujule *v + l*. Kui oletada, et konjunktiivide tekkis abiverbi *ul'ə* liitumisel, siis peaksime järelutama kas seda, et mokša murretes kadus antud sõnas sõnaalguline *v* varem, või tekkis mokša murrete konjunktiivide hiljem kui ersa murretes. Arvestatagu siin sedagi, et mokša murrered näivad olevat teatud juhtumel sõnaalgulise *v* suhtes isegi konservatiivsemad (vrd. näit. mdE *oj*, mdM *vaj* 'või, rasv', mdE *ojm'e*, mdM *vajm'ë* 'hing, hingamine' jne.).

Ei saa nõustuda A. Š a h m a t o v i poolt esitatud väitega, et orkino murrdes on säilinud *ul'ə* liitumisel verbi tüvega tekkinud diftongid *au*, *yu*, *ou*, *eu*, *iu*, näit. *m'er'eul'en'ek'* 'ütlesime', *sormadyul'it'* 'kirjutaksid'. Need diftongid on hilistekkelised, sest konsonandi ees *v > u*, näit. *lounan* 'loen', *käuks'n'in'* 'küsisin' (vt. ka näide nr. 5). Pealegi mainib autor ise, et singulari 3. pöördes on säilinud vanemad vormid, nagu *mol'ev'el'* 'ta läheks', *jarcavyl'* 'ta sööks' jne. ⁸. On küll ersa murreid, kus esineb *v'il'* 'olema', näit. eKaž *kow valda v'il's'* 'oli kuuvalge' (MVD III 296), eŠir *mon'en' v'il'i v'il' tir'in'* 'i-tin'g'ini 'oleks mul armas isake' (MVD II 436). Antud juhul sõnaalguline *v* ei tarvitse olla algupärane ⁹. (Konjunktiivide tunnuseks kažlõtka murrdes on aga *-l'*.) *l'*-tunnuselise konjunktiivide esineb neis ersa murretes, millel on vahetult kokkupuuteid mokša murretega, nagu sabajevo, kažlõtka jne. Võib arvata, et vastavates murretes konjunktiivide tunnus *-l'* pro *-v'l'* seletub mokša murrete mõjuga. Eespool oli juba märgitud, et mokša murrete konjunktiivide tunnus *-l'* ei taandu kujule *-v'l'* ~ *v'el'* ~ jne. Järelikult

⁶ Vt. Д. Бубрих, Историческая грамматика эрзянского языка, lk. 100 ja 222.

⁷ Vrd. H. Paasonen, Mordvinische Lautlehre, lk. 83—85 ja 100.

⁸ Vt. A. Шахматов, Мордовский этнографический сборник, lk. 819—820.

⁹ Vrd. H. Paasonen, Mordvinische Lautlehre, lk. 82.

ei saaks konjunktiivis tekkimise aega viia tagasi ühismordva perioodi.

Nagu eespool oli mainitud, tuletatakse ka preteeritum II tunnuse abiverbist *ul'ə-*. Preteeritum II tunnuseks on nii ersa kui ka mokša murdeis *-l'* (mitte *-v'l'*). Lähtudes ersa murretest peaksime järeldama, et preteeritum II on hilisem nähtus kui konjunktiiv, sest tunnuses puudub *-v-*. Sel juhul jääb selgusetuks, kuidas mokša murdeis näit. **kandəj + ul'əjn'* kujunes vormiks *kandəl'an'* 'ma kandisin'. Ootuspärane oleks **kandil'an'*, sest algselt oli *-j-* intervokaalises asendis¹⁰.

Võiks veel juhtida tähelepanu ühele asjaolule, mis räägib selle vastu, et konjunktiivis ja ka preteeritumi tunnuse kujunemisel on aluseks olnud *ul'ə-* preteeritum. D. B u b r i c h märgib kozlovka murde kohta, et seal ei esine *l-*minevikus kunagi *-l'i-*, vaid alati *-l'e-*, näit. *нолдылень* 'laskisin' jne.¹¹ Kozlovka murdes ei ole madaldunud järgsilpide *i* (< **-əj*, **-əj*, **-aj*) ja *i* (< **-əj*, **-aj*), näit. *aras' l'is'izε sov'izε* 'ei ole sisse ega väljakäijat' (MVD I 51), *p'enk k'er'i* 'raiub puid' (MVD I 128). Seega ei pea preteeritumi tunnuse *-l'* < **ul'əj-*. Samasugust nähtust märkame ka konjunktiivis juures, kus mainitud murdes järjekindlalt esineb *-v'l'e-* pro *-v'l'i-*¹².

Ka objektilises konjugatsioonis võib murdeti puududa konjunktiivis tunnuse järel mineviku tunnusena funktsioneeriv *i*, näit. eAtr *mon kučovo l't'en'* 'ma saadaksin sind' (MVD II 493) (vt. näited nr. 5). Samuti ka 3. pöörde vormid nii singularis kui ka pluuralis on ilma ajatunnuseta (vt. näited nr. 4).

Allakirjutatu arvates oleks õigem nii *l'*-tunnuselise preteeritumi kui ka konjunktiivis tunnuse ühendada frekventatiivse tuletussufiksiga *-l'*. *l'*-tunnuseline preteeritum tähistab kestva ja korduvat tegevust, näit. eNai *son l'ija v'el'isa ε r' i l'* 'ta elas teises külas', *son jala a var d' i l'* 'ta nuttis alati'. Vrd. eSur *vaj s'is'em ijēt s'j r' e l' e s'* 'ta oli seitse aastat haige' (MVD I 137); eNai *son p'ek' kuwat ε r' ε l' ε s'* 'ta elas väga kaua'. Mokša murdeis oli mainitud tuletussufiks aluseks nii konjunktiivis kui ka preteeritum II kujunemisel. Ersas murdeis on konjunktiivis tunnuseks aga *-v'l'*. Pole võimatu, et viimasel juhul konjunktiivis tunnuse on tekkinud kahe tuletussufiksi liitumise teel: 1) sufiks *v*, millega tuletatud verbid märgivad a) võimalust midagi teha, b) refleksiivset tegevust, c) passiivsust ja d) soovi. Näit. *моливан* 'võin minna', *симивинь* 'võisin juua', *лазовомс* 'purunema', *неяван* 'olen nähtav', *моливан* 'tahan

¹⁰ Vrd. Д. Бубрих, Историческая грамматика эрзянского языка, lk. 177–178.

¹¹ Vt. Д. Бубрих, Звуки и формы эрзянской речи по говору с. Козловки, Москва 1930, lk. 59.

¹² Vt. Д. Бубрих, op. cit., lk. 41.

minna' ¹³; 2) frekventatiive tuletav sufiks *-l*. Aluse selliseks ühendamiseks annab asjaolu, et ka tuletussufiksina esineb *-vl-*, näit. *eŠan koda v' e l' a v l' e s' od'z'ora' son kudov'* (alati) kui noormees pöördus koju' (MVD I 152); *eKoz er'k'ent' potmaksos bojar ava čopa v l' e s'* 'bojaaritar sukeldus tiigi põhja!' (MVD 371). Tähenäiduse pooltest on kergesti mõistetav konjunktiiv ühendamine mainitud tuletussufiksiga.

Konjunktiiv tunnuse *-vl-* ühendamis tuletussufiksiga *-v-* ja *-l-* õigustab veel järgminegi asjaolu. Surkino murdes esinevad niisugused konjunktiiv vormid, nagu *m'er'ivn'in'ek'* 'ütleksime' jne. (vt. näited nr. 6). Käesoleval juhul võiks konjunktiiv tunnust vaadelda kui tuletussufiksiga *-v-* ja *-n'-* (*n'* frekventatiiv) ühendit.

Selles, et tuletussufiks on olnud aluseks kõneviiside kujunemisel, pole midagi iseäralikku ja ainult mordvapärast. Nii näiteks ühendatakse soome-ugriline konjunktiiv tunnus momentaane tuletava sufiksiga ¹⁴. Samuti näiteks karjala keele aunuse murdes frekventatiivide sufiks *-ele-* arenes konditsionaali tunnuseks, näit. *andel'* 'ta annaks', *pidel'* *männä* 'peaks minema' ¹⁵.

Tahaksime juhtida veel tähelepanu ühele huvitavale asjaolule. Ersa murdeis on verb *эрямс* '1) жить, существовать, прожить; 2) бывать; 3) пережить (кого-л.)', millest on tuletis *эрявомс* '1) быть нужным, необходимым; понадобиться; 2) прожить, просуществовать; мочь жить, существовать' ¹⁶. Viimasest verbist esineb konjunktiiv *er'avol'* 'oleks vaja', näit. *Koda bu n'ej er' a v o l' sajems teste oj* 'kuidas peaks nüüd siit muretsema võid' (JSFOu XII 121) (vrd. *a v u l' er'av* 'ei oleks pidanud' JSFOu IX 146). Näeme, et konjunktiivis on tuletussufiksile *-v-* liidetud ainult *-l'*.

Konjunktiivis, nagu juba alguses esitatud näidetestki on näha (vt. näited 1—8), esinevad preteritumi isikulõpud. Võrdluseks võib siingi taas esitada läänemeresoome keelte konditsionaali, mis on samuti vormiliselt minevik ¹⁷. Siin tuleb märkida sedagi, et mordva keeles kõigis murdeis ei esine konjunktiivil preteritumi tunnus.

NÄIDETE ALLIKAD

1. H. P a a s o n e n, Proben der mordwinischen volkslitteratur, Erster band, Erzjanischer theil, Journal de la Société Finno-ougrienne, IX, Helsinki 1891 (= JSFOu IX); 2. H. P a a s o n e n, Proben der mordwinischen volkslitteratur. Erster band. Zweites heft: Erzjanische zaubersprüche, opfergebete, räthsel, sprichwörter und märchen, Journal de la Société Finno-ougrienne, XII, Helsinki 1894 (= JSFOu XII); 3. H. P a a s o n e n, Mordwinische Volksdichtung, I. Band,

¹³ М. Евсеев, Основы мордовской грамматики, lk. 189—190.

¹⁴ Vrd. J. Szippuei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, Berlin und Leipzig 1922, lk. 125.

¹⁵ Vt. Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка I, Москва 1953, lk. 225.

¹⁶ Эрзянско-русский словарь, Москва 1949.

¹⁷ Vrd. Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка, lk. 225.

Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXBII, Helsinki 1938 (= MVD I); 4. H. P a a s o n e n, Mordwinische Volksdichtung, II. Band, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXXI, Helsinki 1939 (= MVD II); 5. H. P a a s o n e n, Mordwinische Volksdichtung, III. Band, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXXIV, Helsinki 1941 (= MVD III); 6. H. P a a s o n e n, Mordwinische Volksdichtung, IV. Band, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XCI, Helsinki 1947 (= MVD IV).

7. Isiklikud kirjapanekud on järgmistest küladest: Sabajevo, Kotškurovo rajoon, Mordva ANSV; Katšelai, Kotškurovo rajoon, Mordva ANSV; Starõje-Naimanõ, Bolšije-Berezniki rajoon, Mordva ANSV.

MURDELÜHENDID

1. eAtr — Atrati küla ersa murre (vt. MVD I); 2. eKat — Katšelai küla ersa murre (vt. näidete allikad nr. 7); 3. eKoz — Kozlovka küla ersa murre (vt. MVD I); 4. eSab — Sabajevo küla ersa murre (vt. näidete allikad nr. 7); 5. eSur — Surkino küla ersa murre (vt. MVD I); 6. eSan — Stepnoe-Santala küla ersa murre (vt. MVD II); 7. eVet — Vetškanovo küla ersa murre (vt. MVD I); 8. mdE — ersa murded; 9. mdM — mokša murded; 10. mMam — Mamalai küla mokša murre (vt. MVD IV); 11. mPše — Staroje Pšenevo küla mokša murre (vt. MVD IV).

KOHANIMEDE LÜHENDID

Amb	= Ambla	Käi	= Käina
An	= Antsla rajoon	Lai	= Laiuse
Ann	= Anna	Lei	= Leivu
Aud	= Audru	Li	= Lihula rajoon
Avi	= Avinurme	Lih	= Lihula
El	= Elva rajoon	LNg	= Lääne-Nigula
eL	= lõuna-eesti	Lut	= Lutsi
eP	= põhja-eesti	Lüg	= Lügánuse
Ha	= Harjumaa	Mar	= Martna
Hag	= Hageri	Mih	= Mihkli
Han	= Hanila	MMg	= Maarja-Magdaleena
Har Mõn	= Hargla Mõniste	Muh	= Muhu
Hel	= Helme	Mär	= Märjamaa
Hii	= Hiiumaa	Nis	= Nissi
HJn	= Harju-Jaani	Noa	= Noarootsi
Hlj	= Haljala	Op	= Otepää rajoon
Hls	= Halliste	Pa	= Paide rajoon
HMd	= Harju-Madise	Pai	= Paide
Hr	= Harju rajoon	Pal	= Palamuse
Hs	= Haapsalu rajoon	Phl	= Pühalepa
Hää	= Häädemeeste	Pee	= Peetri
Iis	= Iisaku	Pil	= Pilistvere
Jaa	= Jaani (Saaremaa)	PJ	= Pärnu-Jaagupi rajoon
JJn	= Järva-Jaani	PJg	= Pärnu-Jaagupi
JMd	= Järva-Madise	Plt	= Põltsamaa
Juu	= Juuru	Plv	= Põlva
Jä	= Järvamaa	Puh	= Puhja
Jür	= Jüri	Pä	= Pärnumaa
Kad	= Kadrina	Pär	= Pärnu khk.
Kam	= Kambja	Põi	= Põide
Kan	= Kanepi	Rak	= Rakvere
Kei	= Keila	Rap	= Rapla
Khk	= Kihelkonna	Rei	= Reigi
Khñ	= Kihnu	Rid	= Ridala
Kir	= Kirbla	Ris	= Risti
KJn	= Kolga-Jaani	Rõn	= Rõngu
Kod	= Kodavere	Rõu	= Rõuge
Koe	= Koeru	Rä	= Rāpina rajoon
Kos	= Kose	Rāp	= Rāpina
Krj	= Karja	Sa	= Saaremaa
Krk	= Karksi	Saa	= Saarde
Ks	= Kingissepa rajoon	San	= Sangaste
Kse	= Karuse	Se	= Setumaa
Ksi	= Kursi	Sim	= Simuna
Kul	= Kullamaa	SJn	= Suure-Jaani
Kuu	= Kuusalu	Ta	= Tartumaa
Kõp	= Kõpu	Tor	= Tori

Tr = Tartu rajoon
Trm = Torma
Trv = Tarvastu
Tõs = Tõstamaa
Tü = Türi rajoon
Tür = Türi
Urv = Urvaste
Va = Valgamaa
Vai = Vaivara
Var = Varbla
Vas = Vastseliina

Vg = Valga rajoon
Vi = Virumaa
Vig = Vigala
Vil = Viljandi
VJg = Viru-Jaagupi
Vl = Viljandimaa
VMr = Väike-Maarja
VNg = Viru-Nigula
Võ = Võrumaa
Võn = Võnnu
Vän = Vändra

SISUKORD

	Lk.
Eessõna	3
H. Ahven — Emakeele Seltsi tegevusest sõjajärgseil aastail (1945—1954)	5
P. Ariste — Akadeemik F. J. Wiedemanni teaduslik tegevus Tallinna päevil	27
A. Kask — Eesti kirjakeele ajaloo periodiseerimisest	54
Joh. V. Veski — Märkmeid eesti ajalehtede keele kohta	67
E. Raiet — Õigekeelsuse küsimusi nimetavalise ja omastavalise liitumise alalt	77
E. Vääri — Keeleliste vahendite tarvitamisest A. Hindi poolt romaanis „Tuuline rand” II	81
J. Peegel — Mõnedest arhailistest ja omapärastest vormidest rahvalaulude keeles	88
P. Palmeos — Eesti koduleomade nimedest	97
A. Univere — <i>a</i> -listest mitmuse vormidest eesti murdeis	118
S. Tanning — <i>ng</i> -sufiksist eesti murdeis	128
A. Toomessalu — Laimjala tuulikutest	134
S. Nigol — Märkmeid matkalt leivu keelesaarele	147
H. Rätsep — Läänemeresoome keelte <i>t</i> -lise infinitiivi päritoluga seoses olevaid probleeme	152
K. Kont — Translatiivist läänemeresoome keeltes ja mordva ning lapi keeles	163
V. Hallap — Mordva keele verbaaltuletussufiksiste vasteid lähemates sugulaskeeltes	171
V. Pall — Märkmeid mordva keele konjunktiivi kujunemisest	182
Kohanimedelühendid	187

ЕЖЕГОДНИК ОБЩЕСТВА РОДНОГО ЯЗЫКА
На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярну маантес 10.

*

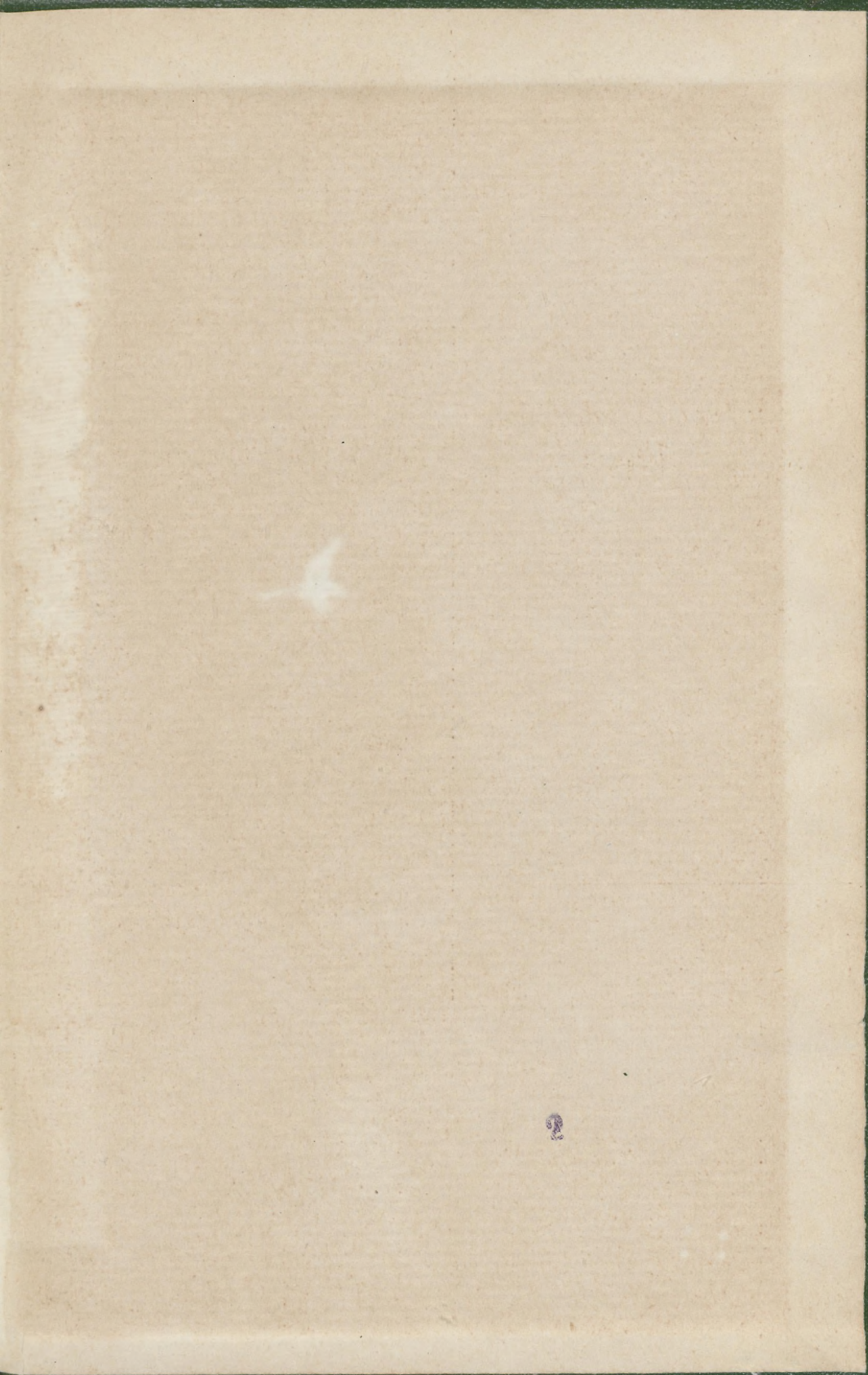
Toimetaja P. Ariste

Tehniline toimetaja L. Uuspõld

Korrektorid M. Juske ja J. Ramm

Ladumisele antud 9. IV 1955. Trükkimisele antud 18. VI 1955. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 12. Arvutuspoognaid 13,29. Trükiarv 1000. MB-10999. Tellimise nr. 1130. Hans Heldemanni nim. trükikoda, Tartu, Vallikraavi 4.

Hind rbl. 11.30

www.books2ebooks.eu